

338
S 96

**MEHNAT
IQTISODIYOTI
INSON
TARAQQIYOTI**

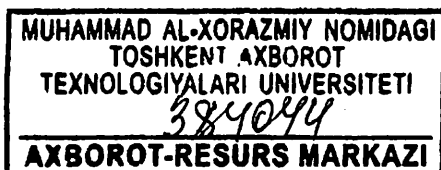
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

B. SULAYMONOV

MEHNAT IQTISODIYOTI VA INSON TARAQQIYOTI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan iqtisodiyot yo'nalishi bakalavrlari uchun...
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2013**

UO'K: 338.31(075) g)
KBK: 62.24
S-91

Taqrizchilar: — prof. M.M. Ismoilov;
— prof. D.N. Axmedov

Sulaymonov B.

S-91 Mehnat iqtisodiyoti va inson taraqqiyoti. B. Sulaymonov.
O'quv-qo'llanma / O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Toshkent moliya instituti. — T., «IQTISOD-MOLIYA». 2013. — 156 bet.

Qo'llanmada mehnat munosabatlari sohasidagi qonuniyatlar, shu jumladan, mehnat mohiyati namoyon bo'lishining o'ziga xos shakllari, chunonchi ish bilan bandlik, mehnatni tashkil etish, unga haq to'lash, uning samaradorligi, mehnat sotsiologiyasi bilan bog'liq bir qator muammolar keltirilgan. Mehnat va mehnat munosabatlari sohasidagi ham nazariy, ham amaliy masalalar kiritilgan bo'lib, ular qanday natijalar berishiga iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan baho berish nuqtai nazaridan qarab chiqilgan. Mehnat resurslarini boshqarish jarayoni korxonalar va tashkilotlarning faoliyatidagi maqsadlari bilan uzviy bog'langan bo'lib, unga amaliy tavsiyalar berilgan.

Qo'llanma «Menejment» mutaxassisligi yo'nalishida ta'lim olayotgan bakalavr, magistrlar va ilmiy tadqiqotchilar foydalanishlari mumkin.

UO'K: 338.31(075)
KBK: 62.24ya73

ISBN 978-9943-13-444-7

© «IQTISOD-MOLIYA», 2013
© Sulaymonov B., 2013

KIRISH

Mehnat faoliyati jarayonida inson o'zaro shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beruvchi qonuniyatlarni hisobga olishi kerak bo'ladi. Ular orasida eng asosiy-laridan biri javobning noaniqlik qonuniyati yoki boshqacha so'zlar bilan aytganda, kishilarning tashqi ta'sirlarni idrok qilishning ulardagi shaxsiy xususiyatlarning farqiga, muayyan vaziyatga bog'liqlik qonuniyati hisoblanadi.

Qayta qurish jarayoni zamonaviy jamiyat hayotining turli jabhalariga kirib kelib, eng chuqur ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni ham qamrab olmoqda. Uning dastlabki natijalari iqtisodiyot, siyosat, madaniyat sohalarida sezilarlidir.

Ijtimoiy sohada qayta qurish insonni o'ziga qaratilgan. Bunda asosiy maqsad bo'lib, insonlar hayotini yaxshilash, ularning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish, xalq farovonligini o'sishini ta'minlash hisoblanadi.

Ijtimoiy siyosat har bir insonning manfaatlarini qamrab oladi, ular esa ma'lumki, ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq. Ammo faqat bozor iqtisodiyoti sharoitida ularning to'liq qondirilishi ishlab chiqarishning yuqori maqsadi bo'ladi.

Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida mamlakatimiz ijtimoiy siyosati mohiyati va xususiyati nimadan iborat? Inson ehtiyojlari nima va qanday konkret shakllarni oladi? Mamlakatimizda ularning to'laroq qondirishi uchun nimalar qilinmoqda? Aholi mehnatida qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda va unga bozor iqtisodiyoti qanday ta'sir ko'rsatmoqda? Ushbu ma'ruza matnida o'quvchi barcha yuqoridagi savollarga javob topadi.

Mamlakat hukumatining aholi, tovarlar va xizmatlar ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish, mehnat strukturasi sifatini yaxshilash, aholi real daromadlarini oshirish, xalq farovonligini barqarorlashtirilishiga qaratilgan ijtimoiy siyosat sohasida tashkil etilgan aniq tadbirlar o'z aksini nimalarda topadi? Taraqqiyotni zamonaviy bosqichida biz uchun yangi

bo'lgan xo'jalik mexanizmi elementi bo'lmish bozor bilan to'q-nashamiz.

Agar asosiy talablardan bo'lmish, tovarlar taklifi va aholi to'lov qobiliyati muvofiqligi hisobga olinmasa, rejalashtirilgan tadbirlar kutilgan samarani bermaydi.

Ushbu sharoitda aholi ehtiyojlari, talabi va mehnatini o'rganish asosiy yo'nalishlardan hisoblanadi. Ehtiyojlar va talabni o'rganishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar va to'lovga qobiliyatli talabni qondirish bo'yicha izlanishlarni to'g'ri hisobga olmaslik qanday oqibatlariga olib kelganligi bizga ma'lumdir.

Alohida tovarlar savdosi konyunkturasi qanday shakllanishidan qat'iy nazar, mehnat darajasini ko'tarish, mehnat strukturasi yaxshilash sohasida taraqqiyot ishlab chiqarishda, tovar aylanishida va mehnatida bo'luvchi barcha jarayonlar iqtisod bilan chambarchas bog'liq.

Ushbu kurs maqsadi bo'lib, talabalarni bashoratlar, rejalashtirish, xo'jalik hodisalarini analiz qilish, ijtimoiy salohiyatli ehtiyojlarni shakllantirishga qaratilgan tadbirlarni belgilash, ratsional mehnatni tashkil qilishda kerak bo'lgan jamiyat ehtiyojlarini aniqlovchi va baholovchi ilmiy asoslar bilan tanishtirish.

«Mehnat iqtisodiyoti» kursini o'rganishda metodologik asos bo'lib, falsafa va iqtisodiy nazariyaning asosiy tushunchalari ishlatiladi. U aniq iqtisodiy fanlar, mamlakat ijtimoiy iqtisodiy rivojini rejalashtirish hamda bashoratlash, tarmoqlar va ularning bo'limlari, iqtisodiyotni tashkil etish va boshqarish, tovar aylanishi sohasi iqtisodiyoti, iqtisodiy statistika va boshqalar bilan bog'liq.

I mavzu. MEHNAT IQTISODIYOTI PREDMETI VA METODI

1.1. Mehnat iqtisodiyotining umumiy va tarmoqlar iqtisodiy qonun-qoidalari tizimida tutgan o'rni

Mehnat iqtisodiyoti alohida ilmiy yo'nalish sifatidagi bosqichdir. Shuning uchun tashkil topish, shakllanish jarayonining boshidan ushbu tartibiy yo'nalishini predmetini, uning vazifasini, rolini va ikki iqtisodiy qonun-qoidalar tizimidagi o'rnini aniqlab olish muhimdir. Bu uning kelgusida boshqa fanlar bilan adashtirmaslikka yordam beradi. Shuningdek, bizga mehnat iqtisodiyoti sohasida izlanishlar olib borishda to'g'ri «magistral» yo'nalish tanlab berishga, ushbu fan predmetini bevosita, aloqasi bo'lmagan ikkinchi darajali yo'nalishlar bo'yicha belgilangan izlanishlarni «ochib yuborish» imkoniyatini ta'qiqlashni yordam beradi.

Mehnat iqtisodiyotini fan sifatida xarakterini o'rganar ekanmiz, boshqa fanlar tizimidagi o'rni va rolini shuningdek, uning o'ziga xosligini ta'kidlamasdan ilojimiz yo'q. Uning o'ziga xosligi shundaki, mehnat iqtisodiyotini biz na umumiy va na tarmoq iqtisodiy faniga ilmiy yo'nalish sifatida kiritishimiz mumkin. Mehnat iqtisodiyoti umumiy iqtisodiy fanlardan farqi shundaki, u o'z mohiyatiga ko'ra alohida ilmiy fanga ajratadigan bir bo'lagini aks ettiradi. Masalan, mehnat iqtisodiyoti iqtisodiy nazariyaning o'ziga xos «shoxobchasi» (tarmog'i) sifatida ham qatnashishi mumkin. U holda ijtimoiy takror ishlab chiqarish muamolari iqtisodiyotning 4 ta bosqichida (ishlab chiqarish—taqsimot—ayirboshlash—iste'mol) emas, balki yakuniy bosqichida ya'ni mehnat iqtisodiyotining bunday munosabatlarida so'zsiz iqtisodiy nazariya bilan chambarchas bog'liqlik yuzaga keladiki, uni siyosiy iqtisodning iqtisodiy nazariyasi

davomi sifatida ta'kidlash mumkin. Biroq mehnat iqtisodiyotining oxirigi predmeti bo'lib umumiy ishlab chiqarish munosabatlari emas, balki faqatgina mehnat doirasiga oid qismi hisoblanadi.

Shuning bilan birga mehnat iqtisodiyoti «oddiy» tarmoq iqtisodiy fanlaridan ham farq qiladi. Bu fanga qonun bo'yicha xalq xo'jaligining nisbatan mustaqil tarmoqlari kiradi. (masalan, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, savdo va h.k.), undan tashqari ularni boshqarishni tashkillash-tirishga rejalashtirish xususiyatlari va boshqalarni ham «oddiy» tarmoq fani tarkibiga kiritish mumkin. Lekin mehnat xalq xo'jaligi tarmog'i hisoblanmaydi. U o'zida takror ishlab chiqarishning yakuniy bosqichini aks ettiradi. Uning o'zi alohida sohani tashkil etishi va shuningdek, boshqa sohalaridagidek ishlab chiqarish munosabatlari yuzaga keladi.

Tarmoq iqtisodiy fani esa na ijtimoiy ishlab chiqarish usullari masshtabida va na ularning alohida sohalar masshtabida ishlab chiqarish munosabatlarini o'rganmaydi. Bu fanlar obyekti bo'lib, qonunga ko'ra, xalq xo'jaligi tarmoqlarida yuzaga keladigan tashkiliy, rejaviy va boshqaruv muammolari hisoblanadi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, mehnat ijtimoiy ishlab chiqarishning doirasi sifatida rejali boshqaruvning obyekti bo'lishi mumkin bo'lgan aniq tashkiliy tuzilmani xarakterlaydi.

Undan tashqari ehtiyojning qondirilish jarayoni sifatida ko'rib chiqilayotgan mehnat o'zida yana bevosita rejalashtirishning obyekti bo'lishi mumkin bo'lgan aniq ko'rsatkichlar tizimini ham aks ettiradi.

Boshqacha qilib aytganda, mehnat jarayoning optimizatsiyasi, tashkilotni boshqarish umidida mehnat o'z doirasining shakllanishiga aholi mehnati faoliyatida ajralmas element bo'lib xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, berilgan elementlar, shuningdek, mehnat iqtisodiyoti predmetiga aylanishi kerak. Faqatgina, bunday munosabat mehnat iqtisodiyoti ilmiy fan sifatida tarmoq iqtisodi bilan o'xshashdir. O'z navbatida, tarmoq iqtisodi ham tashkiliy tuzilmalar va xalq xo'jaligining muvofiq tarmoqlaridagi muammolarni hal qilish bo'yicha tadqiqotlar olib boradi.

Shunday qilib, mehnat iqtisodiyoti alohida ilmiy fan sifatida umumiy (xususan iqtisodiy nazariya va xalq xo'jaligini rejalashtirish va boshqarish) va tarmoq iqtisodiy fanlari «chegara»sida yotadi.

Mehnat iqtisodiyoti, aniqrog'i uning o'ziga xosligini bunday «joylashishi» ko'p holda bu fanning vazifalarini aniqlab beradi. Ularning o'rtasida asosiysi sohaning rivojlanish yo'llarini ishlab chiqish va bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarishning asosiy maqsadiga erishishi yo'lida aholi mehnati jarayonini to'g'ri yo'lga qo'yilishi muhimdir. Bunda insonlarning o'sib borayotgan moddiy va ruhiy ehtiyojlarini to'liqroq qondirishni tushunish mumkin.

Bu global vazifa «mehnat iqtisodiyoti» fanida yuzaga keladigan boshqa ayrim vazifa va muammolarni ham aniqlab beradi. Ularning qatorida quyidagilarni ajratib ko'rsatib berish mumkin:

- iste'mol samaradorlik muammosini qayta ko'rib chiqish (uni baholash uchun qo'llaniladigan iqtisodiy va statistik ko'rsatkichlar tizimini hisobga olgan holda);

- mehnatni rejalashtirish usullarini takomillashtirish;

- aholi mehnati rivojlanishi qonuniyligi tahlili va prognozi (miqdoriy baholashni qo'shgan holda);

- shaxsiy mehnat doirasida yuz beradigan aniq jarayonlar tahlili;

- aholi mehnati darajasi va strukturasiidagi ijtimoiy-iqtisodiy, hududiy va boshqa farqlarni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishga asoslanganligi;

- mehnatni ratsioanalizatsiyasi (oqilona tashkil etish)dagi muammolarni hal etishda izlanishlar olib borish;

- muomala va mehnat sohasi chegarasida yuz beradigan jarayonlar tahlili (xususan, aholi to'lov qobiliyati talabini qondirish va shakllantirish jarayoni);

- shaxsiy mehnat sohasini boshqarish muammosini ko'rib chiqish.

Shubhasiz yuqoridagi muammolar bilan mehnat iqtisodiyoti sohasidagi muammolar tugab qolmaydi. Yana boshqa juda ko'p asosli muammolar mavjud, ularni quyida ko'rib chiqamiz. Biroq bu hamma asosli muammolar qanday bo'lmasin yuqoridagi

ta'riflangan mavzularga qisman yondoshadi yoki tarkibiy qism sifatida uning tarkibiga kiradi.

Bu yerda ta'riflangan mehnat iqtisodiyotining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda mehnat sferasi tarkibidagi iqtisodiy munosabatlar fani alohida ajralib chiqadi. U mehnatni boshqaradigan iqtisodiy qonunlarni, mehnat sohasida yuz beradigan jarayonlarni o'rganadi. Shuning bilan birga mehnat iqtisodiyoti mehnatni nafaqat ehtiyojlarni qondiruvchi aniq bir jarayon sifatida, balki takror ishlab chiqarish doirasining alohida yakunlovchi bosqichi sifatida ham ko'rib chiqadi.

1.2. Mehnat iqtisodiyotini o'rganish usullari

Mehnat iqtisodiyoti zamonaviy ishlab chiqarish usullari doirasida rivojlanadigan jamiyat va ijtimoiy munosabatlar haqidagi fanlar singari moddiy dialektika usullarini qo'llaydi. Bu fan o'z rivojlanish yo'lida ilmiy abstraktsiya, analiz va sintez, sifat va miqdoriy tahlil, mantiqiy va tarixiy birlik, tajriba usuli, ijtimoiy amaliyot nazariyalarini tekshirish kabi usul va tamoyillarni qo'llaydi. Biz ushbu usul va tahlil va tamoyillarni yuqoridagi aniq izlanishlar sohasida qo'llanilishini umumiy qirralarini chuqurroq ko'rib chiqamiz. Mehnat iqtisodiyoti ilmiy abstraktsiya jarayonlarning nazariy haqliligini sifatli daraajsi sifatida qo'llanadi. Bu jarayonlar mehnat doirasida sodir bo'lganidek, mehnat va uning aniqlovchi omillari orasidagi miqdoriy bog'liqlik va aloqadorlikni ko'rsatish uni jarayonning sifatli o'tkazilishi darajasi sifatida ham yuzaga keladi.

Buning ustiga ilmiy abstraktsiyaning iqtisodiy ta'sir va jarayonlardagi roli o'ta muhimdir, chunki tahlilda tabiiy fanlarda qo'llanadigan texnik vositalardan qo'llanish mumkin emas.

Mehnatni tajriba qilishda ilmiy abstraktsiya usullarini qo'llashda yanada yorqinroq misol bo'lib, mehnatning iqtisodiy-matematik modelini ko'rish bilan bog'liqdir. Bu yerda abstrakt matematik shaklda matematik belgilar yordamida mehnat va uni aniqlovchi omillari o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro aloqadorlik ko'rsatiladi. Shuningdek, bu iqtisodiy-matematik mehnat modeli

mehnatga real ta'sir qiladigan hamma omillarni ham hisobga olmaydi, faqatgina unga ahamiyatli ta'sir ko'rsatadiganlarini inobatga oladi.

Mavjud ma'lumotlardan foydalangan holda ushbu modellar yordamida mehnatning o'ziga xos nazariy ahamiyati hisoblab chiqildi. U o'zida agar uni aniqlovchi omillar ular topshirilgan vazifalarni qabul qilganlarida, u yoki bu tovar mehnat jarayonini qay tarzda rivojlanishini ko'rsatib bergan bo'lar edi. Bu modellar parametrlari mehnatga uni ta'sir qiluvchi omillar miqdoriy bog'liqligini xarakterlaydi va mehnatning kelgusi taraqqiyoti uchun qilinadigan prognozlarda ishlatilishi mumkin.

Shuni ham ta'kidlash mumkinki, mehnatning iqtisodiy-matematik modellari nafaqat uning rivojlanish jarayonida yuz beradigan jarayon va bog'liqliklarni «toza» miqdoriy tahlili sifatida ishlatilishi, balki ahamiyatini nazariy izlanishlar uchun ham ishlatilishi mumkin. Modomiki haqiqatda yuz beradigan bunday modellar yordamida jarayonlarni taqlidiy qiyofasini yaratish va ularni aynan «model» darajasida tekshirish mumkin.

Mehnat rivojlanish jarayonini matematik modellashtirish, albatta, tadqiqotlarning bu sohasida ilmiy abstraktsiya metodini qo'llashning yagona shakli bo'lib hisoblanmaydi.

Bu metod ushbu fan muomala qiladigan asosiy tushunchalarning aniqlanishini taxmin qiladi va ushbu jarayonda mehnat iqtisodining tushunchaviy apparatida qo'llandi. Bunday har bir tavsifda muvofiq tushuncha yordamida aks ettiriladigan u yoki bu voqea, hodisaning ahamiyatli qirralarini xarakteristikasi beriladi. Shuningdek, bu tushunchalarning o'zlari abstrakt fikrlashning aniq shakli sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Bunday hollarda, shuningdek, mehnat iqtisodiyoti alohida tushunchalarini ishlab chiqarishda va ularning yakuniy natijasini aks ettirishda ilmiy abstraktsiya uslubi sifatli darajada (iqtisodiy-matematik modellashtirish yordamida, amalga oshadigan miqdoriy xarakteristikalarini foydalanmagan holda) qo'llanildi va bu tushunarli holat, bu yerda miqdoriy baholashning zaruriyati yo'q.

Ilmiy abstraktsiya metodi yakuniy natijada abstrakt ko'rinishda qandaydir konkret jarayonni yoki mehnat tomonini ishlab chiqaradi. Lekin shuning bilan birga ilmiy abstraktsi-

yalarning o'zlari iqtisodiy kategoriya va xarakteristikalar shaklini oladi va ulardan har biri mehnat jaaryonida yuz beradigan iqtisodiy munosabatlarning qandaydir tomonini aks ettiradi. Iqtisodiy munosabatlar, o'z navbatida, ushbu jamiyatning ishlab chiqarish munosabatlarining umumiy tizimida mustaqil bo'lim sifatida qatnashadi.

Mehnat iqtisodiyoti xususan, shunday kategoriya, tushuncha va xarakteristikalardan foydalanadiki, ularga: mehnat usuli va shakllari, mehnat ijtimoiy fondi, shaxsiy mehnat, noishlab chiqarish mehnati, mehnat sifati, mehnat samaradorligi va hokazolar.

Bu hamma kategoriyalarni o'rganishda mehnat iqtisodiyoti sohasida tahlil va sintez, metodlari qo'llanadi. Tahlil hodisani anglash metodi sifatida aniqlikdan mavhumlikka butun, bir voqelikni tarkibiy elementlarga bo'linishi, yo'li va bu elementlarni har birini alohida ko'rib chiqishni taxmin qiladi.

Mehnat iqtisodiyotida tahlil va sintezni birgalikda qo'shib olib borishga misol bo'lib, aholi mehnatini shakllantirish manbaini topishga izlanishlar olib borishni ko'rsatish mumkin. Bunday manbalar sifatida tovar sotib olish, xizmatlar, haqini to'lashlar, mehnat ijtimoiy fondlari, xususiy uy xo'jaliklari tomonidan amalga oshirilishi tushuniladi. Bu manbalardan har biri kelgusi tarkibiy element sifatida, shunda esa mehnatni shakllantiradigan vosita sifatida shu vaqtning o'zida, mustaqil ma'noga ega va rivojlanish jarayonida o'z qonuniyatlariga bo'ysinadi.

Aholi mehnati shakllanish manbalarining bu qonuniyatlari xuddiki bir-biriga osilgan holda o'zaro bog'lanadi va shunda mehnat harakati tendentsiyasini aniqlashga xizmat qiladi. Shuning uchun alohida tashkil etiladigan mehnatni rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilish asosida manbalarni shunda esa mehnatni dinamikasini sintezlangan holda yanada aniqroq tasavvur qilish mumkin.

Tadqiqotlarning dialektik metodi — tarixiylik prinsipi namoyon bo'ladigan, jarayonlarni ularning rivojlanish bosqichidagi tahlilini aks ettiradi. Bu prinsip mehnat iqtisodiyotida alohida ahamiyatga egadir. Ular doimo o'zgarib turadi, takomillashadi va rivojlanadi va mehnatni uning shakllarini, strukturasi buni-

day progressiv rivojlanishi ularni rivojlanish jarayonida ham o'rganishni taqozo etadi. Bu dinamik tahlil deb ataluvchi aniq usullarni qo'llash orqali amalga oshadi. Mehnatning miqdoriy xarakteristikasini tahlilida ham dinamik tahlilni qo'llaydigan bo'lsak, bu usullar maxsus ko'rsatkichlar hisob-kitobi yordamida amalga oshiriladi (mehnatni o'sish darajasi ularning tovar tarkibini, alohida mehnat turlari solishtirma og'irligi dinamikasini o'zgarish ko'rsatkichlari).

Tahlilning dialektik metodi — oddiylikdan murakkablikka bo'lgan harakat voqeligini tekshirishini tahlil qiladi. Agarda ushbu prinsipni mehnat tahlilida qo'llaydigan bo'lsak, unda bu kategoriyani uch oddiy shakllaridan boshlab murakkablikka o'tishini o'rganishni anglatadi.

Mehnatni tadqiq etishda osonroq subyekt sifatida dinamik qonuniyat va uning rivojlanishi qatnashadi. Ular umumiy aholi mehnati miqdoriy xarakteristik tahlilda aniq namoyon bo'ladi.

Keyinroq tahlil mehnat iqtisodiy munosabatlarni ahamiyatini, uning shakli va turlarini, ular orasidagi bog'liqlikni, aholi mehnat darajasidagi va strukturasiidagi ijtimoiy-iqtisodiy farqlarni ochib berish bilan bog'liq.

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etishda alohida ahamiyatli tajribaga ega. Bu tajriba o'zida harakatchanlikni, u yoki bu ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini tekshirish maqsadiga ega. Ilmiy tekshirilgan tajribani aks ettiradi. (ushbu holda mehnatning ijtimoiy-iqtisodiy shakllari). Bu ham o'z navbatida ularning aniqlik darajasini va haqiqatda bog'liqlikni aniqlash maqsadida ba'zi ilmiy gepotezani tekshirish yoki ularni amaliyotga tadbiq etish imkoniyatlarini ko'rsatib berish maqsadida amalga oshirilgan.

Albatta, tajriba o'ziga o'zi ijtimoiy-iqtisodiy tajribalar o'tkazishda qo'llaniladigan ilmiy abstraktsiya usullarini o'rni bosa olmaydi. Undan tashqari ilmiy abstraktsiya metodi ilmiy tajribani yanada aniq bajarilishiga va uning o'tkazilish shartlarini ko'rsatib berishga harakat qiladi. Ba'zi vaqtlari tadqiqotlar usuli yordamida olingan xulosa va qarorlarni, tarixiy gepotezalarni to'g'riligini tekshirishga imkon tug'diradi. Shunday qilib, bu ikki usul-ilmiy abstraktsiya usuli va tadqiqot usuli, bir-birini o'rni bosa olmaydi, lekin ular kelgusida bir-birini to'ldirib borishi va

tadqiqot olib boruvchiga voqelikni yanada chuqurroq o'rganish imkoniyatini beradi. Ta'kidlash joizki, mehnat jarayoni sifatida spetsifik sohada iqtisodiy tadqiqotlar o'tkazish ancha qiyin va nozik ish bo'lib, mehnat qilayotganlarning moddiy qiziqishlari, ularning turmish darajisi, mehnatni qondirilishi jarayoni bilan bevosita bog'liqdir.

Shunday bo'lsada, ushbu fanda (mehnat iqtisodiyotida) qo'llanadigan tajribalarni o'tkazish amalga oshirilishi real mumkin bo'lgan ijtimoiy -iqtisodiy xarakterga ega bo'ladi. Shunday qilib, mehnat iqtisodiyotini iqtisodiy bilimlarning alohida tarmog'i sifatida o'rganilishida dialektika metodlarining hammasi qo'llanadi.

O'zlashtirish uchun savollar:

1. Mehnat iqtisodiyoti qanday predmetlar bilan bog'liq?
2. Mehnat iqtisodiyoti oldida qanday vazifalar turadi?
3. Tahlilning qanday usul va tamoyillari mavjud?

II mavzu. MEHNAT IQTISODINING ASOSIY O'ZIGA XOS KATEGORIYALARI VA TUSHUNCHALARI

2.1. Iqtisodiy turkum sifatida aholi mehnatining umumiy tavsifi

Mehnat iqtisodiyotining muhim kategoriyasi – mehnatning o'zidir. Ammo mehnat iqtisodiyoti butun mehnatni emas, balki aholi mehnatini yoki xalq mehnatini o'rganadi. (shuning uchun buni «mehnat iqtisodiyoti» emas, balki «aholi mehnati iqtisodiyoti» deb atash albatta, to'g'riroq bo'lar edi). Lekin, faqatgina qisqartirish maqsadi, asosida aholi mehnati iqtisodini nazarda tutgan holda, biz «mehnat iqtisodiyoti» iborasini qo'llaymiz.

Shunga qaramasdan umuman, mehnatga tegishli asosiy nazariy nizomlar, aholi mehnatiga ham to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir. Shuning uchun, quyida hamma iqtisodiy kategoriya sifatida mehnat tavsifini berar ekanmiz (aytgancha u nafaqat mehnat iqtisodiyoti sohasini, balki, umumiy iqtisodiy fanni o'rganish obyekti hisoblanadi), shuni nazarda tutishimiz kerakki, bu tavsif aholi mehnatiga ham to'liq tegishlidir.

Mehnat, ijtimoiy ishlab chiqarishni aniq sohasini tavsiflovchi har qanday boshqa kategoriya kabi, bir nechta aspektlarda ko'rilishi mumkin:

- birinchidan, ijtimoiy ishlab chiqarishning o'ziga xos sohasi sifa-tida;

- ikkinchidan, ishlab chiqarilgan mahsulotni yo'q qilingan davri yoki yakunlovchi bosqich sifatida;

- uchinchidan, jamiyat bu holatda shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotlarni qo'llash bilan bog'liq o'ziga xos jarayon.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning o'ziga xos sohasi sifatida mehnatni tahlil qilishda, shunday fakt e'tiborimizni jalb qiladiki,

bu soha qat'iy chegarlanmagan ijtimoiy qayta ishlab chiqarish sohalaridan — ishlab chiqarish va ayriboshlash sohalaridan farqli ravishda, qat'iy chegaralarga ega emas.

Bu ehtiyojlarni qondirish jarayoni sifatida ko'rib chiqilayotgan mehnat, ishlab chiqarish sohasida ham amalga oshirilishi mumkinligida ko'rinadi.

Undan tashqari mehnat, xizmat ko'rsatish sohasida ham amalga oshiri-ladi, albatta u, ijtimoiy ishlab chiqarishning mustaqil sohasi hisoblan-maydigan va hech qanday iqtisodiy kategoriyani o'zida aks ettirmaydigan, aholiga moddiy xizmatlar ko'rsatishga ixtisoslashgan korxonalar va tashkilotlar majmuidir (masalan, kiyim tikish va tuzatish, elektr maishiy texnikani tuzatish, kiyimlarni yuvish, kiyimlarni kimyoviy tozalash va h.k.)

Agarda aholi mehnati sohasi to'g'risida gapiradigan bo'lsak, unda u o'zida tashkiliy ma'noda birinchidan, uy va shaxsiy yordamchi xo'jaliklar majmui, ular chegaralarida mehnatni yakka tartibdagi jarayonlari amalga oshiriladi, ikkinchidan, esa muomala sohasidagi (to'g'rirog'i savdo va umumiy ovqatlanish) korxonalarini majmui va asosan aholini ayrim ehtiyoj-larini qondirishga ixtisoslashgan xizmat ko'rsatish sohalari korxonalarini (ular, bu holatda mehnatchilarga xizmatlar ko'rsatishga — madaniy, maishiy — kommunal va h.k) aks ettiradi.

Mehnatni umumiy sohasini tarkibiy qismlaridan birinchisini individual tashkiliy aholi mehnati kabi tasniflash mumkin, ikkinchisini esa xalq mehnatini ijtimoiy — tashkiliy sohasi sifatida tasniflash maq-sadga muvofiqdir.

Bu ikkala tarkibiy qismlar o'zaro bog'liq va bevosita bir-biriga tobe.

Yuqorida aytib o'tilgan mehnatning nazariy tahlili aspekt-laridan ikkinchisi, ijtimoiy ishlab chiqarishning yakuniy bosqichini o'rganish bilan bog'liq. Bu bosqichda nafaqat ishlab chiqarilgan mahsulot yo'q qili-nishi, balki yangi ehtiyoj tug'ulishi yuz beradi. Klassiklar so'zi bilan aytganda «mehnat yangi ishlab chiqarishga ehtiyojni yaratadi», «ishlab chiqarishni uyg'onishga» xizmat qiladi.

Aynan mehnatni, ishlab chiqarish jarayonini yakuniy bosqich yoki davr sifatida ko'rib chiqishda uning ishlab

chiqarish bilan o'zaro bog'liqligini tahlili muhim aamiyatga ega. Ishlab chiqarish mehnat predmetini ishlab chiqaradi, mehnat usulini yaratadi va mehnatni uyg'otadi.

Ishlab chiqarish mehnatga, ishlab chiqarish jarayonining boshlang'ich omili sifatida ta'sir qiladi. Bu vaziyatda ishlab chiqarish mehnatga, ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiluvchi, mahsulotlarni yaratish orqali ta'sir ko'rsatadi.

Darsdan bo'sh vaqtlardagi mehnat

Ammo, mehnatni o'zi ham ishlab chiqarish ortidan passiv ravishda ergashadi. U ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining yakuniy bosqichi, uning yakuniy muhiti hisoblanadi, mehnat bu jarayonning boshlang'ich davriga ham aktiv ta'sir ko'rsatadi, ya'ni ishlab chiqarishning o'ziga, manfaatlariga harakat-larini buysundiradi.

Undan tashqari, mehnat ikkilamchi tartibda ishlab chiqarishni yaratadi:

- birinchidan, faqat mehnatdagina mahsulot haqiqiy hisoblanadi;

- ikkinchidan, «mehnat yangi ishlab chiqarishga ehtiyojni yaratadi», ya'ni ishlab chiqarishni ideal ichki omili bo'ladi va uning asosi hisoblanadi.

Aytgancha, bu yerdan kelib chiqqan holda, aynan mehnat ishlab chiqarishni harakatlantiruvchi sabab hisoblanishini aniq aytish mumkin.

Ishlab chiqarish ham, mehnat ham, qayta ishlab chiqarish jarayonining bosqichlari sifatida, bu jarayon uchun bir xil muhimdir, chunki u ishlab chiqarish va mehnat bosqichlarisiz harakat qila olmaydi. Klassiklar bekorga, ishlab chiqarish va mehnatni bir xilligi, «ishlab chiqarish bu mehnat, mehnat bu ishlab chiqarish» deb gapirmaganlar.

Qayta ishlab chiqarishning jarayonini yakuniy bosqichi sifatida mehnatni, shu jarayon harakatlanishida rolini ko'rib chiqishda, klassiklar shuni ta'kidlashganki «mehnatni o'zi ishlab chiqarish jarayoning sharti va sababidir».

Shunday qilib, mehnat, ijtimoiy qayta ishlab chiqarish jarayonidan yakuniy bosqich bo'lib, bu jarayonning ilk bosqichi ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'liqdir va umuman qayta ishlab chiqarish jarayonini me'yorida borishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, chunki ishlab chiqarishni harakatlantiruvchi sabab bo'lib xizmat qiladi, ya'ni qayta ishlab chiqarishni yangi tsiklini boshlovchi o'ziga xos impuls bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatilgan aspektlarning uchinchisida aholi mehnatini o'rganish lozim bo'ladi, unda aholi talabini qondirish uchun ijtimoiy mahsulotni (bu holatda xalq mehnati mollarini) ishlatish bilan bog'liq jarayon sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Bu jarayon ijtimoiy xarakterga ega, chunki mehnatchilarni yashash sharoiti bilan aniqlanadi.

Bu nuqtai nazardan, mehnat umumiy ko'rinishida, ehtiyojlarni qondirish jarayoni sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Mehnatni jamiyat ehtiyojlarini qondirish jarayoni sifatida ijtimoiy sharoitlardan mustaqilligi aynan aholi mehnatida yaqqol ko'rinadi, u bevosita mehnatchilarning alohida guruhlarini jamiyatda egal-lagan holati bilan aniqlanadi.

Bozor sharoitida jamiyat a'zolarini mehnatini, ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishi, ularning mehnatini miqdori va sifatiga bog'liqdir.

Shuni ta'kidlash muhimki, ehtiyojlarni qondiruvchi jarayon sifatida ko'rib chiqilayotgan mehnat, inson hayoti sharoiti, umuman qayta ishlab chiqarish harakatlanishi sharoiti va

yakuniy natijada uning samaradorligini oshirish sharoiti sifatida yuzaga chiqadi.

Undan tashqari ehtiyojlarni qondiruvchi jarayon sifatida ko'rib chiqilayotgan mehnat, ijtimoiy qayta ishlab chiqarishda muhim rol o'ynaydi. Bu rol birinchi navbatda shu bilan belgilanadiki, mehnat jaaryoni, ishchilarning ish kuchini qayta ishlab chiqarishni ta'minlaydi, bu esa umuminsoniyatning ilk ishlab ishlab chiqarish kuchi hisoblanadi.

Ish kuchini ishlab chiqarish individualini o'zini qayta ishlab chiqarish va uni hayotini saqlab turishdan iboratdir. Bu esa o'z navbatida, faqatgina mehnat tufayli yuz berishi mumkin, u insonning eng zaruriy ehtiyojlarini qondirish lozim.

Shuni aytib o'tish lozimki, ish kuchini qayta ishlab chiqarish tushunchasining tarkibi, ijtimoiy ishlab chiqarish usuli o'zgarishi bilan o'zgaradi. Jumladan, zamonaviy ijtimoiy ishlab chiqarishda «ish kuchini qayta ishlab chiqarish» tushunchasini tarkibi ancha kengayadi. U nafaqat ishlab ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan jismoniy, ma'naviy kuchni o'z ichiga oladi, balki shaxsni har tomonlama rivojlanishini ta'minlash zaruriyatini ham oladi, bu esa bozorda ish kuchini samarali qayta ishlab chiqarish, ijtimoiy-mehnat faoliyatiga, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy «tayyorgarligini» zaruriy sharti hisoblanadi. Va aynan sifatni shu tomonlarini ishlab chiqarish, bozor sharoitida, umumiy ish kuchini ishlab chiqarishda muhim sabablardan biri bo'lib, qolmoqda.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda mehnat jarayonini rolini ko'rib chiqamiz. Ijtimoiy ishlab chiqarish jaryonini samaradorligini oshirishga mehnatning ta'siri, ko'rsatilganidek «insoniyatning ilk kuchi, odam mehnati orqali amalga oshiriladi. Ishchilar ehtiyojlarini qondirishni sifatli ta'minot bilan, mehnat jarayoni har bita ishchini nafaqat, o'z ishining ustasi, balki har tomonlama rivojlan-magan shaxs sifatida samarali ustiga ko'maklashadi. Bu esa so'zsiz mehnat samaradorligini va umuman ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ko'mak beradi.

Xulosa shuki, mehnat iqtisodining asosiy kategoriyasi sifatida, mehnatni to'liq tavsifini, uning yuzasida ko'rsatilgan uchta aspektini ijtimoiy qayta ishlab chiqarishda oshirishga ko'mak beradi.

sohasi sifatida qayta ishlab chiqarish bosqichi sifatida ehtiyojlarni qondirishni spetsifik jarayoni sifatida analizi bermoqda. Faqatgina shunday kompleks va har tomonlama analiz orqali umumiy iqtisodiy fanning bu mushkul turkumi va jumladan mehnat iqtisodiyotini kategoriyalarining muhim jihatlari to'liq ochilishi mumkin.

2.2. Mehnat turlari va ularning tasnifi

Aholi mehnati turli shakllarda amalga oshirilishi, turli ko'rinish-da bo'lishi mumkin. Shu bilan bog'liq holda bu mushkul jins bildiruvchi tushunchaki tasniflash muammosi yuzaga keladi.

Aholi mehnatini ilmiy tasnifini ko'rishdan oldin shuni ta'kidlash lozimki, uni ishlab chiqarilmagan mehnat kabi umumiy tushunchaning tarki-biy qismi sifatida chiqadi. Ishlab chiqarilmagan mehnat esa o'z navbatida, ehtiyojlarni qondiruvchi jarayonining umumlashtiruvchi iqtisodiy tasnifi sifatida ko'rib chiqilayotgan umumiy jamiyat mehnatining qismi hisoblanadi.

Agarda aholi mehnatini tahlil qilishda, tizimli kompleks yondashuv tamoyillariga to'liq rioya qilishga, unda uning turlarini tasnifini, umumiy iqtisodiy turkum sifatida mehnatni tasniflashdan boshlash zarur bo'lar edi.

Bu kategoriya yuqorida aytib o'tilgandek, ehtiyojlarni qondirishning iqtisodiy jarayonining aks ettiradi. Ehtiyojlar, bilamizki, turlicha bo'lishi mumkin. Shuning uchun umumlashtiruvchi iqtisodiy kategoriya sifatida mehnatni tasniflashning muhim alomati bo'lib, aynan qondirila-yotgan ehtiyoj xarakteri hisoblanadi.

Ko'rib chiqilayotgan alomatlariga muvofiq mehnatning ikki turini ajratilishi mumkin: ishlab chiqarish (yoki ishlab chiqaruvchi) mehnat va noishlab chiqarish mehnati.

Ishlab chiqarish mehnat, ishlab chiqarish jarayonida, ish qurollarini, mashinalarni, asbob-uskunalarni xom-ashyo materiallarini, yoqilg'i va ishlab chiqarishni boshqa vositalarini o'zida aks ettiradi.

Ishlab chiqarish mehnati natijasida, ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish yuz beradi, ya'ni moddiy-ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq ehtiyojlar.

Noishlab chiqarish mehnati o'z ichiga moddiy ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan mehnatni hammasini oladi.

Noishlab chiqarish mehnatining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, aholi mehnati hisoblanadi. Aholi mehnati, aholini ijtimoiy mehnati, shaxsiy mehnatni farqlash mumkin.

Aholining ijtimoiy mehnati bu mehnatni fondlari hisobiga amalga oshiriluvchi bepul yoki imtiyozli (ya'ni qisman to'lanadigan) aholi mehnatidir. Unga quyidagilar kiradi: bepul tibbiy xizmat (bepul ovqatlash, kasalxonalarda bepul davolanish), mehnatni ijtimoiy fondlar hisobiga qisman to'lanadigan, ta'lim muassasalari xizmatlaridan foydalanish, maktabgacha bolalar muassasalari, oromgohlar va h.k. larning xizmatlaridan bepul foydalanish.

Aholini ijtimoiy mehnatini hajmi, mehnatni ijtimoiy fondlaridan aholi tomonidan olingan imtiyozlar va to'lovlarni umumiy summasini taxminan yarmini tashkil qilgan. Uning ikkinchi yarmini ijtimoiy fondlardan pensiya, nafaqa, stipendiyalar va h.k. ijtimoiy mehnatga tegishli bo'lmagan, aholini shaxsiy mehnatini shakllantiruvchi manba hisoblangan pul to'lovlarini tashkil qilgan.

Shaxsiy mehnatning asosiy manbai bo'lib, aholining pul daromadlari hisoblanadi. Bunda pul daromadlari, mehnat haqi sifatida yoki ijtimoiy fondlardan pensiya, nafaqa stipendiya va h.k. lar sifatida olinganligi hech qanday ahamiyatga ega emas. Pul daromadlari hisobiga xalq mehnati mollarini xarid qilinadi va davlat korxonalaridan, kooperativ va xususiy savdoda, dehqon bozorida, xizmat ko'rsatish korxonalarida va boshqa pullik xizmatlar muassasalarida (teatr, kinoteatr, kontsert zallarida, sanatoriyalar va h.k. lardan) pullik xizmatlarga to'lanadi.

Shaxsiy mehnatning qolgan qismi yordamchi xo'jaliklarda mehnat mollarini ishlab chiqarish va mehnat qilish, shuningdek, uy xo'jaligi chegaralaridan chiqmagan holda ayrim buyumlar va xizmatlarni (masalan, kiyim tikish va ta'mirlash, ovqat pishirish,

kiyim yuvish, uy yig'ishtirish, ta'mirlash va h.k. lar) ishlab chiqarish va mehnat qilish hisobiga shaklla-nadi.

Aholi mehnati tasnifi amalga oshirilishini keyingi alomati tashkiliydir u aholi mehnatini tashkil qilish shakllarini aks ettiradi. Bu alomat orqali individual tashkil qilingan va jamoat tashkil qilgan aholi mehnatini farqlash mumkin.

Individual tashkil qilingan mehnat – bu individual yoki oilada amalga oshiriladigan aholi mehnatidir. Bunga quyidagilar kiradi: uy sharoitida ovqatlanish, umum oila mehnatidagi narsa-buyumlardan birgalikda foydalanish (mebel, elektr maishiy mashinalar va h. k. lar), individual ishlatiladigan buyumlar (kiyim, shaxsiy gigiena buyumlari) mehnatini, shuningdek, uy xo'jaligi chegaralarida yaratilgan xizmatlarni mehnati (kirlarni yuvish, kiyimlarni tozalash, xonalarni yig'ishtirish va h.k. lar).

O'zbekiston Respublikasi aholi soni o'sish dinamikasi

Yil	Barcha aholi		Shahar aholisi		Qishloq aholisi	
	Yil boshida aholi soni ming kishi	Bir yilda %	Yil boshida aholi soni ming kishi	Bir yilda %	Yil boshida aholi soni ming kishi	Bir yilda %
2000	24487,7	1,5	9165,5	0,9	15322,2	1,8
2001	24813,1	1,3	9225,3	0,7	15587,8	1,7
2002	25115,8	1,2	9286,9	0,7	15828,9	1,5
2003	25427,9	1,2	9340,7	0,6	16087,2	1,6
2004	25707,4	1,1	9381,3	0,4	16326,1	1,5
2005	26021,3	1,2	9441,9	0,6	16579,4	1,6
2006	26312,7	1,1	9495,1	0,6	16817,6	1,4
2007	26663,8	1,3	9584,6	0,9	17079,2	1,6
2008	27072,2	1,5	9698,2	1,2	17374,0	1,7
2009	27533,4	1,3	14236,0	1,3	13297,4	2,1
2010*	28008,8	1,7	14423,8	1,3	13577,0	2,1

Jamoat tashkiliy mehnati - bu ijtimoiy tashkilotlar tarmoqlari yordamida tashkil qilinadigan aholi mehnatidir. Masalan, kafe, restoran, oshxonalarda ovqatlanish, individual tikish atelelari xizmatlaridan foydalanish, korxonalarni

ta'mirlash, shuningdek, bepul va pullik sog'liqni saqlash, ma'naviyat (dam olish ormgohlari, kemping va h.k) korxo-nalar xizmatidan foydalanish.

Aholi mehnatida bozorni va savdoni qatnashishi darajisiga bog'liq holda bozor va nobozor mehnatni farqlash odatiy tus olgan.

Bozor mehnati tovarlarni sotib olish va xizmatlarga to'lash mehnatini o'zida aks ettiriladigan, aholi mehnatini o'zida aks ettiradi. Unga quyidagilar kiradi: davlat kooperativ, xususiy va dehqon bozori savdosida tovarlarni sotib olish, madaniyat, aloqa maishiy xizmat va h.k. korxon va muassasalarni xizmatlariga to'lov. hozirgi vaqtda bozor mehnati aholi mehnatini umumiy hajmida juda katta ulushga egadir.

2.3. Mehnatni asosiy ijtimoiy-iqtisodiy tavsifi

Ijtimoiy ishlab chiqarishning har qanday usulida aholi mehnati-ning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini ochishga imkon beruvchi aniq tahlili asosida mehnatni ikkita asosiy tavsifini ajratish mumkin. Bu mehnat iqtisodiy imkoniyatlarini ko'rsatuvchi mehnat kuchi va mehnat yuzasidan odamlar munosabati sifatida chiquvchi mehnatni iqtisodiy munosabati.

Shuni ta'kidlash muhimki, mehnatni bu ikkita turkumiy tavsifi bir biridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Ular yaxlit va ajralmasdir va o'zining birligida yangi iqtisodiy kategoriyani tashkil qiladi – mehnatni ijtimoiy usulini, u mehnatni ijtimoiy mohiyatini uning o'ziga xoslik-larini va ijtimoiy ishlab chiqarishning shu usuli sharoitida rivojla-nishini qonuniyligini aks ettiradi.

Mehnatni zamonaviy ijtimoiy usuli, jumladan umuman jamiyat mehnat kuchini o'sishi, alohida ijtimoiy qatlamlar va aholini iqtisodiy guruhlarini mehnatni iqtisodiy munosabatlarini doimiy mukammallash-tirish, shuningdek, mehnat shakllarini o'zi bilan farqlanadi (mehnatni umumlashtirilgan shakllarini rivojlantirish, birinchi navbatda ijtimoiy fondlar hisobiga jamiyatni tashkiliy mehnati kabi shakllarni).

Mehnatni ijtimoiy usuli, o'zida maxsus ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyani aks ettirsa, uni mehnatni texnik usulidan farqlash lozim.

Mehnatni texnik usuli — bu ehtiyojlarni qondirishning (shakli usulini) nazorat yo'lini aks ettiruvchi, mehnatning «texnik» tavsifidir.

Mehnatni texnik usuli, etishilgan ilmiy texnik progress darajasi va ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanish darajasi bilan bog'liq va aniqlanadi, u mehnatni texnik vositalarini mukammallashtirishda kuchli sabab bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy-texnik progress ta'sirida, doimo o'damning ko'pchilik asosiy ehtiyojlarini qondirishning texnik usullarini mukammallashtirish jarayoni yuz beradi, jumladan, ozuqaga ehtiyoj kabilar (pishirish, saqlash, ishlatish texnikasi yaxshilanmoqda), madaniyat, ta'lim va axborotga ehtiyoj, ular zamonaviy texnika vositalari tufayli (televizor, radio, magnitofon, videomagnitofon va h.k.) uy muhiti sharoitida kam xarajat bilan qondirilishi mumkin. Uyni saqlashga, uy xo'jaligini yuritish bilan bog'liq ehtiyojlar, ularni qondirish ham zamonaviy elektr maishiy texnikani yangi turlarini ishlab chiqilishi tufayli doimiy mukammallashtirib bormoqda.

Yana bitta keng va tez-tez aholi mehnatini analizida qo'llanilayotgan muhim tavsif, mehnat xarajatlari, ular ostida odatda, aholi mehnatiga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq vaqtni yo'qotish tushuniladi. Ayrim iqtisodchilar mehnat xarajatlariga mehnat sohasida ishlab chiqarish jarayonini davom etish bilan bog'liq xarajatlari kabi, jumladan uy sharoitida mehnat

qiymatlarini ishlab chiqarish bilan bog'liq ishlarni bajarish, (masalan, kiyimlarni uyda tikish mebel yasash va h.k. lar) munosabatda bo'linadi.

Bizning nazarimizda, mehnat, uni ratsioanalizatsiyasi jarayonlari to'g'risidagi zamonaviy tasavvurimizdan kelib chiqqan holda, mehnat xarajatlariga yana mehnat jarayonida noto'g'ri ishlatilishi bilan bog'liq mahsulotlarni moddiy yo'qotishlarini ham kiritish lozim (masalan, ovqat noto'g'ri tayyorlanishi bilan bog'liq, mahsulotlarni me'yoridan ko'p xarajat qilish va chiqishga chiqarish, o'z vaqtida ta'mirdan chiqarilmagani va yomon qaralgani tufayli mehnat vositalarini yo'qolish va h.k. lar).

Mehnatni bu moddiy xarajatlari moddiy boylikni nafaqat oshir-maydi, balki aksincha uni kamaytiradi.

Shunday qilib iqtisodiy kategoriya sifatida mehnat xarajatlarini tavsiflashda uning ikkala tarkibiy qismini ajratish lozim; aholi meh-nati bilan bog'liq vaqt yo'qotishlari; noto'g'ri tashkil qilinganligiga bog'-liq mehnat jarayonidagi moddiy yo'qotishlar.

Moddiy yo'qotishlarga kelsak, hozircha ularni hisob-kitob qilib bo'lmaydi, ammo nazarimizda mehnat sohasida moddiy yo'qotishlarni tanlab tekshirish yordami bilan ularni yaqinlashtirilgan bahosini bilish mumkin. Bunday tadqiqotlarni o'tkazish, nafaqat mehnat jarayonida tovarlarni moddiy yo'qotishlari xodimlari to'g'risida, balki bu yo'qotishlar kelib chiqish sabablari to'g'risidagi axborotni beruvchi maxsus dasturlarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Aholi mehnati bilan bog'liq vaqt sarflari aniq miqdoriy bahola-nishi mumkin. Bunda ular ikkita tarkibiy qismlardan tashkil topadilar:

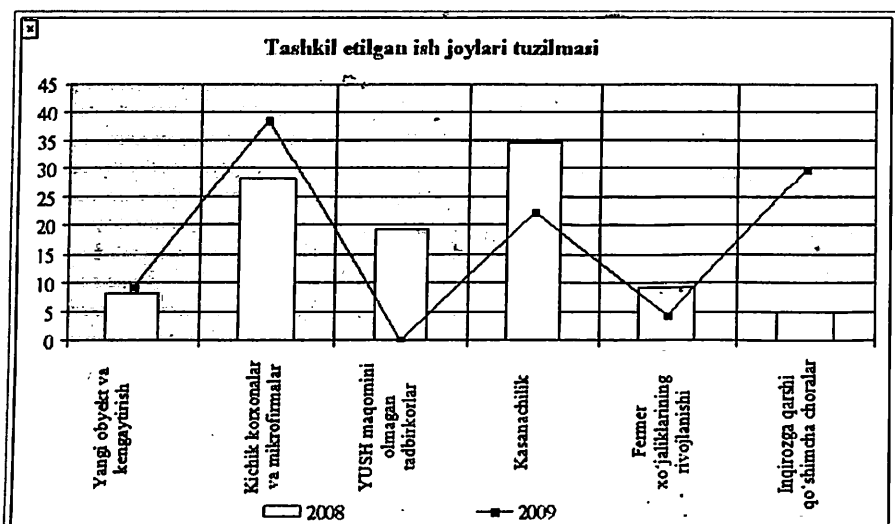
- 1) tovarlarni sotib olish va xizmatlarni olishga sarflangan vaqt;
- 2) moddiy manfaatlarni mehnatga tayyorlashga sarflanadigan vaqt.

Tovarlarni sotib olish va xizmatlarni olish bilan bog'liq vaqt sarflari, o'z ichiga kerakli tovar va xizmatlarni izlashga sarflarni, navbatda turish, xarid aktini rasmiylashtirish va h.k larga ketgan xarajatlarni oladi.

Moddiy manfaatlarni mehnatga tayyorlash sarflariga, uyda ovqat tayyorlash, kiyimlarga parvarish, uy joylarni yig'ishtirish va h.k. larga sarflar kiradi. Shuni ta'kidlash muhimki, bu holatda gap aynan moddiy manfaatlarni mehnatga tayyorlash to'g'risida bormoqda. Mehnat jarayoning o'ziga kelsak, masalan, ovqat eyish sanitar - gigienik muolajalar, uxlash va h.k. ularga sarflangan vaqt, mehnat xarajatlariga tegishli emasdir.

Tashkil etilgan ish joylari tuzilmasi

Yillar	2008	2009
Yangi obyekt va kengaytirish	8,2	9,1
Kichik korxonalar va mikrofirmalar	28,2	38,5
YuSh maqomini olmagan tadbirkorlar	19,2	0
Kasanachilik	34,6	22,2
Fermer xo'jaliklarining rivojlanishi	9,2	4,3
Inqirozga qarshi qo'shimcha choralar	4,9	29,9

Aholi mehnatini yana muhim tavsifi uning sifatidir. Shuni aytib o'tish lozimki «aholi mehnati sifati» tushunchasi iqtisodiy adabiyotlar va umuman mehnat muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarda juda kam uchraydi. Ammo u iqtisodiy kategoriya sifatida mehnatni tadqiqotda juda muhim hisoblanadi.

Bizning nazarimizda, aholi mehnati sifatida ikki nuqtai nazarda ko'rib chiqilishi mumkin. Bir tomondan, u mehnatning etishilgan darajasi ko'rsatigichini, aholi ehtiyoji qondirilishi darajasini, shuningdek, mehnat tarkibini o'zini mukammallashtirish darajasini ko'rsatgichi sifatida chiqadi. Bu mehnat sifatini keng ma'noda tavsiflovchi kengaytirilgan talqinidir.

Boshqa, ancha tor ma'noda mehnat sifati, mehnat qilinayotgan tovar va xizmatlarning sifati kabi ko'rib chiqiladi. Mehnat sifatini analiziga bu aspektni qushish bizning nazarimizda muhim hisoblanadi, chunki, keng ma'noda yuqori sifatli mehnat to'g'risida, ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatiladigan tovar va xizmatlarni past sifatli bo'lganida gapirish to'g'ri bo'lmas edi. Bu yerdan, nazarimizda aholini mantiqiy mehnatining madaniyati, ijtimoiy - iqtisodiy va axloqiy aspektlar, hayot darajasini oshirish muammolarini «tutashtiradigan» bug'in hisoblanadi.

Ammo savol tug'ulishi mumkin, mehnatni bu axloqiy tomoni va jumladan mehnat madaniyati nimada ko'rinadi. Bizning nazarimizda, u jamiyatda yoki jamiyatni ijtimoiy - demografik bug'unlarini har bittasida (u sifatida bu holatda oila kelib chiqadi), umuman mehnat va jumladan mehnat predmetlariga nisbatan muhitida aks ettiriladi. Agarda bu muhit mehnatni farosatlilik, iqtisodiylik prinsiplariga muvofiq tashkil qilish ishtiyoqi bilan tavsiflansa, unda mantiqiy mehnatni yuqori axloqiy madaniyati to'g'risida gapirish mumkin.

Mantiqiy mehnat madaniyatini umumiy iqtisodiy tushunchasiga kelsak, u jamiyatni moddiy va ma'naviy manfaatlarni ishlab chiqarish va mehnat qilish sohasidagi muvaffaqiyatlarini hammasi bilan tavsiflanadi.

Yuqorida aholi mehnatini eng ahamiyatini alomatlarini aks ettiruvchi, iqtisodiy kategoriya darajasiga chiquvchi mushkul va shu bilan birgalikda umumiy bo'lgan mehnat tavsiflari ko'rib chiqildi.

Ammo ulardan tashqari mehnat iqtisodiyoti bir qator mehnatni ayrim xususiy tavsiflarini aniqlovchi oddiy va konkret tushunchalari bilan ish tutadi.

Shunday tushunchalardan bittasi, mehnat kompleksi, ular ostida qandaydir umumiy ehtiyojni qondirishga xizmat qiluvchi tovar va xizmatlar to'plami tushuniladi, masalan, ovqatlanishdagi ehtiyoj, uy-joy kiyim, va h.k. lardagi ehtiyoj.

Bu komplekslarning har birini chegaralarida aholi ehtiyojlarini qondirishga individual va kollektiv tashkil qilingan mehnat shakllari yordamida erishish mumkin.

Aholi mehnatining boshqa xususiy tavsifi elastiklik. Mehnat elastikligi — mehnatni belgilovchi faktorlar o'zgarishi bilan o'zgarish xususiyatidir (aholini pul daromadlari, xalq mehnati mollariga chakana narxlar xizmatlarga ta'riflar, oylar hajmi, tarkibini o'sishi va h.k). Aholi mehnatiga ta'sir ko'rsatuvchi konkret faktoriga bog'liq holda, daromadlar narxlar darajasi, oila tarkibi va hajmi va hokazolarga bog'liq holda mehnat elastikligi to'g'risida gapirish mumkin.

Shunday qilib, qiyin iqtisodiy kategoriya sifatida aholi mehnati, mehnatni muhim tomonlari kabi, analizning ayrim xususiy aspektlarini aks ettiruvchi bir qator tushunchalar bilan tavsiflanadi. Bu tushuncha va kategoriyalarning hammasi, mustaqil ilmiy tartib sifatida mehnat iqtisodini o'rganish obyekti bo'lib xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Mehnat qanday aspektlarda ko'rib chiqiladi?
2. Qanday munosabatlarda mehnat qayta ishlab chiqarishni keltirib chiqaradi?
3. Mehnatni qanday turlari mavjud?
4. Mehnat kuchi nima?
5. Mehnat qanday asosiy tavsiflarga ega?
6. Mehnat xarajatlari nima?

III mavzu. MEHNAT IQTISODIYOTI SOHASIDA AHOLINI EHTIYOJI VA TO'LOVGA QOBILIYATLIGI

3.1. Mehnat iqtisodiy kategoriya sifatida va uning muammolari

Aholi mehnati mehnat iqtisodida asosiy tushuncha bo'lib, uning asosiy obyektini bo'lib, uni taftish va boshqa ijtimoiy, iqtisodiy kategoriyalari bilan uzviy bog'liqligi hisoblanadi. Shu jumladan, tahlil obyektini bo'lib fan nuqtai nazaridan hisoblanishi kerak. Ular orasida asosiy kategoriyalar – mehnat va aholini to'lovga qodir talabidir. Nazariy tahlilda ushbu kategoriyalarga to'laroq to'xtalib o'tish lozim. Jamoa mehnatini jamoa paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan deb ham qarash mumkin. Mehnat iqtisodiy kategoriya sifatida uni talab va ushbu talabni qondirilish jarayonidir.

Aholi mehnati – murakkab kategoriya bo'lib, uning obyektini ya'ni taftishi nafaqat iqtisodiy kategoriyada, balki uni boshqa fanlar, ya'ni falsafa, sotsiologiya, psixologiya, tibbiyot va biologiyalarda ham o'rganiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, har bir fanda mehnatni o'ziga xos xarakterdaligi va uni taftishi, fanlarni qay sohada ekanligi va uni qay sohaga qiziqishi orqali ta'riflanadi. Masalan: biologiyada mehnatni insonni rivojlanishi bilan biologik mavjudot sifatida o'rganadi, tibbiyotda mehnatni inson organizmida jarayonlar o'zgarishi nuqtai nazaridan, sotsial fanlarda, ya'ni sotsiologiya va falsafada mehnatni insonlarni tashqi muhitga va dunyo qarashi munosabati orqali o'rganiladi va ta'riflanadi.

Ba'zi iqtisodchilar, zamonaviy fan yutuqlaridan foydalanib, mehnatga ya'ni shaxsiy mehnatga «universal» tushuncha kiritishga harakat qiladilar. Ming nadomatlar bo'lsinki, hozirgacha biror bir tushunchaga kelisha olishmaganlar. Bizning fikrimizcha, bunday tushunchani yaratish mumkin emas, chunki har bir fanning o'ziga yarasha mehnat tushunchasi yondashishi

bir-biridan tubdan farq kiladi. Shuning uchun ba'zi hollarda har bir yondashishning yaqinlarini birlashtirib, umumiy tushuncha berishga harakat qiladilar. Ushbu holda, mehnat tahlili obyektini bo'lib, iqtisodiy fan iqtisodiy kategoriya sifatida, to'g'rirog'i ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida qaraymiz.

Shuni ta'kidlash lozimki, hozircha mehnatga iqtisodiy fan bergan tushuncha umumiy tushuncha hisoblanmaydi. Lekin boshqa fanlar bergan tushunchaga nisbatan ushbu tushuncha ustunroq hisoblanadi. Ushbu tushunchaga eng avvalo berilgan kategoriyani mavjudligini to'liqlik aks ettirishi lozim. Shunda quyidagicha savol tug'ilishi tabiiy, ya'ni «to'liqlik» deganda nimani tushunish lozim. Bizning qarashimizcha uni ikkiga: birinchidan umumiy o'xshashliklar, ya'ni har qanday iqtisodiy kategoriya kabi; ikkinchidan o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni berilgan kategoriyani boshqa kategoriyalardan farqi kabilarga ajratishimiz mumkin. Umumiy o'xshashliklar, ya'ni hamma iqtisodiy kategoriyalarda o'zini nazorat va ishlab chiqarish abstraktida umumiy nisbatidir. Ushbu tamoyil hamma iqtisodiy kategoriyalarda o'z aksini topishi lozim.

O'ziga xos xususiyatlarga kelsak, ular bir-biridan har xil farqlanishi mumkin. Ba'zi iqtisodchilar mehnatni «zarurat» deyishadi, ba'zi birlari «inson tirikchiligi», ba'zi birlari esa «ehtiyoj yuzasidan» kelib chiqish deyдилar. Shunga o'xshash yana bir qancha tushunchalar mavjuddir.

Bizning qarashimizcha, mehnat jamiyat a'zolarini ma'lum bir darajadagi hayotiy zarurati, ya'ni ularni maksimum darajadagi imkoniyatidir. Maksimum darajadagi imkoniyati deganda, har bir insonning o'zini imkoniyatidan kelib chiqqan holda ne'matlarni o'zlashtirish uchun mehnat qilishi tushuniladi va o'z imkoniyatidan yuqori narsani mehnat qilishga o'z hisoblanadi.

Mehnatni ta'minotchilar va olimlar iqtisodiy kategoriya sifatida o'rganishi yuz yillar hattoki, ming yillardan buyon o'rganilishiga qaramasdan aniq bir to'xtamga kelisha olishmagan. Shu bilan bir qatorda qanchalik fan rivojlanishi bilan shunchalik mehnatni noma'lum qirralari ochilib, bahs va munozaralarga olib kelmokda. Ushbu bahsli muammolarni kamida yirik uchtasini sanab o'tish mumkin: shaxsiy mehnat

xarakteri, ishlab chiqarish va mehnatni o'zaro bog'likligi va o'zaro harakati, mehnat shakllanishi tabiati. Juda katta munozaralar mehnatni shakllanishi bo'yicha bormoqda. Ushbu muammo bo'yicha ikkita qarama-qarshi g'oyalar mavjuddir. Ulardan biri quyidagicha: insonlarda ikkita o'ziga xos mehnat guruhlari mavjud, ya'ni jismoniy hayot mehnati va sotsial hayotdagi ruhiy mehnat. Mehnatning birinchi guruhida inson bilan birga tugiladi, ikkinchisida esa inson shakllanishi bilan birga shakllanadi.

Ikkinchi g'oyada esa hammasi insonga tabiat orqali beriladi. Ushbu g'oya yaqindan boshlab tarqala boshlagan. Ushbu g'oya tarafdorlarining hech qanday aniq fan nuqtai nazaridan isbotlari bo'lmasdan, uni sindirishga harakat qilmoqdalar. Lekin ular shu bilan bir qatorda zamonaviy fan yutuqlariga zid kelmoqda.

Zamonaviy fan yutuqlari shuni ko'rsatmokedaki, hamma narsa insonga «tabiat» bilan emas, balki uni shakllanishi jarayonida o'rganiladi. Bunga isbot qilib oddiy bir chaqaloq hayvonlar o'rtasiga tushib qolsa, ushbu bola hayvon nima qilsa shuni qiladi, nimani mehnat qilsa shuni mehnat qiladi.

Agarda hamma qobiliyatlar ya'ni ruhiy, intellektual va ijtimoiy qobiliyatlar birga tug'ilganda edi, chaqaloq hayvonlar o'rtasida o'sgan bilan u insoniyligini yo'qotmasdi. Bu esa g'oyani fanlarga ziddiyatligini ko'rsatadi.

Ushbu narsani haqiqatligini tan olishimiz lozim, chaqaloq hayvonlar orasiga tushib qolishi bilan u mehnat qilish qobiliyatini yo'qotmaydi.

Lekin shuni ta'kidlash kerakki, har qanday hayvon ham mehnat qiladi. Faqatgina ushbu xislat bilan insonni hayvon bilan farqlab bo'lmaydi. Lekin chaqaloq hayvonlar o'rtasida so'zlashish, ya'ni inson tilini tushunish va gapirishdan mahrum bo'ladi. Ushbu xislat insonni hayvondan farqlay oladi.

Shunday qilib ushbu tortishuvga yakun chiqarsak, ya'ni odamning mehnat tabiati bo'yicha faqat insonning jismoniy mehnati qondiriladi, to'g'rirog'i insonga jismoniy mavjudot sifatida qaraydi. Bu jismoniy mehnat xislatlari inson bilan birga tug'ilib, u har har qanday sharoitda, hatto hayvonlar orasida ham vujudga keladi.

Intellectual, ijtimoiy yoki boshqa tasniflar bo'yicha insonning ruhiy mehnati genetik mehnat kabi vujudga kelmaydi. Ushbu mehnat xislatlari jamiyatda shakllanishi bilan vujudga keladi.

Tortishuvli, munozarali muammolardan yana biri bo'lib, insonning shaxsiy mehnati va uning shakllanishi hisoblanadi. Tarix shuni ko'rsatadiki, uzoq ming yillardan buyon inson mavjud bo'lib, ularning shaxsiy mehnat xususiyatlari tubdan bir-biridan farq qilib ularni jamiyatda qay o'rindaligi va mehnatni shakllanishiga subyektiv omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillar ta'sirini hech kim hech qachon rad etmagan. Ushbu subyektiv omillarga klassiklar ham katta e'tibor berishgan, ya'ni har bir insonning o'ziga yarasha didi, fikri mavjud. Klassiklarning fikricha insonning shaxsiy mehnati ularning jamiyatdagi o'rniga o'ta boqliqdir, ular o'z navbatida jamoa tashkilotining mahsuloti hisoblanadi.

Ming nadomatlar bo'lsinkim, hozirgi mualliflar ko'pchiligi ushbu muammo bo'yicha insonni ruhiy holati kabi omillarni yoddan chiqarishadi. Zero, bu omillar ham insonni jamiyatdagi o'rniga shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu omillarni e'tiborga olish muhim hisoblanadi.

Ushbu shaxsiy mehnat bo'yicha muammolarni yakuniga kelishda quyidagilarni ta'kidlash lozim. Ya'ni inson jamiyat subyektini hisoblanadi, shundan kelib chiqqan holda inson mehnati jamiyat xarakterida o'z aksini topadi. Shu vaqtni o'zidayok inson ham biologik, ham tabiiy mavjudot hisoblanadi. Mehnatini qondirish uchun inson jismoniy xislatlaridan aqliy foydalanishi lozim.

Biroq ushbu biologik mehnatlar, boshqacha qilib aytganda mavjud mehnat ya'ni jismoniy hayot tarzi mehnati yakuni jamiyat xarakterini ko'rsatadi va ularni shakllanishi va qondirilishi jamoa ishlab chiqarishiga bog'liqdir. Klassiklar jismoniy mehnatga misol qilib ochlik harakatini keltirganlar. Ochlik - bu ochlikdir. Ochlikni turli usullar bilan qondirish mumkin deb yozadilar, ya'ni ayrimlari go'shtni pichoq va sanchqi yordamida, ayrimlari esa xom go'shtni qo'l va tishlar yordamida iste'mol qiladilar, bu narsa barchamizga ma'lum narsadir.

Yuqorida qayd qilingan uchinchi muammo ishlab chiqarish va mehnat munosabatlaridir. Bizning qarashimizcha ushbu muammoning qo'yilishi to'g'ridir, chunki ishlab chiqarish va mehnat hech bir makonda va zamonda bir-biridan ayrim holda shakllanmagan. Ular doimo bir-birlari bilan bog'liq holda shakllangan. Ular birgalikda yagona dialektik sistemani vujudga keltiradi, uni (bozor shartlari) kabi bir-biri bilan bog'liq jamoa ishlab chiqarish maqsadi, sistemasi sifatida qaraladi.

Ushbu birlik ya'ni ishlab chiqarish va mehnatni qay biri asosiy ekanligi katta muammodir. Tarix shuni ko'rsatadiki, inson shakllanishi bilan uzoq davrlardan buyon ishlab chiqarish va mehnat mavjud bo'lib, ular o'sha davrda ham bir-biridan ayrim holda bo'lishmagan va ular birgalikda paydo bo'lishgan.

Buni isbotlash uchun inson hayvondan farqlanishi xususiyatlariga murojaat etamiz. Bu xislatlar bizningcha quyidagilardir: birinchidan, inson hayvondan farqli o'laroq mehnat qilish qobiliyatiga ega. Ushbu xislat insonni mehnat maxsuli mahsulot yaratishga undaydi va shu bilan uni jamoa ishlab chiqarish jarayoniga kirib kelishini ta'minlaydi.

Shu vaqtni o'zidayok inson mehnat qilish xususiyatiga egadir. Ushbu xislatni qondirish maqsadida inson o'zini mehnat qilishga undaydi. Bu mehnat faoliyati bilan boqliq mehnat faoliyati insonning yoki uni kengroq aytganda jamiyatning ishlab chiqarish jarayonining ikkinchi muhim xislati inson nafaqat biologik mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy subyekt hisoblanadi.

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, insonning bu ikki o'ziga xos xislati, ya'ni mehnat va ishlab chiqarish xislati bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi va ularni qondirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ular shunchalik bir-birlari bilan bog'liqki, ular qay biri birinchi vujudga kelgan deb savol qo'yish o'zi noto'g'ridir. Inson faqatgina mehnat qilish bilan, bu o'z navbatida mehnat mahsulotini ishlab chiqarishda va ayni inson mehnatini qondirish maqsadida inson sanaladi. Inson mehnat qilish qobiliyati paydo bo'lmaguncha hayvondan farq qilmas edi, qachonki inson o'z qo'liga mehnat qurolini olib mehnat mahsulotini yarata boshlagandan buyon va ongi shakllanishi

bilan u hayvondan ajrala boshlab, jamiyatni paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

Shunday qilib, ushbu muammoni tarix jabhasida qay biri birinchi ekanligini ko'rib chiqadigan bo'lsak, ularning birorta toifasi na ishlab chiqarish, na mehnat bir-biridan farqli o'laroq birinchi ekanligini anglash mumkin emas. Boshqacha qilib aytganda insonda mehnat va mehnat mahsuli bir vaqtning o'zida paydo bo'lgan.

Ishlab chiqarish va mehnat bir vaqtning o'zida shakllangan degan tamoyil umumiy mehnatga nisbatan qaraladi. Umumiy mehnatni tasniflashda yana real aniq mehnat mavjud bo'lib, u real aniq xizmatlar va maqsadlarda shakllanadi.

Aniq mehnat bilan nazariy ishlab chiqarish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muammosini echish oson tuyuladi. Chunki aniq mehnat faqatgina aniq maqsadlardagina paydo bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar mehnatchiga taklif qilingandayok namoyon bo'ladi. Odatda ushbu muammoni xuddi shunday tasvirlaydi.

Biroq qay biri birinchi paydo bo'lgan degan muammo chuqur tahlil jarayonida aniq bir to'xtamga kelishda shubhali hisoblanadi. Gap shundaki, har qanday aniq mehnat birdaniga massali xarakterga ega bo'lmaydi va barcha mehnatchilar o'rtasida tarqala olmaydi. U birinchidan tahlil jarayonida tug'iladi va uni tug'ilishidan oldin mantiqan yaraladi. Natijada aniq mahsulot ishlab chiqarish mavjud bo'lmaydi, unga bo'lgan mehnat odamlar o'rtasida qay darajadadir mavjud bo'ladi.

Biroq ularda ushbu konkret mehnat mahsulini ishlab chiqarish faoliyati jarayonida tug'iladi. Ushbu mahsulotga bir guruh odamlarni ehtiyoji sezilsagina ishlab chiqariladi va omma o'rtasida ishlab chiqarilgan mahsulot tarqatiladi. Ishlab chiqarish mehnat uchun material ishlab chiqaradi, mehnat usuli va mehnat qilish xislatini ishlab chiqarilgan mahsulot orqali aniqlaydi.

Shu vaqtning o'zida shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish mehnatsiz mavjud bo'lmaydi. Bu yerdan bizning fikrimizcha 2 ta asosiy zamonaviy reja va boshqaruv tamoyili to'xtami ishlab chiqarilgan. Birinchidan mehnatni maqsadli yo'naltirish ayni ishlab chiqarish bilan birga olib borish maqsadga muvofiq. Agarda, bu haqda kengroq gapiradigan

bo'lsak, bozor sharoitlari jamiyatdan o'ziga xos shakllanish huquqiga ega ekanligini va ayni o'sha mehnatni qondirish, birinchi darajali va yuqori maqsadga muvofiqligi hisoblanadi. Ikkinchidan, qandaydir darajada ishlab chiqarishni rivojlantirishni boshqarish ishlab chiqarishga qarab yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Ushbu to'xtamlar shunga oydinlik kiritadiki, dialektik mehnatni shakllanishi va aniqlanishi kabi, o'ziga xos ko'rinishdagi reja va boshqaruv davlat va jamiyat faoliyatiga asoslanadi.

3.2. Aholi mehnatining tasnifi

Aholi mehnati murakkab kategoriya sifatida namoyon bo'lib, o'zining rivojlanishida turli shakl va ko'rinishlarga ega bo'ladi. Ushbu vaziyatda mehnatni ilmiy tasniflanishi zarur hisoblanib, uning boshlang'ich bosqichi chuqur izlanishlardan iboratdir.

Aholi mehnati tasniflanishini ko'rib chiqishimizdan oldin, shuni ta'kidlash lozimki, bu mehnat jamoa ijtimoiy -iqtisodiy mehnatining tashkiliy qismida namoyon bo'lib, u tasniflanishga muhtojdir.

Bizning fikrimizcha, ijtimoiy -iqtisodiy mehnatni tasniflashda ya'ni subyektlariga bog'liq holda, ularni jamoa va shaxsiy mehnatlarga alohida e'tibor berishimiz lozim. Ushbu tasnifga oid shaxsiy mehnatga har bir insonning mehnatini kiritish mumkin, jamoa mehnatiga esa alohida, jamoa kishilarini (masalan, ishlab chikaruvchilar, sanoatchilar mehnati) mehnatini kiritish mumkin.

Jamoa mehnatida shaxsiy mehnatlar ya'ni bir guruxga oid kishilar mehnatlari birlashib, butun jamoa mehnatini vujudga keltiradi.

Mehnatni subyektiga bog'liq holda tasniflashda yana bir jamoa mehnati turini alohida ko'rib o'tish kerak. Ushbu mehnatlar davlat miqyosi faoliyatida tug'ilib u jamiyat va uning a'zolarini mos qiziqishlarini va manfaatlarini ifodalaydi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin, ya'ni ishlab chiqarish va jamiyat boshqaruvi, mudofa boshqaruvi, tenglik va barqarorlikni saqlab turuvchi huquq va boshqalar.

Bu yerda shuni ta'kidlash kerakki jamoa, shaxsiy va jamiyat mehnatlari bir-birlari bilan uzviy bog'liqdir. Tahlilimizning predmeti bo'lib shaxsiy mehnatlar hisoblanib, u o'z navbatida tasniflashga muhtoj hisoblanadi.

Shuni aytish lozimki, shaxsiy mehnatni tasniflashga nafaqat iqtisodiy doiralardagi fanlarda balki boshqa fanlar doirasida ham bir necha bor urinishgan. Fiziologiyada inson mehnati (P. Simonov va P. Ershov) quyidagicha tasniflanadi.

I. Vital mehnatli insonda biologik ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ularga ovqatga, shuvga, uyquga, nasl davomiyligiga, tashqi havodan himoyalinishiga, jumladan kuchni iqtisod qilishga ya'ni avtorlarning aytishicha «inertsiya» kashfiyotga, texnologiyalarni joriy etishga bo'lgan mehnatlar kiradi.

II. Ijtimoiy mehnatlar, ularga belgilangan ijtimoiy guruh salohiyatli belgilangan o'ringa istalgan, e'tiborni jalb etish, hurmat va e'tiborni qozonmoq kabi mehnatlar kiradi.

III. Ideal mehnatlar, u mualliflarni fikricha eng yorqindir. Ularga o'zini bilish, o'rab turgan olamni bilish, jamiyatdagi o'rnini egallash, nima maqsadda dunyoga kelganini bilish kabilar kiradi. Ushbu mehnatlar ularni fikricha ushbu xislatlar insonni moddiy ne'matlar yaratishga undashga ehtiyojini sezdiradi.

Ushbu tasniflanishining kamchiligi, bizning fikrimizcha o'xshashlik xarakteridir. Shuning uchun mehnatlar murakkab kategoriya hisoblanadi, shuning uchun bir turdagi belgi boshqa turdagi belgilarni ochib bera olmaydi va qabul qila ham olmaydi.

Agarda tasniflarga mantiqiy yondoshadigan bo'lsak, ya'ni jismoniy va ijtimoiy mehnatga unda intellektual mehnatni ajratishimizni talab etar edi.

Biroq mualliflar yangi tushunchalarga qarab, ya'ni ideal mehnat, uning negizida esa ruhiy mehnat va aynan mehnatni vujudga kelishi tabiatida esa (fizik, ijtimoiy va intellektual mehnatlarga bo'linadi) va muhitda ularni vujudga kelishida va shakllanishida (moddiy va ruhiy) mehnatlar yotadi.

Shuni aytish lozimki, nafaqat psixologik, falsafiy adabiyotlarda balki zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda ham ushbu ikki mehnat ya'ni moddiy va ruhiy mehnatni

chalkashtirishadi. Ayniqsa bir tomondan ruhiy mehnat va ikkinchi tomondan esa ijtimoiy va intellektual mehnatlar o'rtasida farqni yoritib berolmaydi. Bizning fikrimizcha ushbu muammoga oydinlik kiritish kerak.

Avvalo ruhiy, ijtimoiy va intellektual mehnatlar o'rtasidagi farqlanishga to'xtasak, chunki eng katta chalkashishlar aynan shu tushunchalarni ta'riflashda vujudga keladi.

Bizning fikrimizga, ruhiy mehnat deganda insonning ruhiy faoliyati doirasida vujudga keladigan mehnatni tushunishimiz kerak. Ushbu mehnatni xislati bo'lib, insonning ruhiy ishlab chiqarishni ta'minlashni qondiradi.

Shunday qilib, qisqacha ruhiy va ijtimoiy mehnatlar o'rtasidagi farqqa izoh bersak, aytish mumkinki, ruhiy mehnat bu inson mehnati shaxsiy kabidir yoki aniqrog'i inson ko'ngli mehnatlidir, ijtimoiy mehnat esa bu ijtimoiy subyekt kabi inson mehnati xuddi jamiyat a'zosi kabi. Bu yerdan ko'rinib turibdiki, ruhiy mehnatni ijtimoiy mehnatga qaraganda individuallik xislati kattaroqdir.

Insonning ruhiy mehnati tabiati intellektual mehnatga yaqindir. Biroq ular o'rtasidagi chegarani ettirof etish muhimdir. Eng avvalo shuni bilish kerakki ushbu ikki mehnat turlicha tasnifga ega. Ruhiy mehnat yuqorida aytilganidek inson ruhiy faoliyati natijasida paydo bo'ladi.

Intellektual mehnatni tasniflashda shuni e'tiborga olish lozim, ya'ni mehnat ular vujudga kelish tabiatiga bog'liqdir. Ruhiy va intellektual mehnatlar o'rtasidagi muhim farqi ushbu metodologik noziklikdan emas, balki ularni vujudga kelish bilan farqlanadi. Intellektual mehnat — bu insonning ongli mehnati hisoblanib, ruhiy mehnati deganda inson ruhi istagini tushunish kerak.

Ruhiy mehnat obyekti sifatida insonlarni ruhiy natijasi, iqtisodiy faoliyatda namoyon bo'lib, ular aniq xizmat va foyda uchun yo'naltirilgan. Ruhiy mehnat obyekti bo'lib tabiiy, ya'ni uni bunyod etishda inson qatnashmaydi, masalan, tabiiy keksalik insonga estetik rohatlanish baxsh etadi.

Ruhiy mehnat ikki asosiy shaklda vujudga keladi umumiy va xususiy shakllarda yoki aniq mehnatlarda. Umumiy ruhiy mehnatga, masalan: estetik rohatlanish kiradi. Uni qondirish esa

iqtisodiy faoliyat ya'ni boshqa kishilar ko'magi yoki tabiatni o'zini ko'magi yordamida qondiriladi.

Aniq ruhiy mehnat aniq ruhiy foyda va xizmatlarda aks etadi. Ushbu foyda va xizmatlar mehnat mahsuli bo'lishi mumkin, aniqrog'i boshqa insonlarning ruhiy faoliyatidir. Eng ko'p rivojlangan aniq ruhiy mehnatni qondirishi aniq ruhiy faoliyat jarayonida qondiriladi, masalan insonlarning turli ijodiy faoliyati yordamida.

Intellektual mehnatni ruhiydan farqi yuqorida aytilgandek inson ongidir. Intellektual mehnatga o'rab turgan dunyoni bilish bo'lib, xizmat qiladi. Intellektual mehnatga yana ma'lumotlilik, professional bilimlarni egallash kabilarni kuzatish mumkin. Bu barcha intellektual mehnatlarni aniq foyda va xizmatlar va faoliyat turlari yordamida qondirish mumkin.

Moddiy va jismoniy mehnatlar o'rtasidagi farqqa e'tiborimizni jalb etishimiz lozim. Jismoniy mehnat bu moddiy mehnatga qaraganda ancha kattaroq tushunchadir. Moddiy mehnatning farqi esa uni qondirishni nafaqat mehnat mahsuli yordamida, balki tabiat in'omlari yordamida ham qondirish mumkin. Masalan, ovqatga bo'lgan ehtiyojni mehnat mahsuli yordamida tabiat in'om etgan yovvoyi mevalar yordamida ham qondirish mumkin.

Jismoniy mehnatlar jismoniy muhitda aniqrog'i insonning jismoniy hayoti va umuman moddiy xizmat yordamida qondirilishi mumkin. Bu barcha mehnatlar rivojlangan insoniy jamiyatda qondiriladi.

Aholining ijtimoiy-ijtimoiy mehnatini tasnifida yana bir muhim hislat bo'lib sonli xislat hisoblanadi. Bu xislatga bog'liq ravish-da iste'molning uch turini ajratish mumkin: mutloq, haqiqiy va to'lovga qodir mehnatlar.

Sonli nisbatda eng aniqrog'i bo'lib, to'lovga qodir mehnat hisoblanadi. Shuning uchundirki iqtisodchilar o'rtasida to'lovga qodir iste'mol borasida yakka fikriylilik mavjud. Ushbu iste'mol pulli ekvivalentni ta'minlash sifatida qaraladi.

Gap shundaki, to'lovga qodir aholining talabi har doim aniqdir, u har doim aniq bir tovarga yo'naltirilgan to'lovga qodir talabga kelganda abstrakt xarakterga egadir. Qizig'i shundaki, bular sig'imida xalq mehnat tovarlariga bo'lgan talab aniq

aholini to'lovga qodir talabi bilan emas, balki abstrakt to'lovga qodir mehnati bilan aniqlanadi.

Mutloq va nisbiy mehnatlarga to'xtalsak, sonli nisbatlarda ular unchalik aniqlanmagan, ularni tasniflashda turli fikrliylklarga uchraladi. Ba'zida esa ular bir-biridan farqlanilmaydi va ular boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan chalkashib ketadi. Mutloq iste'mol chegaralanmagan ishlab chiqarish kuchlari va aniq ishlab chiqarish mehnat xizmatlarida aks etadi. Boshqacha aytganda, mutlaq iste'mol hech narsa bilan chegaralanmagan.

Hammasidan ko'ra, «haqiqiy» mehnatga tushuncha kiritish murakkabliroqdir. U bir tomonda to'lovga mehnat bilan ikkinchi tomondan mutlaq mehnat bilan oraliqdadir.

Xaqiqiy mehnatga aniqlik kiritishda to'lovga qodir mehnat va mutlaq iste'mol bilan bog'liqdir.

Xaqiqiy mehnatga o'zining fikrimizcha, unga real iste'mol deb qarashimiz kerak, u qondirishni taqazo etadi. Shuning uchun uni ya'ni real iste'molni haqiqiy mehnat sifatiga kiritish lozim.

Aholi iste'mollari boshqa xislatlari bilan, masalan qondirishni darajasiga tarqatilish xislatlariga, reallik darajasi va boshqalariga qarab ham tasniflanishi mumkin, lekin bularni bu yerda ko'rib chiqmaymiz.

3.3. Aholini to'lovga qodir talabi

Iste'mol iqtisodidagi umumiy kategoriyalar ichida aholini to'lovga qodir talabi kategoriyasi boshqa kategoriyalarga nisbatan muhimroq hisoblanadi. Ushbu kategoriya iste'moldan farqli o'laroq u aniq xarakter va harakat tendentsiya kategoriyasiga egadir. Ayni shuning uchun iste'mol iqtisodiyoti fanida ushbu kategoriyaga aniqroq to'xtalib o'tish darkor. Aholini to'lovga qodir talabini tahlilini boshlashdan oldin iste'mol iqtisodiyotini umumiy kategoriyalarni to'liqroq o'rganishi lozimdir.

Aholini to'lovga qodir talabini nazariy jihatdan uni aniq hal qilish oson tuyular edi. Biroq hozirgi vaqtda to'liq tushuncha,

ya'ni ushbu kategoriyani ijtimoiy iqtisodiy obyektini nimadan iboratligini aniqlash asosiy muammo bo'lib hisoblanmoqda.

Oxirgi vaqtlarga kelib talabga bir tizim sifatida yondashadigan bo'lishi, ya'ni katta bir iste'molni bo'lagi sifatida va o'z navbatida ushbu mayda tizimni yanada mayda tizimlarga ajratib o'rganadigan bo'lindi. Natijada aholi elementlarining mikro tarkibi paydo bo'ldi.

Ma'lumki, xuddi shunday «tizimli» yondashuv muammo ustida moddiy ishlashga olib keladi. Oddiy bu holat ya'ni talabning tizimi, hattoki agar bunday holat mulohozalari ya'ni «tizim ichida» va «tizim ustida» «tarkiblarda» va «elementlarda» kengayishi aholini talabiga tizimli yondashuv va tahlili muomalasini to'liq hal qilishga olib kelmaydi.

Buning kretik tanbehlarimiz tizimli yondashuv bo'yicha va aholi talabini o'rganishi bo'yicha, albatta bular tizimli yondashuvga qarshi yo'naltirilmagandir. Bunday muvaffaqiyatlar fan va texnikaning turli sohalarida barchamizga ma'lumdir. Aniq bir sohaga bu bilimlarni tatbiq etish uchun ya'ni aholining to'lovga qodir talabiga va boshqalarga, birinchidan, ushbu tamoyillarni yaxshi anglab olishimiz lozim, ikkinchidan esa, biz aniq ko'z oldimizda ushbu muammo va maqsadlarni gavdalantira olishimiz lozimdir.

Aks holda, bu zamonaviy yondashuvlar nazariya va amaliyotda hech voqeaga erishib bo'lmay ko'zbo'yamachilikka olib keladi.

Bizning fikrimizcha, aholini to'lovga qodir talabi bo'yicha nazariy aspektlarni tahlil qilganda quyidagilarga aniqlik kiritishimizga to'g'ri keladi: bu kategoriyani ijtimoiy, iqtisodiy, ammo paydo bo'lishi, boshqa kategoriyalar bilan o'zaro bog'liqlik tahlili, avvalombor iste'mol bilan bozor bilan, jamiyat iste'moli manfaatlari, tovar holati bilan, aholini to'lovga qodir talabini alohida turlari va ularni tasnifi bilan, aholini to'lovga qodir talabini omillar tasnifi shakllanishi talabga ta'siri va shu kabilardir. Bu kabi muomalalarni hal qilinishi oldingi ishlarda ko'rib chiqilgan edi. Shuning uchun biz ba'zi aspektlar, ayniqsa biz to'liq yoritilmagan va baxsli akseptorlarga to'xtab o'tamiz.

Ulardan biri - aholini to'lovga qodir talabini ijtimoiy-iqtisodiy muommasidir. «Ishlab chiqarish vositalari, qo'shimcha ish kuchini qo'shilishi natijasida qo'shimcha mahsulot yaratishda xizmat qiladi.

Boshqa yana bir muammo shundan iboratki, ya'ni talab va iste'molni o'zaro bog'liqligi. Bizga ma'lumki, talab bu «bozorda tovarlariga» nisbatan. Bu tushunchadan shunday xulosaga kelish, mumkinki, ya'ni talab to'lovga qodir asosini tashkil etadi va pulga nisbatan ekvivalent qiymatga ega bo'ladi. Talab agar almashuv vositasiga ega bo'lgandagina u haqiqiydir.

Ayni vaqtda iqtisodchilarning fikricha talabga nisbatan ekvivalentni taklif qilsagina haqiqiydir.

Talab bu faqat pul ekvivalent bilan chegaralangan iste'mol emas. Shu bilan birga iste'mol bu bozordagi aniq biror tovar yoki pulli xizmatlardir. Boshqacha qilib aytganda, talabni negizida nafaqat to'lovga qodirlik va shu bilan birga biror bir tovarga yo'naltirilgan aniqlik yotadi. Bundan shuni aytish mumkinki, aholini to'lovga qodir talabi to'lovga qodir iste'moldan farq qiladi.

Shunday qilib, talabning ikkita asosiy xususiyatini ta'kidlab o'tish kerak: to'lovga qodirlik va aniqlik ya'ni biror bir tovarga yo'naltirilganlik.

Birinchi xususiyatining tahlili talab va iste'molning o'zaro bog'liqligini ochib berish xarakteriga egadir.

To'lovga qodir talab kelgusida iste'mol bilan ifodalanadi va ijtimoiy xarakterni o'zida aks ettiradi.

Aholini to'lovga qodir talabi iste'mol bilan qarama-qarshiligi bo'lishi mumkin. Ya'ni bunday ziddiyatga faqat talabni qondirishga imkoniyati bo'lmagandagina chek qo'yish mumkin.

Yuqorida qayd etilgan ziddiyatda, ya'ni talab va iste'mol o'rtasida bir vaqtning o'zida aktiv xarakterlarga ega, ya'ni ular zamonaviy jamiyat a'zolarining aktiv mehnati xarakterini tashkil qiladi. Bu ziddiyatni hal qilishda jamiyatning har bir a'zosi ishtirok etadi. Bu esa bozor sharoitida mehnat faolligini oshirishga turki beradi va daromadlarni oshirishga undaydi, buning negizida esa mehnat faoliyati yotadi. Shuning uchun ham har bir kishi o'zining mehnat faoliyatini oshirishga harakat qiladi.

Agarda gap halq xo'jaligi darajasidagi talab va iste'mol o'rtasidagi ziddiyat haqida ketganda, buni hal qilishda jamiyatda ishlab chiqarishni rivojlantirish va uni samaradorligini oshirish, shu bilan birga zaruriy sharoitlarda mehnat faolligini oshirish bilan birga mehnat unumdorligi va samaradorligini oshirish kerak bo'ladi.

Talab va iste'molni o'zaro bog'liqligi ham dialektik harakatga ega hisoblanadi. Talab va iste'molning birligi talabni iste'mol bilan bog'liqligida va mavjud bo'la olmasligida namoyon bo'ladi. Gap shundaki, talab faqat iste'mol qilib bo'ladigan, ya'ni qo'l bilan ushlab bo'ladigan tovarga nisbatan paydo bo'lmaydi.

Agar iste'moldagi o'sha tovarga nisbatan talabi bo'lmasa, u holda u tovarga pul to'lamaydi. Shunday qilib, to'lovga qodir talab har doim ham iste'molchining shu tovarga nisbatan qiziqishi yuzasidan paydo bo'ladi. Buning negizida talab va iste'molni birligi yotadi.

Shu bilan birga talab iste'moldan miqdor nisbatan sifatida farq qiladi. Talabning sifat ko'rsatkichi shundan iboratki, u bozorda iste'mol orqali talabini qondirishi mumkin. Talab bozor kategoriyasi sifatida, almashinuv kategoriyasi sifatida nomoyon bo'lishi mumkin va ishlab chiqarish jarayonining mahsuli yakunidir.

Bu sifat farqlari talab va iste'molni sonli belgilar bilan ham ajralishida. Gap shundaki, iste'mol jarayonini qondirish iste'molli sifatida qaraymiz va har doim ham talab bilan bog'liq emas, chunki har doim ham to'lovga qodir talab sifatida bozorda farqli qondiriladi.

Iste'mol qoida bo'yicha vaqt hisobida talabdan ortda yuradi, chunki biror bir tovarga oldin talab tug'iladi va keyinchalik iste'mol qilinadi. Shu bilan bir qatorda talab va iste'mol ma'lum bir muhitda bir biriga mos kelishi mumkin. Masalan, biror bir territoriyada tovarga talab tug'iladi va realizatsiya qilinadi, iste'molni esa boshqa paytda amalga oshiriladi.

Shunday qilib, to'lovga qodir talab va iste'mol, kelajakda bir biri bilan juda tor bog'langandir, va shu vaqtda ma'lum belgilari bilan xarakterlanadi. Bu belgilar talab va iste'molga qarama-

qarshi xizmat qiladi, chunki iste'molni kengaytirish iste'molni imkoniyatiga bog'liqdir.

Bu qarama-qarshilik belgisi o'ziga xos xususiyatlarga ega, ya'ni aholini to'lovga qodir talabi va aholini iste'moli o'rtasidagi ziddiyatdir.

Aholini to'lovga qodir talabini nazariy o'rganishining asosiy sanalishlaridan biri bo'lib uni tasniflanishi hisoblanadi. Aholini to'lovga qodir talabi tushunchasi juda murkxab hisoblanib uni tasniflanishini alohida qo'rib chiqishni taqazo etadi.

3.4. Aholi talabi turlarining xarakteristikasi va ularning tasnifi

Aholi talabini va umuman statistik jihatdan o'rganish uchun uni turlarga bo'lib o'rganishni talab etadi. Ularni tasniflashi esa aholi talabining o'rganishi va prognozlashtirilishining muhim sifat ko'rsat-kichlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

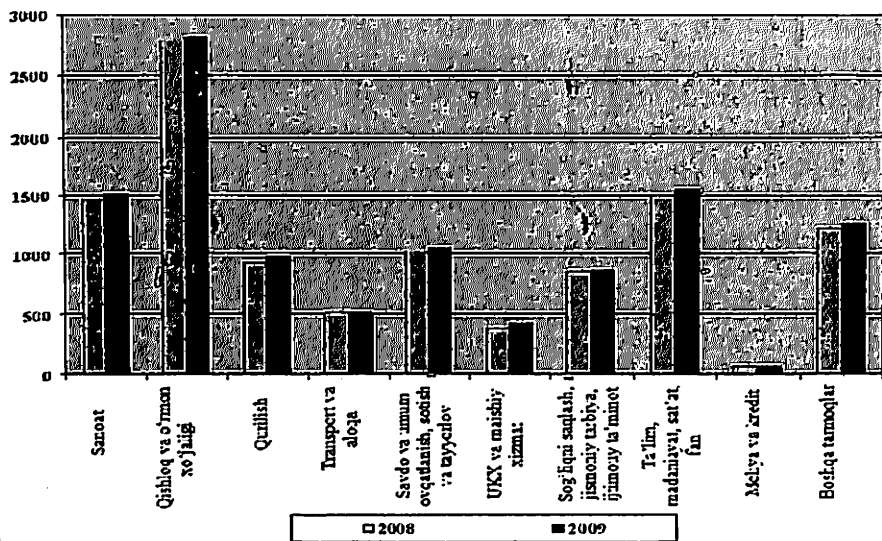
Shuni ta'kidlash lozimki, aholini to'lovga qodir talabi ayni vaqt-da tug'ma tushuncha sifatida qaraladi. Talabning tasniflanishining muhim vazifasi esa tug'ma tushunchani turlarga ajratishdān iboratdir.

Ushbu tug'ma tushunchani qiyinligi va ko'p qirraligini hisobga olgan holda uni turlarga ajratishda ma'lum beligilariga ham e'tibor beriladi.

Ularning muhimlaridan biri bu - aholining talabi qondirilish darajasidadir. Ushbu belgiga qarab aholini to'lovga qodir talabini quyidagicha turlarga ajratish mumkin: ya'ni haqiqiy talab, realizatsiya qilingan va qondirilmagan talablari. Haqiqiy talab deganda, bu oddiy tovar xizmatlarga bo'lgan talab hisoblanadi. Bu talabning hajmi sifatida aholining imkoniyatlari yotadi.

Demak, haqiqiy talab bu eng oddiy talab hisoblanib, bozorda u pulga nisbatan ekvivalent qiymatiga egadir. Agar kishining pul imkoniyati biror bir tovarga nisbatan cheklangan bo'lsa, u holda «haqiqiy to'lovga qodir talab» bilan oddiy «to'lovga qodir» talab o'rtasida farq qolmaydi deyish noto'g'ridir.

Bandlikning tarmoqlar bo'yicha tuzilmasi

IV mavzu. TAQSIMLASH VA AYRIBOSHLASH MUNOSABATLARI TIZIMIDA EHTIYOJLAR

4.1. Bozor sharoitida, ehtiyojlarni realizatsiya qilish shakli sifatida, to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan talab

Klassiklar zamonidagi iqtisodiy adabiyotlaridan ma'lum bo'lishicha bozor sharoitida ishlab chiqarish tomonida turgan taklif, to'lov qobiliyati-ga ega talabni tug'diradi. Bunda taklif va talab o'rtasidagi bog'lovchi bug'in, tovar-pul ayriboshlashda aholi daromadlari realizatsiyasi bo'ladi. Shunday qilib, ayriboshlash ehtiyojlarni to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan talabni iqtisodiy mohiyatini rivojlangan shaklini topishiga xizmat qiladi. Talab tufayli ehtiyoj, ishlab chiqarishni ketma ket rivojlangan boshlani-shi sifatida ko'rsatilgan. Talab ehtiyoj obyekt va sūbyekt markazī sifati-da uning rivojlanganligi, etilganligini belgilaydi.

Ishlab chiqarish mehnatini bevosita boshlanishi sifatida, iqtisodiy shakllarida ayriboshlanishida o'zining qonuniyligini isbotlaydi. Ayri-boshlash shakllarini iqtisodiy tizimida ehtiyojni kengashi yuz beradi. Ayriboshlashda ehtiyoj o'zining ilk shakliga muvofiq. iqtisodiy mohiyatini asoslab beradi. Ayriboshlashdagi ehtiyoj – bu abstrakdan konkretga, umuman ishlab chiqarishdan konkret manfaatga talabga xarajat natijalaridir. Ayriboshlashga ehtiyojlarning iqtisodiy shakllarida taq-dim etilgan konkret rivojlangan, qiyin ishlab chiqarishning holatidir.

Ayriboshlash ishlab chiqarish natijasi bo'lib, uning o'ziga xos ko'rinishi, shu bilan birgalikda mehnat boshi hisoblanadi. Ammo ishlab chiqarishning o'zi ayriboshlashni o'zi xoxlaydi va unga o'ziga xoslikni bera-di. Shuning uchun ayriboshlashda mehnat harakatlarinining o'ziga xos shakllari, kurtakligidan ishlab chiqarishni o'zida yashirinib turadi.

Ayriboshlash o'ziga xosligi mustaqil deb topilmagan holatda uning analizi hech qanday ahamiyatga ega bo'lmagan o'ziga xos farqlarini ko'rsatmas-dan hodisa va qonunlarni tadqiqoti muammoni chuqurroq tushunishimizga imkon tug'irlamaydi.

Tovar ishlab chiqarish sharoitida mehnat eng oddiy kategoriya sifatida to'lov qobiliyatiga ega talab kabi, rivojlangan o'ziga xos shaklini abstrak-tsiyasi hisoblanadi. Hali siyosiy iqtisodni klassik maktablarida talab daromadlar, narxlar, tovar bozorini hosilasi sifatida ko'rib chiqilgan. Talabni oshishida ularni rolini tushunish, quyidagi bir qator prinsiplar nizomlarga suyanadi:

- ishlab chiqarish va mehnat tarixiy rivojlanish mahsulotlari hisoblanadi. Ehtiyoj boshlanish sifatida (u ishlab chiqarish hisoblanadi) iqtisodiy ishlab chiqarishni hodisalari va qonunlarini umumiy tizimini kengaytirishga asoslanadi. Bu ehtiyoj tushunchasini nafaqat oddiy rivojlanishi balki, uning haqiqiy harakati bo'ladi;

- to'lov qobiliyatiga ega talab shaklida ehtiyojlarning harakati, ularni konkret qiyinlashib borayotgan rivojlanishidir.

Uning jarayonida, bir ehtiyojlardan boshqa ehtiyojlarga o'zaro o'tishlar, ehtiyojlarni miqdor va sifat qarama - qarshiliklari hal bo'lishi yuz beradi. Shu erning o'zida ehtiyojlarni rivojlanishi sodir bo'ladi. Ehtiyoj mohiyati, to'lov qobiliyatiga ega talab shaklida, uning predmeti kabi o'zini moddiy ta'minlangan deb topadi. Talab shaklidagi mehnatni harakati - uning subyekti va obyektining qiymati jarayonidir. Bu ularni o'zaro tan olish va inkor etish jarayonidir.

Ehtiyojni to'lov qobiliyatiga ega talabga aylanishi, uning moddiy va ijtimoiy shakllarda harakati bilan bog'liq. Birinchi navbatda, to'lov qobiliyatiga ega talab shaklidagi mehnat, uning realizatsiyasi buncha subyekt faoliyatidan tashqarida yuzaga kelishi mumkin emas. Ichki holat sifatida ehtiyoj-to'lov qobiliyatiga ega talab. Bunday o'zgarishda mehnat obyektini subyektivizatsiyasi va subyektini obyektivzatsiyasi yuz beradi, odamlar harakatlari yordamida buyumlarga ega bo'lishadi va ehtiyojlarini qondirishadi.

Ayriboshlashda ehtiyojning moddiy va ijtimoiy shakllari - bu uni umumlashgan tuzilishini o'ziga xos usullaridir. Ayribosh-

lashda ehtiyojni harakati — bu uning nafaqat rivojlanish balki o'rganish bosqichidir. To'lov qobiliyatiga ega talab shaklida mehnatni hayoti, uni sifat, miqdor darajasida rivojlantirish va o'rganishni o'z ichiga oladi. Bunda talabni alohida tarkibiy elementlarga bo'linishi nazarda tutiladi, ya'ni analiz, uni alomatlarini aniqlash va umumlashtirish.

Ayriboshlashda obyektiv tomonda mehnat predmeti, uning subyeksi tomonida esa uning ideal iqtisodiy shakli yotadi (qiymat, pul, narx). Bilishimizcha, ayriboshlashdagi ehtiyoj bunga ikkita qarama-qarshi fikrlar yuzaga keladi. Mehnat — manfaat va mehnat — ideal iqtisodiy shakl. har bitta tomon bilan bunday o'zaro bog'liqlikda to'lov qobiliyatiga ega talab, hech qaysi bir biriga o'xshatib bo'lmaydi.

To'lov qobiliyatiga ega talab, tomonlarni har bittasini ijobiy o'xshashligini inkorini topadi.

Buning natijasi bo'lib, to'lov qobiliyatiga ega talabga xos, manfaatlar obyeksi sifatida ideal iqtisodiy shakldagi mehnatga o'tish va aksincha ikkinchi shakldan birinchisiga o'tishi hisoblanadi. Bu ehtiyoj va to'lov qobiliyatiga ega talabni norasmiy o'xshashligi, mehnatni turli tavsiflarini birligi to'g'risida dalolat beradi.

To'lov qobiliyatiga ega talab mehnatlarni namoyon qilganligi tufayli, ularni ishlab chiqarish munosabatidagi o'rni zaruriyati va mavjudligi isbotlanadi.

To'lov qobiliyatiga ega talab uni tashkil qiluvchi omillar — ehtiyoj predmeti va uning ideal iqtisodiy shakli (qiymat, pul ko'rinishi) birligidir. Bir biriga singib ketuvchi omillarni birligi sifatida ehtiyoj uni bir shakldan boshqa shaklga o'zgarishi jarayoni sodir bo'layotgan to'lov qobiliyatiga ega talab shaklida taqdim etilgan. Shu bilan birgalikda to'lovga qodir talab paydo bo'lishida, unda yo'qolib ketayotgan tomonlarni to'xtatishi va oshirishi yuz bermoqda. To'lov qobiliyatiga ega talabni tushuntirilishi, o'zgartirilishi — bu ularni boshqa holatga o'tishidir. To'lov qobiliyatiga ega talabda uning tomonlari nafaqat saqlanib qolinadi, balki rivojlanadi ham.

To'lov qobiliyatiga ega talab bu nafaqat ehtiyojni bevosita ko'rinishi, u o'zida ehtiyojni o'zini o'zgasi kabi saqlaydi va unga

zid hisoblanadi, u talab shaklidagi mehnatni harakatini keltirib chiqaradi.

Bu ziddiyatni mohiyati talab va ehtiyojni dialektik o'zaro o'tish, o'zaro chegaralash, o'zaro realizatsiyasidan iborat. Ehtiyoj ikkilamchi hayotga ega: aniq manfaat sifatida, u o'zining haqiqiy shaklida o'zining ijtimoiy-iqtisodiy timsolini ideal, (ya'ni, sir saqlangan holda) pul ko'rinishda yuzaga kelgan ideal shakl sifatida saqlaydi; ehtiyojni bunday ikkilamchi hayoti bundan keyin turlilik va ziddiyatda rivojlanishi lozim.

Ayriboshlash bosqichida ehtiyojni rivojlanish manbayi — bu to'lov qobiliyatiga ega talabga o'tish tomonlarini ziddiyatli birligidir. Bu yerda shuningdek, talabni ham rivojlanish manbayi bor. To'lovga qodir talab shaklida mehnat ziddiyatini harakati mexanizmi, talab tomonlarini har birini ziddiyatlarida o'z aksini topadi.

Talab obyektini qarama qarshiligi shu bilan bog'liqki, har qanday manfaat ehtiyojni kelib chiqaruvchisi sifatida, bir vaqtni o'zida ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini omili bo'lib ham hisoblanadi. Talab obyektini moddiy egasi bo'lib hisoblangan iqtisodiy qonunlar, ishlab chiqarilayotgan manfaatlarni manbalarini, hajmini va xarakterini belgilaydi. Bu qonunlar ehtiyojni realizatsiya qilishning (qiymat, pul, narx) iqtisodiy shakllari bilan taqdim qilingan.

Ehtiyoj predmeti ishlab chiqarish ishlab chiqarish munosabatlarini moddiy sohibi sifatida iqtisodiy funktsiyalarni bajariganligi uchun, to'lov qobiliyatiga ega talab tomonlarini qarama-qarshiligi, bu munosa-batlar tizimini shu elementlarini ichki qarama-qarshiligi sifatida chiqadi.

Ehtiyojlar predmetini iqtisodiy funktsiyalarni bajarish, talabni biror tomonida o'girish sodir bo'lish, uning, pul, qiymat, narxlarga tegishli tomonida ham o'zgarishni keltirib chiqarishini anglatadi. Bu keltirilgan o'zgarishlar mohiyati jihatidan, to'lovga qodir talabni ichki qarama - qarshiliklarini hal bo'lishi va yakuniy natijada ishlab chiqarish ziddiyatlarini hal qilishni shakllaridan biri hisoblanadi.

To'lov qobiliyatiga ega talabni paydo bo'lishi, mehnatning ijtimoiy jarayoni qatnashchilari munosabatlari, ish va yaratiladigan mahsulot hajmi hamda proporsiyalari, jamiyat

a'zolarini iqtisodiy holatini shakllantiruvchi ishlab chiqarishdan boshlanadi. Jamiyat a'zolarining iqtisodiy holatini xususiyatlari, taqsimot va ayriboshlashda o'zini ko'rsatadi. Bu yerda to'lov qobiliyatiga ega talab ijtimoiy mehant va yaratilgan mahsulot hajmi va strukturasi, xarakterida mavjud omillar ta'sirini o'zida yanada aniq his qiladi. Daromadlar, soliqqa tortilishi, narxlar darajasi va strukturlarni o'zaro munosabatlarini bu yerda to'lov qobiliyatiga ega talabni hajmi va strukturasi belgilaydi. Bu umumiy qoidalarga bir qator aniqliklar kiritilishi lozim.

Bozor munosabatlari tajribasi shundan, dalolat beradiki, tovar qanchalik arzon bo'lsa, uni shunchalik ko'p xarid qilinadi. Shu bilan birgalikda shuni ham ko'rish mumkinki, tovar narxi qanchalik yuqori bo'lsa, uning taklifi ham oshishi, u yoki bu ehtiyojni qondirilmaganligi yoki tovarni ishlab chiqarishga xarajatlarni oshishi, yoki unisi ham bunisi ham bir vaqtning o'zida sodir bo'lishini anglatadi.

Xarajatlarning o'sishi, kamroq samarali ishlab chiqarish sharoitlarini ishlatish zaruriyati bilan shartlangan bo'lishi mumkin: ishlab chiqarish vositalari va ish kuchi. Bozor sharoitini qoidalarini belgilaydi: ishlab chiqarishni o'sishi, mahsulotni qo'shimcha birligiga xarajatlar, undan qo'shimcha daromadga teng bo'lgunga qadar borishi mumkin.

Narx, taklif va talab o'rtasidagi nisbatlardagi maxsus bilimlar, shu uchlikni tashkil qiluvchilarni bittasiga bo'lsa ham defitsitni tarqatilishiga ega. Bu sotuvchi, xaridor yoki narx holatini monopoliza-tsiyalash sharoitida yuz beradi. Bunday monopolizatsiya natijasi bo'lib talab, taklif va narxlarni o'zaro tushunmovchiliklari hisoblanadi.

Narxning belgilanganligi, agarda talab monopolizatsiyalashmagan bo'lsa ham, monopolizatsiyalashgan taklifni miqdorini o'sishiga olib kelmaydi, ya'ni ehtiyoj qondirilmagan ko'pgina kelishmay harakat qiluvchi xaridorlarga ega. Bu esa taklif hamda narx defitsitini tug'diradi. Mol-mulkni umumiy davlatlashtirish tajribasi shuni ko'rsatdiki, bozor sharoitida mavjud bo'lmagan, sotuvchini taklif va narx bilan bir qatorda, talabga ham bir vaqtning o'zida ta'sir qilish imkoniyati ochilishi mumkin. Talabga ta'sir, yuqorida ko'rsatilgan usullar

bilan ehtiyoj kuchiga chegaralovchi ta'sir ko'rsatish yordamida amalga oshiriladi.

To'lov qobiliyatiga ega talab va jamiyatni iste'mol kuchiga, ijtimoiy ishlab chiqarish chegaralaridan tashqarida yotgan faktorlar (tabiiy, iqlimiy, demografik, ijtimoiy-madaniy) ta'sir ko'rsatadi.

Birinchi navbatda davlat mulki hukmronligiga asoslangan ishlab chiqish xususiyatlariga bog'liq omillarni ko'rib chiqamiz. Talabga ta'sir qiluvchi va umumiy xarakterga ega asosiy omil sifatida, jamiyat a'zolarini, mehnat kollektivlarini va ular a'zolarini, jamiyat mehnatini umumiy xarajatlari nisbatiga holatini ajratish lozim. Davlat jamiyat mehnati xarajatlarini barchasi ustidan nazoratga ega bo'lib, jami ishlab chiqarish ustidan nazorat qilish imkoniyatini qo'lga kiritadi, shunday ekan taqsimot, ayriboshlash va mehnat ustidan ham.

Bu nazorat birinchi navbatda ayriboshlash munosabatlari, asosida emas, balki ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirish, reja shakliga ega normativ asosdagi bita umumiy sifatida sarflanayotgan ish kuchini assotsiatsiyalanganligi asosida amalga oshiriladi.

Talabni shakllantirishda mehnat xarajatlarini hajmi va struktura-sini o'rni iqtisodchifar tomonidan turlicha tushuniladi. Ayrimlari bu omilni birinchi o'ringa qo'yadilar, boshqalari oxirgilar qatoriga qo'yadilar, uchinchilari esa uni talabni shakllantirishda hech qanday o'rni yo'q deb aytiladi.

Talabni hajmi va strukturasini aniqlashda ishlab chiqarishni etakchi o'rnini tan olish, ijtimoiy ishlab chiqarishni strukturasi dinamikasini aniqlash va taqqoslashni talab qiladi. Umuman xalq xo'jaligi buncha ijtimoiy ishlab chiqarish proporsiyalarini templarini har qanday o'zgarishi, to'g'ridan-to'g'ri va bevosita to'lov qobiliyatiga ega talab umumiy hajmi va uning dinamikasiga ta'sir qiladi. Shunday qilib, mehnat fondi ulushini stabilizatsiyasi, jamg'arma va mehnat o'rtasidagi absolyut uzulishiga olib keladi.

Shu bilan birgalikda jamg'arma dinamikasi va uning strukturasi ham talabga ta'sir qiladi. Gap masalan, ikkinchi bo'linma, birinchi bo'linmadan oldin, birinchi bo'linmani qaysi sohaları kengayishida emas. Agarda ijtimoiy strukturasi

ehtiyojlar muvofiq ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqish birinchi va ikkinchi bo'linmalar uchun barobar kengaytirilsa, unda jamiyat mehnat kuchi va talabi o'sadi.

Birinchi bo'linma mahsulotini ishlab chiqarish faqatgina tegishli muddatgacha ikkinchi bo'linmada uni ishlab chiqarishga bog'liq bo'lmaydi. Bu muddat chegaralaridan chiqish, birinchi bo'linmada ishlab chiqarish templarini pasayishiga olib keluvchi, omillarning mushkul tizimini shakllanishiga olib keladi. Birinchi bo'linmani keragidan ortiq kegaytirish, pul daromadlarini sotib olish qobiliyatini pasayishiga olib kelishi ayni haqiqatdir. Bu esa bizning fikrimizcha, jamiyat mehnat kuchi va uning asosiy shakli — talabni pasayishiga olib keladi.

To'lov qobiliyatiga ega talabni qonuniylik fazilatlaridan biri, uning alohida shakllarining dinamikasi hisoblanadi. U moddiy manfaatlar bilan birgalikda xizmatlarga ham tegishlidir. Ishlab chiqarishni tashkil qilishni ko'p shaklliligi sharoitida (davlat, kooperativ, xususiy) to'lov qobiliyatiga ega talab majmui shuningdek, talabni tegishli shakllari bilan taqdim qilingan: davlat kooperativ va individual savdoda, shu qatorda dehqon bozoridagi bilan ham.

Sohalar, hududlar, buncha davlat ishlab chiqarishini rivjollantirish bir tekisda bo'lmaganligi, mehnatni tashkil qilishni nafaqat, umumiyliigi va iqtisodni umumlashtirishga qarshi argument bo'lib xizmat qiladi.

Bu notekislik shundan iboratki, ishlab chiqarish kuchlarining katta qismi, ularni harakatga keltirish xarakteri bunda individual hisoblanadi. Bunda, yakuniy mahsulot yaratishda qo'l mehnati, ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirishga, yaroqlilik darajasini ilk ko'rsatkichi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Xalq xo'jaligida oxirgi o'n yillikda qo'l mehnati ulushi 36-40% ni tashkil qilgan sharoitda, individumning shunday odatiy ustunligi, shaxsiy manfaatga asoslangan samaradorlik saqlanib qoladi. Bu manfaatga asoslangan tashabbus, ishlab chiqaruvchi hamda mehnatchi uchun shaxsiy tanlash imkoniyatini yaratadi. Shuning uchun to'liq ish bilan ta'minlangan bo'lish uchun keraklicha bo'lgan ishlab chiqarishni qo'llash bo'yicha davlatni nazorat faoliyatini chegaralaridan tashqarida bo'lgan har narsa, individual yoki kollektiv tashabbuslarni va javobgarlikni tashkil

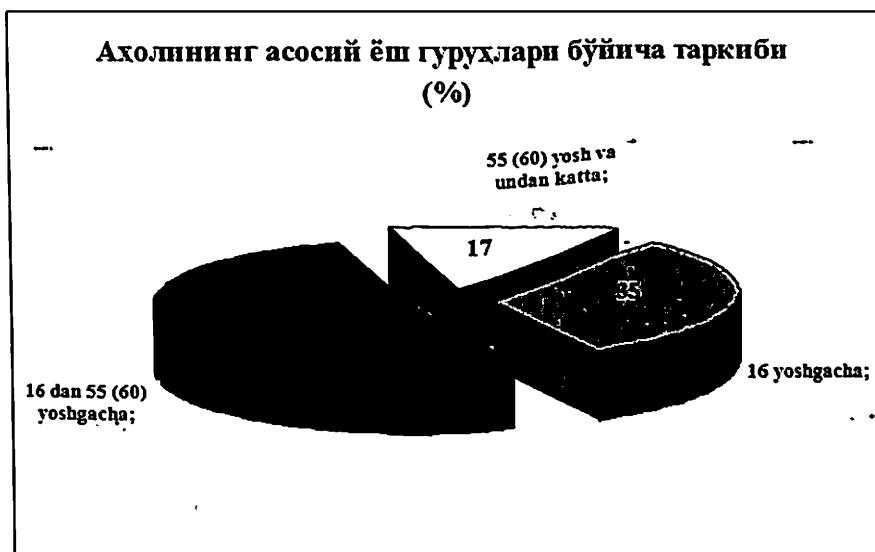
qiluvchi, bozor mexanizmi tomonidan samarali nazorat qilinishi mumkin. Bu iqtisodni faoliyat makonini monopolizatsiya qilish bilan davlat, isrofgarchilikga asoslangan tizimni shakllantiradi. Bunday monopolizatsiyaning asosiy natijalari bo'lib, tovar va xizmatlar turlarini kamayishi, xizmatlarni oshib ketishi, jamiyat mehnat kuchini kamayishi hisoblanadi. Bu sharoitlarda to'lov qobiliyatiga ega talab orqali realizatsiya qilinadigan tovar va xizmatlar ro'yxati, bozor iqtisodiyoti sharoitida yaratiladigan va mehnat qilinadigan tovar va xizmatlar massasini turlarini 30% dan oshmaydi. Bu faktning o'zi turli iqtisodiy tizimlarda jamiyat mehnat kuchini rivojlanish chegaralarini ko'rsatmoqda.

Mamlakatda mavjud xususiy korxonalar, individual tashabbus va javobgarlik tashkilotlari sifatida, unchalik katta hajmga ega bo'lmagan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishadi, ammo ularning roli shundaki, tegishli tovar xizmatlarni ishlab chiqarish, kam qondirilayotgan talablarni realizatsiyasini ta'minlaydi. Lekin bu holda narxlar darajasi, pul va tovar massasini umumiy balanslanmaganligi bilan belgilanadi. Kooperativ va individual ishlab chiqarish hamda savdoni faoliyatini baholashda, aholini to'lovga qobiliyatli talabini qondirishni umumiy ishida tashkil bo'lgan iqtisodiy o'lchovlarni qo'llash lozim.

Bugungi kunda aholi kooperativlar xizmati, individual mehnat faoliyatini olib boruvchi shaxslar, olib sotarlar va h.k. kabi talabni qondiruvchi manbalardan keng foydalanmoqda. Maxsus tovarlarga talabini qondirishni turli shakllariga mehnatchilar munosabati, ularga bog'langanlik darajasi bilan farqlanadi. Buning orqasida savdoni turli shakllariga talab subyektlarini aniq bo'lmagan munosabati holati yashiringan, u talab omillarni narxlar, sifat, xizmat ko'rsatish, savdoni tashkil qilish, taklifni hajmi va turli xilligi, daromadlar darajasi va boshqalarni nobarqaror ta'siri natijasida kelib chiqqan.

Qishloq joylarida (shaharga nisbatan) aholi jon boshiga tovar aylanmasi va xizmatlar hajmini kamligi, bu ko'rsatkichlarni ijtimoiy guruhlar orasida yuqori diferentsiyalashganligini sharti hisoblanadi. Buni, mahsulotni taqsimlash xarakteri uning hajmiga bog'liq degan qayda tasdiqlaydi. Bu bog'liqlikni, tovar va xizmatlarni umumiy

hajmini oshirmasdan qayta taqsimlash munosabatlari orqali nazar pisand qilmas-likga harakat qilish nafaqat ularni ishlab chiqarishdan qiziqishni yo'qotish, balki to'g'ridan-to'g'ri tovar pul munosabatlarini yo'qolishi xavfini tug'diradi. Tovar pul munosabatlarini quyulishi ko'p hollarda, tovar defitsitini o'sishi sharoitida sodir bo'ladi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri mahsulot ayriboshlanishi, bu munosabatlarni ilk shakli bo'lib, nafaqat tovar aylanishini butun tizimini, balki ishlab chiqarishni o'zini ham barbod qiladi. Bu sharoitlarda talabni turlari faqatgina kamayishi mumkin va shu holga etishi muqarrarki uning eng mustahkam elementlarigina qoladi. Shunday qilib, tovar pul munosabatlarini quyultirishni eng qulay usuli bu ishlab chiqarishni tashkil qilishni davlatlashtirilgan shakllarini saqlab qolishdir, ular o'zini ilk va rivojlangan holatida, tovar va xizmatlarni hamda to'lov qobiliyatiga ega talabni turlarini ko'paytirishdan manfaatdor emaslar.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning turli sektorlarida, mehnat fondini qurollanganligida ishlab chiqarish vositalari hamda ish kuchini turli xilligida va sifatida sezilarli farqlar mavjud. Bu sharoitlarda, alohida mehnat kollektivlari ishlab chiqarish samara-

dorligi va ijtimoiy mehnat fondlaridan ajratiladigan resurslar hajmi o'rtasidagi bog'lanishni o'rnatish, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi mehnatda farqlarni oshirish uchun asos bo'lishi mumkin. Zarar keltiradigan korxonalar ulushi ko'pligini esga olib, shuni ta'kidlash mumkinki, ishlab chiqarish samaradorligini hisobga olib ijtimoiy mehnat fondlarini taqsimlashsa o'tish, ishlab chiqarish progressini muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

4.2. Ijtimoiy fondlari va mehnatni yalpi tashkil qilinishi

Zamonaviy jamiyatni ijtimoiy barqarorligini asosi bo'lib, uning nazariyachilari fikricha ijtimoiy ierarxiyadan ijtimoiy indifferent shaxs ehtiyojlariga o'tish jarayoni hisoblanadi. Bu jarayon ijtimoiy iqtisodiy obyektiv rivojlanish kuchi bilan amalga oshirilsada, ammo davlat, ijtimoiy mehnatni umuman tashkil qilish munosabatini tasdiqlab, bunday o'tishni tezlashtirish funktsiyalarini o'z bo'yiniga oldi. Ijtimoiy mehnatni umumiy tashkil qilinishi, mehnatni taqsimlashga qiziqishni minimumgacha pasaytirib, shu bilan ijtimoiy ishlab chiqarishni turlarini cheklaydi. O'zining umumiy ko'rinishida bu cheklash, mehnat turlari va ko'rinishlarini cheklashni ilk shakli bo'lib xizmat qiladi. Tashkil bo'lgan sxema bo'yicha ularni ishlab chiqarishga mustahkam munosabat, ijtimoiy ierarxik ehtiyojlar va keyingi ehtiyojlarni likvidatsiyasiga ishonchi asos bo'lib qolmoqda. Mehnatni taqsimlash darajasiga bog'liq holda, jamiyatda nafaqat uning ijtimoiy strukturasi balki, u bilan shartlangan mehnat diferentsiatsiyasi ham tasdiqlanadi.

Jamiyatlarni ijtimoiy ierarxiyasiga suyangan, ehtiyojni ijtimoiy differentsiatsiyasi asosida, insonlar ularning ehtiyojlar munosabatlari-ni aniq tartiblanganligi yotadi. Bu tartiblashtirishning mohiyati shunda-ki, jamiyatning har bir sinfi faqatgina o'ziga xos bo'lgan asosiy va ikkinchi darajali ehtiyojlar tuplami egasi bo'lib chiqadi.

Shu bilan birgalikda, jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlari ehtiyojlari strukturasi umumiy ehtiyojlarga ega (qisman ovqatda, kiyimda va h.k.), ammo bu ehtiyojlar turli masshtab va ehtiyoj

sifatiga ega bo'lganlar. Shu tufayli har bitta ijtimoiy qatlam, ehtiyojni aniq belgilangan strukturasi ega bo'lgan.

Iqtisodiy adabiyotlarda, mehnatni ijtimoiy fondlari orqali taqsimoti qonuni mavjudligi to'g'risidagi fikr keng aks ettirilgan.

Mehnatni ijtimoiy fondlari ijtimoiy mehnatni umumiy tashkil qilinishi munosabatlarini realizatsiya qilishni iqtisodiy shakli bo'lib, o'zining asosida ayriboshlash bilan almashinayotgan mehnatni taqsimotiga bog'liq emas.

Bu fondlar, aholi ehtiyojlarini o'zaro, shu tufayli differentsiyalanmagan qondirilishi uchun mahsulotni berar ekan, cheklanmagan dinamika uchun hech qanday ichki sabablarga ega bo'lmaydi. Aksincha, mehnatni ijtimoiy fondlari ayriboshlash munosabatlariga kirmagani uchun, ularni rivojlanish chegaralari tovar ishlab chiqarish ayriboshlashni amaldagi qonunlari asosida belgilanishi mumkin va belgilanmoqda ham: ular mehnatni umumiy tashkil qilinishi subyekti intilishlari asosida ushlanib turibdi. Mehnatni ijtimoiy fondlari o'zini funksiyalarini, qiymat qonuni yordamida va asosida amalga oshiradi. Oylik maoshdagi ko'proq darajada, bu fondlar, mehnat dinamikasini tartibga solish subyekti sifatida tizim faoliyatini va ularni qondirishni iqtisodiy ta'minlaydi. Bu tizim manfaatlariga buyunganligi uchungina mehnatni ijtimoiy fondlari jamiyat a'zolarini ehtiyojlariga xizmat ko'rsatadi. Tovar shaklini olmasdan, mehnatni ijtimoiy fondlari jamiyat a'zolarini asosiy qismi uchun bir xil manfaatlar massasini tashkil qiladi. mehnatni ijtimoiy fondlaridan manfaatlarni taqsimlash jarayonida, biz ijtimoiy tejamlarni, mehnatni ijtimoiy tashkiliy munosabatlarni shaxslan-tiruvchi — davlat boshqaruv strukturalarini uchratamiz, ular mehnatni ijtimoiy fondlaridan mablag'larni taqsimlash me'yorlarini jamiyat uchun o'rtachalashtirib beradi. Shu bilan birgalikda, bitta ijtimoiy shaxs sifatida ishlab chiqarishni boshqarish va mehnatni ijtimoiy fondlaridan mablag'larni taqsimlashni birlashtirib, tizim bu xayrli ishini, o'zining mehnatini cheklovchi sifatida bu o'rtachalashtirishni ko'rib chiqmaslik uchun etarli deb hisoblaydi.

Ishlab chiqarish munosabatlari tizimining har qanday elementi kabi, mehnat fondlari shunday funksiyalarni bajaradiki, ularni analizi, maosh, individual mehnat faoliyati va

shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan daromad va fuqarolarni daromadlarini boshqa shakllari bilan, shaxsiy ehtiyojlarini realizatsiyasini boshqa iqtisodiy shakllari bilan o'zaro munosabati va ularni obyektiv zaruriy strukturasiⁿⁱ aniqlash imkoniyatini beradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Taqsimot va taqsimot munosabatlari nima?
2. Mehnat bo'yicha taqsimot nima?
3. Daromadlarni differentsiatsiyasi qanday yuz beradi?
4. To'lov qobiliyatiga ega talab nima?
5. To'lov qobiliyatiga ega talabga qanday faktorlar ta'sir qiladi?
6. Mehnatni ijtimoiy fondi nima?

V mavzu. MEHNATNI RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

5.1. Mehnat rivojlanishi jarayonlari qonuniyatlarining tasnifi

Aholi mehnatining rivoji bir qator qonuniyatlar bilan tasniflanadi. Ular turli bosqichlarda turlicha intensivlik bilan namoyon bo'lib borishadi. Ushbu qonuniyatlarni mehnat sohasidagi ayrim sifat miqdoriy jarayonlarning amalga oshirishning konkret shakllari sifatida qarash mumkin. Mehnat qonuniyatlari va uning rivojlanish jarayonlari uzviy bog'lik bo'lsada ushbu tushunchalar o'rtasida ayrim farqlar mavjuddir.

Aholi mehnati rivojlanish qonuniyatlari obyektiv zaruriyat shaklida namoyon bo'ladigan o'rnashib olgan mehnat tendentsiyalari sifatida namoyon bo'ladi. Mehnat jarayonlari esa mazkur hodisa umum rivoji sifatida namoyon bo'lib, ko'p hollarda hech qanday qonuniyatlarga bo'ysinmaydi va ular tomonidan tavsiflanmaydi. Ushbu qonuniyatlarni topish va ularni tasniflash mehnat rivojlanishi jarayonini chuqur tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Ushbu qonuniyatlarni doim aniqlab bulmaydi buning sababi bo'lib ular mavjud emasligi yoki izlanuvchi tajribasi ularni aniqlashga yotmasligidandir. U yoki bu mehnat rivojlanishi jarayoni bir vaqtning o'zida uning rivojlanish qonuniyati sifatida namoyon bo'lganda, ya'ni qonuniyat shaklini qabul qilganda aholi mehnatining qonuniy rivojlanishi jarayoni to'g'risida so'z yuritish mumkin.

Bundan tashqari jamiyatda ruy berayotgan mehnat jarayonlari yaqqol qo'zda tashlanayotgan qonuniyatlar bilan tasniflanadi. Bunday qonunlashgan mehnat rivojlanishi jarayonlaridan biri bo'lib sustlashish va uning ommalashishi jarayonidir.

Uning axamiyati ommalashgan va kollektiv ravishda shakllangan mehnat shakllarining keskin sustlashishida namoyon bo'ladi. Bunda shuni ham ta'kidlash joizki mazkur

jarayon aholi mehnatining turli shakl va turlariga aloqadordir, ya'ni u aholi ommaviy mehnatini, pulsiz yoki ijtimoiy fondlar hisobidan amalga oshiriladigan qisman pullik mehnat xam oila budjeti hisobidan amalga oshiriladigan shaxsiy mehnatni xam va uy va shxaxsiy yordamchi xo'jalikda ishlab chiqarilgan maxsulotlar hisobidan amalga oshirilgan xollarda xam barchasida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy bepul mehnat soxasida ommolashuv jarayoni pulsiz ravshida sog'liqni saqlash korxonalari, mussasalar, maktab va bolalar bog'chasidan kollektiv foydalanish mavjudligida namoyon bo'ladi.

Aholining kollektiv shakllangan pullik mehnati soxasida ommala-shuv madaniy mehnatning ijtimoiy shakllangan turlarini rivojlantirishga yo'naltiriladi (teatr, muzey va honazo), pullik yoki qisman pullik dam olish rivojlantirishiga muassasalarni va pullik xo'jalik xizmatlarini ko'rsatuvchi korxonalarni hamda ijtimoiy oziqlanish joylari (oshxona, restoran)ni rivojlantirishga yo'naltiriladi

Zamonaviy jamiyat sharoiti uchun xo'jalikda o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish uchun vaqt sarfi bilan tavsiflanadi. Mehnat xarajatlarini qisqartirish jarayoni qonunlashib bormoqda. Ushbu jarayon uy xo'jaliklarning texnik ta'minoti o'sib borayotganligi asosida amalga oshirilmoqda ular uy mehnatini tejevchi tovarlarni ko'payishi va aholiga xo'jalik xizmatlari ko'rsatish sohasi rivojlanishiga bog'liqdir.

Yuqorida aytib o'tilgan ijtimoiy - iqtisodiy mehnat rivojlanihi jarayonlaridan tashqari ushbu sohada ko'plab sof iqtisodiy jarayonlar ro'y beradi. Ular ma'lum miqdorda ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi, masalan moddiy va ma'naviy boylik va xizmatlar umum mehnati hajmining o'sishi: mehnat sifati oshishi jarayoni, ya'ni uning tarkibi takomillashishi, yuqori sifatli tovar va xizmatlar ulushining oshishida namoyon bo'lmoqda.

Shunday qilib mehnat sohasida ruy berayotgan asosiy jarayonlar qonuniy tavsifga ega bo'lib, aynan mehnat rivojlanish qonuniyatlari sifatida namoyon bo'ladi. Ular ichidan quyidagi jarayonlari ajratib ko'rsatish mumkin: mehnat ommalashuvi mehnatda ijtimoiy-iqtisodiy va xududiy tengsizliklarni bartaraf qilish, mehnat ratsionalishishi, mehnat tarkibining takomillashishi va uning hajmining ko'paishi.

Mehnat rivojlanishi qonuniyatlarini konkret taxlil qilganda ularni sinflash zaruriyati kelib chiqadi. Ushbu qonuniyatlarni tasniflash uchun ta'luqli umumiy sifat bo'lib ularning namoyon bo'lish xarakteri hisobla-nadi. Ushbu sifatga mos ravishda mehnat rivojlanishining ikki guruh qonuniyatlarini aniqlash mumkin, ya'ni statistika va dinamik qonuniyat-lari.

Mehnatning statistik qonuniyatlari ma'lum bir davrda ammo turli darajada moddiy ta'minlangan oilalarning yoki turli ijtimoiy guruxlardagi aholi va shaxarda yashovchi oilalar mehnati tahlil qilinganda namoyon bo'ladi. Mehnatning statistik qonuniyati bo'lib yuqori sifatli va qimmat bo'lgan tovarlar mehnatning o'sishi hamda oila jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar o'sishi bilan mehnat xarajatlarining o'sishi hisoblanadi. Bu qonuniyat bazis davrning ma'lum bir yili uchun olingan daromad bo'yicha oilalar guruhlari statistik taxlil qilinganda namoyon bo'ladi.

Dinamik qonuniyatlar ma'lum bir guruh mehnatchilarning turli davrlardagi mehnatida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda mazkur holatda vaqt o'zgaruvchan kattalik sifatida namoyon bo'lib tanlangan iste'molchilar guruhi esa, masalan, ma'lum aniq jon boshiga to'g'ri keladigan daromadga ega bir guruh oilalar o'zgarimas (doimiy) kattalik sifatida namoyon bo'ladi.

Shuni ta'kidlash joizki keltirib o'tilgan mehnat rivojlanishi qonun-iyatlari tasnifi (statistik va dinamik) mehnat jarayonlariga ta'luqli emasdir. Ular faqat dinamika nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi va shuning uchun hamisha dinamik tasnifga ega bo'ladilar.

Mehnat sohasida ro'y berayotgan jarayonlar taxlili nuqtai nazaridan aynan aholining mehnati rivojlanishi qonuniyatlari dinamikasi yuksak axamiyat kasb etadi.

Bunday qonuniyatlarning ko'yidagi turlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

1. Aholi mehnatida miqdoriy jarayonlarni aks etiruvchi qonuniyatlar;
2. Mehnat rivojlanishining sifat jarayonlarini aks ettiruvchi qonuni-yatlar.

Birinchi guruhga quyidagilar kiradi: aholi mehnati umum xajmi o'sishi; mehnat tarkibining taqomillashishi; tovar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning qondirishch darajasining tenglashishi.

Ikkinchi guruh esa: mehnat sifati yuksalishi, uning ratsional-lishishi, tenglashish, aholi mehnatini ommalashishi.

Shuni ta'kidlash joizki ayrim qonuniyatlar mehnat sohasidagi miqdoriy jarayonlarni aks ettirish bilan bir qatorda mehnat sohasidagi sifat jarayonlarni aks ettirishda xam xizmat qiladi, ya'ni yaxshi sifatli tovarlar mehnatining o'sishi kabi rasmiy jixatdan miqdoriy qonuniyat bir vaqtning o'zida o'z mohiyati bo'yicha mehnat sifati oshishini xam tavsiflab beradi. Ayrim tovarlardan ehtiyojni qondirishi darajasining tenglashishi mehnat ratsionallashuvi jarayonining miqdoriy tavsifi hisoblanadi, ammo shu vaqtning o'zida u mehnatning sifat qonuniyati sifatida ham namoyon bo'ladi.

5.2. Zamonaviy bosqichda mehnat rivojlanishi dinamik qonuniyatlari

Yuqorida aytib o'tilganidek aholi mehnati qonuniyatlarni ikki guruhga bo'lish mumkin, ya'ni dinamik va statistik qonuniyatlar. Endi hozirgi zamonda va bosqichda aholi mehnatida vujudga keladigan jarayonlarni to'liq aks ettiruvchi dinamik qonuniyatlar haqida gap yuritimiz.

Bunday dinamik qonuniyatlardan biri bo'lib — aholi umum mehnati xajmining o'sishi hisoblanadi. Mazkur qonuniyat miqdoriy ko'rsatkich dinamikasi taxlil qilinganda yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday taxliini o'tkazishdan oldin aholi umum mehnati xajmi sifatida ishtirok etishi mumkin bo'lgan ko'rsatkichlarni aniqlab olish zarur.

Ushbu hajmlarni baholash uchun ko'pincha bir nechta ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ularning ichida keng tarqalgani bo'lib — mehnat fondi hisoblanadi. Uning o'sishi templari bo'yicha hamda uning milliy daromaddagi ulushiga qarab aholi umum mehnati hajmi o'sishi haqida xulosa qilsa bo'ladi.

Ammo bu ko'rsatqich axolni mehnatini to'liq aks ettira olmaydi. Birinchidan, u o'z ichiga shunday elementlarni oladiki bu elementlar aholi mehnatiga to'g'ridan tug'ri bog'liq emas, masalan, ilmiy muassasalar va boshqaruvdagi moddiy xarajatlar. Ilmiy muassasalarga respublika Fanlar Akademiyasi va uning tarkibidagi ilmiy - izlanish institutlari hamda o'z faoliyatida ilmiy usullardan foydalanuvchi gidrometeorologiya, geologiya qidiruv tashkilotlari kiradi.

Bu yerdan namoyon bo'lmoqdaki mazkur muassasalar moddiy xarajatlari aholi mehnati fondiga aloqador emas, chunki hozirgi kunda fan bevosita ishlab chiqarish kuchlari safiga kirib bormoqda. Bu esa mehnatdan ko'ra ishlab chiqarishga aloqadorligidan dalolat beradi. Shuning uchun ushbu xarajatlarni jamg'ara fondiga olib borish maqsadga muvofiqdir yoki bu xarajatlarni mehnat fondiga qo'shmasdan maxsus fond sifatida ajratib ko'rsatish kerak.

Aholiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar xarajatlariga kelsak ularni xam to'liqligicha aholi mehnat fondiga kiritish noto'g'ridir, chunki ularning ayrimlari mehnat fondiga uzoq va egri aloqada ekanligini ko'rish mumkin. Masalan noishlab chiqarish sohasidagi muassasalar moddiy xarajatlari tarkibiga bino va inshootlar, elektroenergiya va yoqilg'i xarajatlari kiritiladi. Ushbu xarajatlar aholiga xizmat ko'rsatishga qaratilgan bo'lsada oxir oqibatda bevosita aholi tomonidan mehnat qilinmaydi. Shuning uchun aholiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar moddiy xarajatlarini mehnat fondiga kiritmasdan ularni xizmat sohasini saqlash uchun umumdavlat xarajatlariga kiritish kerak.

Ikkinchi tomondan, mehnat fondiga ko'pgina aholiga pullik va pulsiz xizmat ko'rsatuvchi korxonalar mehnatini kiritmaslik kerak, chunki ular bevosita aholi umum mehnati xajmini ko'paytiradi.

Bunda o'z hajmi bo'yicha ushbu «qo'shimcha» mehnat fondining qismi aholiga xizmat ko'rsatuvchi va ilmiy izlanish muassasalari bilan bog'liq va fond tarkibiga ortiqcha kiritilayotgan qism bilan mos kelmasligi kuzatiladi. Agar umum mehnat fondidan ortiqcha qushilgan sarflar ayrib tashlanib unga haqiqatdan ma'qul mehnat qilingan pullik xizmatlar qo'shilsa

bunday o'zgarishlar orqali vujudga kelgan fond noishlab chiqarish mehnat fondidan farq qiladi.

Aholi tomonidan moddiy boyliklar mehnati xajmi tavsifidan biri bo'lib tovarlar sotib olish orqali mehnat hisoblanadi. Ko'pincha ushbu mehnat umumxajmi turli tovar aylanishi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi.

Ammo aslida bu unday emas, chunki mazkur ko'rsatkichda ayrim elementlar aholi tomonidan tovarlar mehnatiga aloqador bo'lmaganligi namoyon bo'ladi. Dastlab chakana tovar oborotga xalq mehnati tovarlari kiritiladi va ularning 4-5% korxonalar va tashkilotlar tomonidan mehnat qilinadi. Shuning uchun buni mehnat fondiga yoki aholiga sotilgan tovarlar xajmiga kiritish noto'g'ri.

Bundan tashqari amalda ko'llanayotgan chakana tovaroborotni hisoblash usulida unga ishlab chiqarish xarajatlari aholiga sotish xizmatlari kiritiladi. (kvartira remonti, ximchistka). Ushbu xizmatlar xajmi ushbu jami savdoning umum chakana tovaroborot xajmining 1% ni tashkil etadi.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi elementlarning hech biri savdo sohasi orqali aholiga chakana savdo tovarlarini sotish hajmini boxolashda ko'p qo'llanilmasligi kerak va bu aholining shaxsiy mehnatiga qaratilmasligi lozim, chunki u chakana tovaroborot xajmidan 5-6% ga kichik bo'ladi.

Aholini tovarlar buyicha mehnatini umumiy hajmi (dinamikasi to'g'risida) savdodan harid qilgan tovarlar hisobidan (ko'rsatgan aniqliklar hisobidan) chakana tovar oborot dinamikasi ma'lumotlariga asosan gapirish mumkin.

2007 yilda 2006 yilga nisbatan 119,3 % savdo hajmini o'sishida mehnatni rivojlanishining obyektiv qonuniyatlaridan biri o'z aksini topadi.

Shu bilan bir qatorda dinamikada aholi mehnatining sifati takomillashib bormoqda. Bunday takomillashishning umum yo'nalishlari bo'lib mehnat qilinadigan tovarlar tarkibini yaxshilash hisoblanadi. Yuqorida mehnat tarkibining sifati va uning takomillashishining umumiy qonuniyatlari aytib o'tildi va ular hayotda turli xil konkret shakllarni qabul qilishi mumkin.

5.3. Aholi mehnatining iqtisodiy hamda xududiy farqlanishi va ularni bartaraf etish (tenglashtirish) yo'llari

Bizga ma'lumki aholi mehnatida ma'lum farqlar mavjuddir. Jumladan, ayrim demografik gurux aholi mehnati bir biridan farq qiladi, turli xil moddiy ta'minlangan ishchilar iqtisodiy guruxlari, turli ijtimoiy qatlam aholisi va turli tabiiy-iqlimiy zonalarda istiqomat qiluvchi aholini iste'moli turlicha bo'ladi. Ushbu farqlarning ayrimlari obyektiv sabablar oqibatida vujudga keladi, masalan turli malakali ish haqining differentsiyalanishi, intensivlik va murakkablik, ayrim demografik gurux aholining ehtiyojlari farq qilishi va xokazo. Bunday farqlar tabiiydir va ular tenglashtirishini va qolaversa bartaraf etishini taqozo etmaydi.

Ammo shu bilan bir qatorda obyektiv mavjud va zaruriy farqlar bilan aholi mehnatida ishlab chiqarish kuchlarining rivoj topmaganligi, talabni aniqlash uchun etarlicha bilimga ega bo'lmaganlik kabi bir qator subyektiv momentlar natijasida yuzaga kelgan farqlar mavjuddir.

Ushbu obyektiv zaruriyatdan kelib chiqmagan farqlar tabiiyki tenglash tirilishi va agar mumkin bo'lsa bartaraf etilishi talab qilinadi.

Aholi mehnatidagi bunday ijtimoiy-iqtisodiy farqlardan biri bo'lib qishloq va shaxar aholisi mehnati tarkibidagi farqlar hisoblanadi. Bu tur farqlanish chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lib xamisha tenglash-tirilib borish tendentsiyasiga ega bo'lib kelgan.

Shaxar va qishloq aholisining tovar va xizmatlar bilan ta'minlan-ganligi shaxar foydasiga xal bo'lgan. Mototsikllar, mopedlar va velosi-pedlar buyicha qishloq aholisining shaxar aholisidan ko'ra ko'proq ta'min-langanligini ko'rish mumkin.

Bizning fikrimizcha ushbu farqlarning asosiy sababi qishloq aholisining mazkur tovarlarga bo'lgan talabining kamligida emas, balki qishloq va shaxar aholisining moddiy ta'minoti bir xil emasligidandir. Ma'lumki uzoq muddat foydalanilayotgan tovarlarga bo'lgan jamg'arma talab sifatida shakllanib boradi, ya'ni doimiy kup jamg'arish orqali vujudga keladi.

□ishloq aholisining bunday tovarlar bilan kam ta'minlanganligining boshqa sababi ushbu tovarlarni u erga etkazish va eng muximi ularga texnik xizmat ko'rsatish va

sozlash va qiyinligidandir. Ushbu omillar uzoq muddat xizmat qiluvchi tovarlar bilan ta'minlanganlik darajasini ushlab turadi, ya'ni qishloq aholisining moddiy axvoli barqaror bo'lgan qatlamlari xam bunday tovarlarni olishdan cho'chishadi.

Qishloq joylarida savdo etarli darajada rivojlanmaganligi sababli qishloq aholisi bu tovarlarni shaxardan olib kelishlari talab etiladi. Shaxardan ancha uzoq joylashgan qishloqlarga ushbu tovarlarni etkazish ancha qiyin va qimmatga tushadi. Bu esa o'z navbatida mazkur tovarlar bilan ta'minlanganlik darajasini tushiniladi.

Ushbu muammoni echish shaxsiy savdoni rivojlantirish orqali echish mumkin. Shuni xam aytish joizni hozirgi kunda ushbu tur savdo orqali qilinadigan tovarooborot xajmi kun sayin o'sib bormoqda. Bu bilan bog'liq ravishda mamlakatda kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish ularning moddiy texnik bazasini yaratish dolzarb masalardan biriga aylanib qolgan. Buning uchun kapital quyilmalarni shaxsiy savdo soxasiga qayta taqsimlanishini ta'minlash kerak.

Mehnat sohasidagi yana bir yirik muammo bo'lib shahdar va qishloq-lardagi chakana tovarooborotni tenglashtirish muammosi hisoblanadi.

Shunga uxshash muammo aholiga xo'jalik xizmatlarini ko'rsatish muammosidir. Bu ham qishloqlarda rivojlanmagan. Bu hol qishloq aholi-sini qushimcha xarajatlar evaziga ushbu xizmatlarni shaxar va tuman markazlaridan olishga majbur qiladi. Shuning uchun aholiga xo'jalik xizmatlarini ko'rsatish va xizmatlar mehnatidagi ishtimoiy-iqtisodiy farqlarni tenglashtirish muammosi qishloqda xo'jalik xizmatini rivojlantirishga qaratilmoqda.

VI mavzu. MEHNATNI RATSIONALLASHUVI

6.1. Oqilona ehtiyoj va ratsional mehnat

Ratsional mehnat — ilmiy asoslangan chegaralarga mos ravishda aholining tovar va xizmatlar mehnati. U aholi ehtiyojlarining to'liq qondirilishini ta'minlaydi va shaxsning xar tomonlama garmonik rivojlanishini yuzaga keltiradi. Uning miqdoriy xajmi maxsus ratsional mehnat normalarni ishlab chiqish yo'li bilan aniqlansa, umum miqiyosi ya'ni masshtabi — ratsional mehnat savati (nabor) va ratsional budjeti yordamida o'rnatiladi.

Ratsional mehnat normalari insonni oqilona ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan fan tomonidan tavsiya etilgan ayrim moddiy boylik va xizmatlar mehnatidir. Ular asosiy oziq ovqat mahsulotlari buyicha (fiziologik normalar), ust - bosh va keyin kechak bo'yicha va ishlab chiqarish xarakteridagi moddiy xizmatlar bo'yicha ishlab chiqiladi. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar bo'yicha ham aholining ratsional ta'minlanganligi normativlari mavjuddir.

Oziq - ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va ayrim tur xizmatlar bo'yicha ratsional normalar aholi jon boshi hisobida hisoblansa, aholining uzoq muddat foydalanidigan tovar bo'yicha ratsional ta'minlanganlik — 100 ta oila yoki 1000 aholiga nisbatan hisoblanadi.

Oziq - ovqat mahsulotlari mehnatining fiziologik normalari aholi yoshi va jinsi bo'yicha hamda tabiiy iqlimiy zonalardagi guruhlar bo'yicha differentsiyalanadi. Engil sanoat mollari (kiyim kechak) ratsional mehnat normalari respublika hududlaridagi tabiiy iqlimiy sharoitlar va milliy ana'nalar hisobga olingan holda farqlanadi. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar bo'yicha ratsional ta'minlanganlik darajasi va normalari

sozlash va qiyinligidandir. Ushbu omillar uzoq muddat xizmat qiluvchi tovarlar bilan ta'minlanganlik darajasini ushlab turadi, ya'ni qishloq aholisining moddiy axvoli barqaror bo'lgan qatlamlari xam bunday tovarlarni olishdan cho'chishadi.

Qishloq joylarida savdo etarli darajada rivojlanmaganligi sababli qishloq aholisi bu tovarlarni shaxardan olib kelishlari talab etiladi. Shaxardan ancha uzoq joylashgan qishloqlarga ushbu tovarlarni etkazish ancha qiyin va qimmatga tushadi. Bu esa o'z navbatida mazkur tovarlar bilan ta'minlanganlik darajasini tushiniladi.

Ushbu muammoni echish shaxsiy savdoni rivojlantirish orqali echish mumkin. Shuni xam aytish joizni hozirgi kunda ushbu tur savdo orqali qilinadigan tovarooborot xajmi kun sayin o'sib bormoqda. Bu bilan bog'liq ravishda mamlakatda kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish ularning moddiy texnik bazasini yaratish dolzarb masalardan biriga aylanib qolgan. Buning uchun kapital quyilmalarni shaxsiy savdo soxasiga qayta taqsimlanishini ta'minlash kerak.

Mehnat sohasidagi yana bir yirik muammo bo'lib shahdar va qishloq-lardagi chakana tovarooborotni tenglashtirish muammosi hisoblanadi.

Shunga uxshash muammo aholiga xo'jalik xizmatlarini ko'rsatish muammosidir. Bu ham qishloqlarda rivojlanmagan. Bu hol qishloq aholi-sini qushimcha xarajatlar evaziga ushbu xizmatlarni shaxar va tuman markazlaridan olishga majbur qiladi. Shuning uchun aholiga xo'jalik xizmatlarini ko'rsatish va xizmatlar mehnatidagi ishtimoiy-iqtisodiy farqlarni tenglashtirish muammosi qishloqda xo'jalik xizmatini rivoj-lantirishga qaratilmoqda.

VI mavzu. MEHNATNI RATSIONALLASHUVI

6.1. Oqilona ehtiyoj va ratsional mehnat

Ratsional mehnat — ilmiy asoslangan chegaralarga mos ravishda aholining tovar va xizmatlar mehnati. U aholi ehtiyojlarining toʻliq qondirilishini taʼminlaydi va shaxsning xar tomonlama garmonik rivojlanishini yuzaga keltiradi. Uning miqdoriy xajmi maxsus ratsional mehnat normalarni ishlab chiqish yoʻli bilan aniqlansa, umum miqyosi yaʼni masshtabi — ratsional mehnat savati (nabor) va ratsional budjeti yordamida oʻrnatiladi.

Ratsional mehnat normalari insonni oqilona ehtiyojlarini qondirish uchun zarur boʻlgan fan tomonidan tavsiya etilgan ayrim moddiy boylik va xizmatlar mehnatidir. Ular asosiy oziq ovqat mahsulotlari buyicha (fiziologik normalar), ust - bosh va keyim kechak boʻyicha va ishlab chiqarish xarakteridagi moddiy xizmatlar boʻyicha ishlab chiqiladi. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar boʻyicha ham aholining ratsional taʼminlanganligi normativlari mavjuddir.

Oziq - ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va ayrim tur xizmatlar boʻyicha ratsional normalar aholi jon boshi hisobida hisoblansa, aholining uzoq muddat foydalanidigan tovar boʻyicha ratsional taʼminlanganlik — 100 ta oila yoki 1000 aholiga nisbatan hisoblanadi.

Oziq - ovqat mahsulotlari mehnatining fiziologik normalari aholi yoshi va jinsi boʻyicha hamda tabiiy iqlimiy zonalaridagi guruhlar boʻyicha differentsiyalanadi. Engil sanoat mollari (kiyim kechak) ratsional mehnat normalari respublika hududlaridagi tabiiy iqlimiy sharoitlar va milliy anaʼnalar hisobga olingan holda farqlanadi. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar boʻyicha ratsional taʼminlanganlik darajasi va normalari

respublika hududlari va qishloq - shahar aholisi bo'yicha hisoblanadi.

Ratsional mehnat normalari ishlab chiqilgan tovarlar ulushi umum davlat va kooperativ savdo chakana tovarooboroti hajmini 7 % dan ortiqdir. Vaqt - vaqti bilan ushbu normalar qayta ko'rib chiqiladi (5-10 yilda 1 marta).

Hozirgi kunda aholi jon boshiga yilik oziq - ovqat va kiyim - kechak mahsulotlari bo'yicha quyidagi normalar o'rnatilgan: go'sht va go'sht mahsulotlari - 73 kg, baliq - 18,2 kg, sut va sut mahsulotlari - 413 kg, tuxum - 274 dona, o'simlik moyi - 9,1 kg, shakar 40,5 kg, non va non mahsulotlari un shaklida 129 kg, kartoshka - 97 kg, sabzavotlar - 146, meva - 114 kg, barcha turdagi matolar - 58 m, ichki trikotaj - 8,25 dona, poyafzal - 3,3 juft.

Texnik tovarlari bilan ratsional ta'minlanganlik normativlari (1 yilda 100 ta oila hisobida) quyidagichadir: soatlar 148, televizorlar - 125, utyuglar - 120, fotoapparatlar - 46, videokameralar - 10, avtomashinalar - 31 dona deb o'rnatilgan.

Ratsional mehnat budjeti - oila budjeti bo'lib tavsiya etilgan normalarga mos xolda zaruriy moddiy boyliklar va xizmatlar bilan ta'minlanish hisobiga olinadi. Bu budjet oilani har bir a'zosiga nisbatan yillik yoki oylik hisobida pul shaklida hisoblab chiqariladi.

Ratsional garderob - tavsiya etiladigan kiyim - kechaklar yig'indisi. U ratsional mehnat savatining tarkibiy qismidir. Unga kiyim - kechakning asosiy turlari kiradi. U respublika aholisining jinsiy va yoshi tarkibiga va tabiiy iqlimiy zonalar bo'yicha hisoblanadi.

Ratsional mehnat savati - ratsional mehnat budjetning moddiy tarkibidir. U ratsional mehnat normalari bo'yicha ehtiyojlarni to'liq qondirilishi uchun zarur aniq tovar va xizmatlar miqdori sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tilgan barcha normativ ko'rsatkichlar istiqbolli ravishda ishlab chiqiladi va unga yaqinlashib boragan sari aniqlashtirib boriladi. Ular faqat tavsiya xarakterida bo'lib mehnatni yunaltirish kerak bo'lgan manzil rolini o'ynaydi. Ratsional iste' - molning normativ ko'rsatkichlari xalq xo'jaligi

tovarlarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va aholi yashash darajasini rejalashtirish amaliyotida foydalaniladi.

Minimal mehnat budjeti (yashash minimumi) – normal ish kuchini ta'minlash zaruriyatidan kelib chiqib tuzilgan oila budjetidir. Pul shaklida oila azosiga nisbatan yillik hisobda ishlab chiqiladi va o'z ichiga ishlab chiqarishni ta'minlovchi miqdor va sifatdagi tovar va xizmatlar yig'indisini qamrab oladi. Ratsional mehnat budjetidan farqli o'taroq yashash minimumi budjeti inson extiejlarini to'liq qondirishga emas balki normal ish faoliyatini amalga oshirish uchun etarli xajmdagi mehnatni qondirishga qaratiladi.

Aholi extiyojlarini qondirish darajasi- ma'lum bir tovarning xaqiqatda erishilgan mehnati darajasini tafsiflash uchun ishlatiladigan ko'rsatgich-dir. U mazkur tovar xaqiqiy mehnatining uning ratsional mehnati normasiga nisbati shaklida hisoblab chiqiladi.

6.2. Mehnatni ratsionallashtirish yo'llari

Mehnatni ratsionallanishi-aholi mehnati sifat tarkibi yaxshilanishi jarayonidir. Ratsionallashtirish jaraeni xozirgi zamon jamiyati tomonidan yo'lga qo'yilgan chora tadbirlar tizimi natijasida mehnat ratsionallashtiriladi.

Bunday chora tadbirlarga quyidagilar kiradi: tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning kengayishi; aholi talabini rejali tartiblashtirish maqsadida chakana narxlar mexanizmini qo'llash, jamiyat a'zolariga oqilona extiejlar to'g'risida ta'surot shakllantirish uchun ijtimoiy-psixologik ta'sir va xokazolar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ushbu jarayon yanada faollashadi. Zamonaviy jamiyat bu soxada choralari majmuasini ishlab chiqarib uni xaetga tadbiiq etadi.

Mazkur jaraeni tafsiflovchi miqdoriy ko'rsatgichlardan biri bo'lib ayrim tovarlarni xaqiqiy mehnatining ratsional normalarga yaqinlashishida namoen bo'lmoqda. Oziq-ovqat maxsulotlari bo'yicha masalan oziqlantirish kuchi katta bo'lgan maxsulotlarini(go'sht,sut,tuxum) ng mehnati ko'payishi natijasida oziq kuchi kam bo'lgan (kartoshka, non) maxsulotlari

mehnatining kamayishida namoyon bo'ladi. Natijada oziq-ovqat maxsulotlarining xaqiqiy mehnati ratsional normalarga yaqinlashib boradi.

Mehnat ratsionallashtirish jarayoni uy va boshqa xo'jaliklarida o'z o'ziga xizmat ko'rsatishning qisqarishida namoён bo'lmoqda. Bu muxum yo'nalish bo'lib u bo'sh vaqtni tejalishiga olib keladi.

O'z o'ziga xizmat ko'rsatish vaqt sarfini qisqartirish ikki yo'l orqali amalga oshiriladi: birinchidan, mehnatning kollektiv tashkiliy shakllari rivoji orqali (oshxona, dam olish maskanlari), ikkinchidan, uy xo'jaligini elektr xo'jalik texnikasi bilan ta'minlash orqali.

Aholi umum mehnati oshishi, uning tarkibi va sifati oshishi, ratsionallashtirish bilan bir qatorda ortiqcha mehnat tendentsiyasi namoён bo'lib qolmoqda.

Ortiqcha mehnat-oqilona chegaralarni oshib o'tuvchi yuksak darajada istikboli boylik va xizmatlarni ayrim shaxslar tomonidan mehnat qilinishi. Bu xol mehnatga gipertrofik ta'sir ko'rsatish bilan bir qatorda aholining ma'lum bir tabaqasida ijtimoiy ishlarga bulgan qiziqishni sustlashtiradi.

Ortiqcha mehnat oqilona mehnatdan shu bilan farq qiladiki mehnat maqsadlari no'tog'ri fushinilgan ta'surotlar najtijasida shakllanadi. Bunda ayrim shaxslar va gurux aholi o'rtasidagi yuksak standartlarga erishish ishtieqi ularning real to'lov kobilyatlari bilan mos kelmaydi. Bu ishtieq o'ta kuchli bo'lganda engil pul ishlash yo'llari qidirila boshchlanadi, bu esa ko'p xollarda jinoiy yo'lga kirishga undaydi.

Ortiqcha mehnat maqsadga erishish, yo'llari bilan hisoblashmaydi va jamiyatga qarshi bo'lgan illatlarning vujudga kelishiga sharoit yaratadi ya'ni narkomaniya, jinoyat va aroqxo'rlik.

Ortiqcha mehnat ko'pincha isteqboli moddiy boyliklar va xizmatlar bilan bog'liq bo'lsada ayrim xollarda ruxiy extiyojni qondiruvchi tovar va xizmatlarga yo'naltirilishini xam ko'rish mumkin, ya'ni individni ajratib turuvchi xaykallar, qimmat rasmlar, taetr tomoshalarinig ortiqcha mehnati sifatida xam namoyon bo'ldi.

Shu bilan bir qatorda ortiqcha mehnat shaxs rivojlanishining axamiyatli elementi bo'lib hisoblanadi. Misol sifatida maorif, sog'liqni saqlash, maktabgacha ta'lim kabi istiqbolli hizmatlar mehnati xech qanday boshqa tovarlar bilan almashtirilishi mumkin emasdir.

Ortiqcha mehnat sababi odam psixologiyasiga bog'liq deb hisoblanadi. Natijada «mehnatchilar psixologiyasi» va «mehnat psixologiyasi» tushunchalari o'rtasida yirik farqlar vujudga keldi. Ammo bu xolat nafaqat inson psixologiyasida balki chuqur ijtimoiy aniqroq ijtimoiy-iqtisodiy ildizlarga ega. Mamlakatda ishlab chiqarilgan maxsulotlari sifati to'g'ridan to'g'ri bo'lmasa-da import tovarlar ortidan quvishning sabablaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Ehtiyojlari shakllantirishi va mehnatni ratsionallashtirish

Yuqorida mehnatni ratsionallashtirish yo'llari va tovaraylanishi, ishlab chiqarish soxasida iqtisodiy-tashkiliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan momentlarga to'xtalib o'tgan edik. Ammo mehnatni ratsionallashtirish muammosini echishda mehnat soxasida va bozorda mehnatchilar xarakteriga maqsadli ta'sir ko'rsatish yuksak axamiyat kasb etadi. Bu yerda so'z shaxsning oqilona extiyojlarini shakllantirish to'g'risida olib boriladi. Bunday faoliyatning maqsadi xar tomonlama etuk, barkamol shaxsni shakllantirishdir. Bu esa o'z navbatida mehnatni shakllantirish, aholini oqilona mehnatini shakllantirishni toqazo etadi.

Extiyojlarni shakllantirish, mehnatni ratsionallashtirish va madaniylashtirish o'zaro uzviy bog'liqdir. Ular o'rtasidagi dialektik sabab-oqibatda xarakteriga egadir. Mazkur xolatda maqsad o'rnida mehnatni ratsionalashtirish oqilona mehnat madaniyatini oshirish hisoblanadi, ehtiyojlarni shakllantirish esa maqsadga erishish vositasi sifatida namoen bo'ladi.

Maqsadga yo'naltirilgan extiejlarni shakllantirish muamolarini ko'rib chiqishdan oldin «Extiyojni shakllantirish» tushunchasining nazariy moxiyatini ochib berishimiz kerak.

Nazariy tahlil ushbu masalani 2- aspektda ko'rib chiqilishini toqazo etadi: birinchidan obyektiv iqtisodiy- ijtimoiy jarayon sifatida ruy beradigan turli omillar ta'siri ostidagi ma'lum obyektiv qonuniyatlar bilan tavsiflanadigan jarayon sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchidan, davlat va jamiyatning maqsadga yo'naltirilgan maxsus shaxs mehnati va manfaatlariga ta'sir o'tkazadigan faoliyati sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur xolatda bizni muamoning 2-aspekti qiziqtiradi chunki aynan maqsadli oqilona mehnatni shakllantirish yuqorida aytilganidek mehnatni ratsionallashtirish va mehnat madaniyatini oshiruvchi yo'nalish va vositalar bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib to'lov qobiliyatli mehnatchi subektga maqsadli ta'sir qilishining ikki turini bir-biridan ajrata olish kerak:

1) Aholi xizmatlariga faol maqsadli ta'sir ko'rsatish orqali xizmatni shakllantirish;

2) Aholi to'lov qobiliyatli talabini ilmiy boshqarish yani talabga iqtisodiy mexanizmlar orqali ta'sir ko'rsatish.

Aholi to'lov qobiliyatli talabini boshqarish muamosini batafsil eritadigan bo'lsak quyidagilarga e'tibor berishimiz kerak.

Iqtisodiy adabiyotlarda ayrim vaqtda aholini talabini boshqarish masalasi ancha no'tog'ri ekanligi xaqidagi fikirlarni uchratish mumkin. Bu pozitsiyani N.M. Drabinyan olg'a so'radi, uning fikricha talabni boshqarib bo'lmaydi chunki talab relashtirilmaydi ya'ni talabni rejalashtirib bo'lmaydi. Bunday pozitsiya ancha bo'shdir chunki boshqaruv nafaqat istiqboli rejalashtirish orqali amaga oshiriladi. To'g'ri rejalashtirish boshqaruvining muxim elementi bo'lib hisoblanadi. Ayrim jamiyat va iqtisodiyotda, ruy beradigan iqtisodiy ijtimoiy va demokratik jaraenlarni boshqarish istiqbolli rejalashtirishsiz xam amalga oshiriladi chunki bu jaraenlarni rejalashtirib bo'lmaydi. Bunday jaraenlar safiga aholii talabi kiradi. Uni istiqbolli rejalashtirib bo'lmaydi. Boshqacha qilib aytganda bu obyektlar «mustaqil» bo'lib hisoblanadi. Mehnatchilarni qaerdan, qancha maxsulot sotib olishlarini istiqboli tartibda o'rnatib bo'lmaydi. Bu xuquq mehnatchilarning o'ziga ta'luqlidir. Davlat faqatgina mehnatchilarni bozordagi xarakatini boshqarishi mumkin, u xam bo'lsa ma'lum assortimentdagi tovarlar va xizmatlar taklif

etishi, chakana narxlarni belgilashi va reklama kabi choratadbirlarni ko'llashi mumkin. Mehnatchilarni ma'lum tovarlarni belgilangan joylardan sotib olishga majburlab bo'lmaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aholining to'lov qobiliyatli talabiga nisbatan rejalashtirishning asosiy tamoillari bo'lish istiqboli va manzillik tamoillarini qo'llab bo'lmaydi. Shuning uchun xam aholii to'lov qobiliyatli talabini rejalashtirish xaqida gapirib o'tirishning xojati yo'qdir. Aholini sotib olish ya'ni mehnat fondlariga kelsak ularning ko'rsatgichlarini rejalashtirish talabni rejalashtirish degani emas, chunki mehnat fondlari-talab emas balki uni tafsivlovchi ko'rsatgichdir. Bundan tashqari mehnat fondlarini rejalashtirish hisob - kitoblarida ular umumiy xolda hisoblanadi va aynan hisob kitob ko'rsatgichlari bo'lib hisoblanadilar. Aholini to'lov qobiliyatli talabini rejalashtirib bo'lmaganligi talabni iqtisodiy richaglar orqali ya'ni pul daromadlari va chakana narxlar orqali boshqarishga undaydi. Gap shundaki zamonaviy ishlab chiqarish rejasi aholini talabining xam ma'lum me'erlarini talab qiladi. Buni istiqboli rejalashtirib bo'lmaganligi uchun to'lovqobiliyatli talabini egri tartiblashtiruvchi ta'sir usullari erdamida boshqarish zaruriyati yuzaga keladi.

Aholi to'lovqobiliyatli talabi muammōsini ba'zān uni shakllantirish muammosi bilan almashtirishadi. Masalan M.M.Darbinyan aholining maqsadli mehnatini shakllantirish zarur deb ta'qidlaydi.

Bunday qarash bizningcha ancha noto'g'ri bo'lib u aholi talabini rejali boshqarish moxiyatini to'liq anglamaslik va ikkinchidan bunday boshqaruvning mehnatni shakllantirishdan farq qilishida namoen bo'lishini hisobga olmaganlikdan kelib chiqadi.

Bu yerda shuni ta'qidlash joizki faqat ehtiyojnigina shakllantirish mumkin va ular orqali talab shakllantiriladi va faqatgina aholini talabinigina boshqarish mumkin. Extiej esa boshqarilmaydi.

Bunday xulosaga kelar ekanmiz asos sifatida yuqorida aytib o'tilgan aholini to'lovqobiliyatli talabiga ta'sir qiluvchi richaglar orqali talabni shakllantirish mumkin emasligini keltirib o'tmoqchimiz. Xaqiqatdan xam qanday qilib ma'lum bir siesat

yuritish orqali aholi talabiga ta'sir ko'rsatish mumkin agar talab ayrim obyektiv qonuniyatlar va ularning rivojlanishi tendentsiyalari asosida tabiiy xolda shakllanib bo'lgan bo'lsa. Bizningcha bu yerda yuqoridagi richaglar yordamida talab rivojini boshqarish mumkin ammo uni shakllantirib bo'lmaydi.

Aholi to'lovqobiliyatli talabini boshqarish faqatgina bozor iqtisodiyoti sharoitida real imkoniyatlarga ega bo'ladi chunki u jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti tarixida pul daromadlari va chakana narxlar kabi omillar xarakatini nazorat qilish imkonini yaratib beradi.

Zamonaviy jamiyatda extiyojlarni shakllantirish maqsadi kapitalistik monopoliyalar maqsadidan farq qiladi. Ular ya'ni monopoliyalar extiyojlarni realizatsiyadan maksimal foyda olish maqsadida shakllantiradilar.

Rivojlangan jamiyatda extiyojni shakllantirish samarali mehnatni ta'minlashga yunaltiriladi, ya'ni aholi extiyojlarini shakllantirish maqsadlari bevosita zamonaviy ishlab chiqarish maqsadlariga bog'liq bo'lib undan kelib chiqadi. Bunda zamonaviy jamiyat aholi extiyojlarini shakllantirishi uchun kapitalizmga xos bo'lmagan tamoillar, shakl va usullardan ham foydalanadi.

Talabni boshqarish-talab rivoji qonuniyatlariga maqsad va rejali tartiblashtiruvchi ta'sir usuli sifatida namoyon bo'lib u nafaqat mehnatni ratsionallashtirish balki bozor muvozanatini ta'minlash va ishchilar extiyojlarini to'liq qondirish maqsadini ko'zlaydi. Bunday ta'sir iqtisodiy richaglarning ishlatilishi asosida aholi to'lovqobiliyatli talabining xarakatini aniqlab beradi.

Bozor-inson jamiyati iqtisodiy rivojlanishi tarixida aholining to'lovqobiliyatli talab xarakatini muvafaqiyatli boshqaruvchi tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Aholi talabini boshqarish maqsad va vazifalari o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Extiyojlarni shakllantirish jarayonida echilayotgan (mehnatni ratsionallashtirish, madaniylashtirish) vazifalardan tashqari bozor kategoriyasi sifatida mazkur talab xususiyatlaridan kelib chiqadigan xususiy vazifalar xam qo'shiladi. Bunday vazifalardan eng muxumitalab va taklif muvozanatini ta'minlash masalasi hisoblanadi.

Mazkur masala boshqalari bilan birga xam talab xarakterini rejali boshqarish yordamida xam echilishi mumkin.

Bu bilan bog'liq boshqa masala - bir tomondan tovarlar hech qanday qarshiliksiz realizatsiyasi va ikkinchi tomondan pul mablag'lari bilan ta'minlashdir. Ushbu masalalarni echishda aholi tulov qobiliyatli talabini boshqarish talab va taklifini rejali boshqarish tizimining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Bu yerda muxim amaliy ilmiy axamiyat kaspb etadigan masala bo'lib talabni boshqarish va ixtiyojni shakllantirish mumkin bo'lgan konkret vosita va usullar taxlili hisoblanadi. Asosan bunday vositalar uch guruxga bo'linadi: iqtisodiy, ijtimoiy-ppsixologik, ma'muriy tashkiliy guruxlardir.

Ammo, bizning fikrimizchi to'lovqobiliyatli talab moxiyatidan kelib ehtiyojlarga tasir qilish vositalari va usullariga tuzatish kiritish kerak. Birinchidan ehtiyojlarni shakllantiruvchi ma'muriy-tashkiliy richaglari mavjudligini maqsadga muvofiq emasligi. Gap shundaki, shaxs ehtiyojini kandaydir ma'muriy-tashkiliy richag yoki usullar bilan chegaralab bo'lmaydi. Ular ehtiyojini emas kerak bo'lsa to'lov qobiliyatli talabni xam emas balki ularni qondirish imkoniyalariga ta'sir qila oladi. Misol sifatida ayrim tanqis tovarlar bilan savdoni tashkil qilish shakllarini keltirsak, ular oldindan berilgan buyurtma asosida olinadi. Bu xolatda to'lovqobiliyatli talab yoki ushbu tovarga bo'lgan ehtiyoj emas balki ularni qondirish imkoniyati chegaranganligiga guvox bo'lganmiz.

Savdoni rivojlantirish soxasida nom qozongan tashkiliy tadbirlar (vistavkalar) rag'batlantiruvchi xarakterlarga egaday ko'rinsada ya'ni ehtiyoj, talab va mehnatni rag'batlantirish kabi aslida ular tashkiliy richag sifatida emas balki shaxs ongiga maxsulotlarni ko'rsatish orqali tasir o'tkazadigan ijtimoiy - psixologik richag sifatida namoyon bo'ladi.

Iqtisodiy richaglarga kelsak ular ikki shaklda yuzaga keladi; birinchidan tulov qobiliyatli iqtisodiy richak sifatida, ikkinchidan to'lovqobiliyatli xakterdagi iqtisodiy richaglar sifatida.

Ularning birinchisi asosan tovar ishlab chiqarish va taklif qilishdir, ilmiy texnik taraqqiyoti yangiliklarni shaxsiy mehnat soxasiga va bozorga kirib borishi bilan ushbu tovarlar yordamida

uy xo'jaligining ratsional yuritishga extiyoj tug'dirib keyinchalik bu tovarlarga talabning yuzaga keltiradi.

Ikkinchi gurux iqtisodiy richak to'lovqobiliyatligi xarakterida bo'lib ehtiylarga emas balki to'lovqobiliyatli talabga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ularni ehtiyojlarni shakllantiruvchi richag sifatida emas balki aholi talabining rejali boshqarish richagi sifatida qarash kerak.

Mehnatning ratsionallashtirish soxasida aholining oqilona ihtiyojlarini shakllantirishda ijtimoiy — psixologik richaglarning axamiyati juda kattadir. Hqiqatdan xam mehnatni ratsionallashtirishda nafaqat ijtimoiy — psixologik ta'sir vositalari va usullari orqali erishladi balki tovar va xujjatlar ishlab chiqarish soxasini rivojlantirish va yuqorida aytib o'tilgan (pul daromadlari va chaqana narxlar) iqtisodiy boshqaruv richaglari xam o'ziga xos yuksak o'rinni egalaydi.

Bizning fikrimizcha ushbu maqsadda mehnat madaniyatini yaxshilash borasida nafaqat maxsus ilmiy asoslangan tavsiflar va tavsiyalar ishlab chiqish balki bu ishni barcha axborot tarqatish vositalari orqali namoyish etish muximdir. Bunda aholii to'lovqobiliyatli ehtiyojlari mehnatchilarning ijtimoiy demografik xolatida kelib chiqqanligini hisobga olib ishlab chiqayotgan ilmiy tavsiyanomalar xam turli gurux mehnatchilar toifalariga moslashtirilishi kerak.

Xozirgi kunda olg'a surilayotgan ratsional mehnat normalari mehnat madaniyatini ratsionallasuvi yuksalishida yoki oqilona ihtiyojini shakllantirishda samara bermasligi ochiq. Gap shundaki xozirgi kunda o'rnatilgan normalar mehnatchilarga emas balki ishlab chiqaruvchilarga qaratilgan. Ularning asosiy maqsadi ishlab chiqarish uchun manzil rolini o'ynashdan iborat, ya'ni mamlakat aholisiga nisbatan o'rtacha ishlab chiqarilgan ratsional normalarga mos mehnat qilinishi kerak bo'lgan qancha tovar va xizmatlar ishlab chiqilishi keragligidan dalolat beradi.

Ammo shu xam ayonki xar bir mehnatchi o'ziga xos didga egadir bu uning jamiyatdagi o'rni, iqtisodiy xolati va bir qator ob'etiv va subyektiv omillar tomonidan belgilandi. Shuning uchun turli ijtimoiy- iqtisodiy gurux va qatlamlardagi aholining zamonaviy o'rtacha ratsional normalarga keltirish xarakati

foydasiz bo'lib ayrim xolatlar uchun zararlidir. Bunday ratsional mehnat normalarni tashviqot qilish ma'nosizdir. Bunda ushbu normalar emas balki aniq mehnat ratsionlari, kiyim — kechaklar to'plami va turli qatlam aholiga qaratilgan o'y xo'jaligi tovarlari tashviqotlar o'tkazish orqali uni aholiga etkazish muximdir.

Yuqoridagilar bilan birga aholini maxsulotlarni iqtisodli saqlash aniq usullari, kiyim — kechaklarni ratsional ishlatish to'g'risidagi axborot bilan ta'minlab turish zarur.

Shunday qilib gap aholini ijtimoiy tartiblashtirish va bu ishni mehnatni ratsionlashtirish mehnat madaniyatini oshirish soxasida yo'naltirish zaruriyati to'g'risida bormoqda. Xozirgi vaqtda mamalakatimizda ijtimoiy istiqbolsiz ehtiyojlarni chegaralash va ularni qondirishni oldini olish keng tashviqot bo'yicha ishlari olib bormoqda. (asosan spirti va tamaki maxsulotlari bo'yicha)

Bu borada ma'lum yutuqlarga erishilmoqda. Ammo bu yutuqlar qay darajada ijtimoiy — psixologik tasir ostida va qay darajada iqtisodiy va ma'muriy — tashkiliy tadbirlar natijasida erishilganligi aniqlash qiyin.

Ammo ijtimoiy — psixologik ta'sir usullari ahamiyatini aroq va tamaki maxsulotlarga tegishli mehnatni cheklashda kamaytirmaslik zarur. Ijtimoiy — psixologik ta'sir usullari tomonidan nafaqat mehnatni ratsionalashtirish balki mehnatning yangi progresiv shakllarini rag'batlantirish masalasi xam o'z echimini topadi.

Shuni xam ta'qidlash joizki xozirgi kunda mehnatchilarga ijtimoiy — psixologik ta'sir o'tkazish usullaridan keng foydalanilmoqda. Ammo reklama va targ'ibot ishlari ishlab chiqarishning ma'lum tarmog'ini rivojlantirish maqsadida quriladi. Natijada ijtimoiy — psixologik boshqaruv ahamiyati pasaydi.

Shuning uchun bizning fikrimizcha ichki bozorda mehnat soxasida vujudga keladigan jarayonlarni boshqarishda ya'ni ahamiyatda amaliyotda ijtimoiy — psixologik usullar ishlatilishi samaradorligning oshirishda ularning mehnatchiga yo'naltirish zarur.

VII mavzu. REJALASHTIRISH MEHNAT SOHASINI ILMIY BOSHQARISH ASOSI SIFATIDA

7.1. Mehnat sohasida istiqbolli rejalashtirishning qo'llash imkoniyatini chegaralash

Bizga ma'lumki, **rejalashtirish** — bu xalq xo'jaligining ba'zi tarmoq-lari va qatlamlarini boshqarishning asosi hisoblanadi. Bu umumiy tushun-cha xalq xo'jaligining rejalari asosida rivojlanadigan mehnat qiymatiga ham taaluqlidir. Shunga asosan istiqbolli rejalashtirish umumiy tashkil etilgan shakllar, shu jumladan umumiy mehnat fondlariga bog'liq holda mehnat ma'lum bir qatlamida tarqaladi. Ma'lumki, mehnatning bu shakllari xizmat ko'rsatish, savdo va umumiy ovqatlanish qatlamlari ichida tashkil etiladi va rejalashtirishda iqtisodiyotning ayni shu tarmoqlari mehnat tashkilotlarining rivojlanish va taraqqiy etishi haqida so'z boradi. Rejalashtirishning obyekti etib aholi mehnatini umumiy hajmini yoki uning alohida turlarini, xarakterlovchi bir qator ko'rsatkichlar hisoblanadi. (masalan, mehnat fondi va uning milliy daromadagi ulushi shaxsiy mehnat fondi, kengaytirilgan shaxsiy mehnat fondi, aholisining manfaat va xizmatlardan foydalanishining umumiy hajmida boshqalar). Shuning bilan birga aholining mehnat qatlamidagi hamma ish rejalari rejalashtirishga aynan tegishli emas. Ularning ba'zi birlari bunday rejalashtirishga buysunmaydi. Shular jumlasiga oila mehnati tuzilish shakllari protsessini, talablarni qondirish manbalarining shakllanish mehnatchilarning tanlash bilan bog'liq protsesslari va boshqalar. Ular to'g'ridan to'g'ri uzoq muddatli rejalashtirishning obyekti bo'la olmaydi, chunki roqativ oila ichidagi va individual qarorlar qabul qiluvchi, protsess hisoblanadi. Mehnat moddiy manfaat va xizmatlar hajmining tuzilishini shakllantirish, mehnat tashkilotlarining shakllarini tanlash, bundan tashqari mahsulotlar va xizmatlarni

qo'lg'a kiritish manbalarini izlash — bular har bir oila, mehnatining huquqiga kiradi. Shuning uchun rejalashtirish bu har bir mehnatchining individual qaroridir. Shunga binoan bunday majmuani boshqarish ancha murakkab, to'g'rirog'i esa ko'pincha mutlaqo mumkin emas. Mehnat qatlamini rejalashtirish so'zsiz muhimdir, chunki bu qatlam to'lig'icha va alohida korxonalar va tashkilotlari birgalikda xalq xo'jaligi sistemasining muhim qismi hisoblanadi. Va yagona asos ostida rivojlanadi. Ilmiy tashkilotlar esa ishlab chiqaradi va mehnat qiladi. Shu tariqa mehnat qatlamini rejalashtirish haqida gapirganda, uning bosqichlarini aniq qayd etish lozim.

- xalq xo'jaligi bosqichi, bunda mehnat qatlamining rivojlanishida istiqbolli rejalashtirish to'liq amalga oshiradi.

- individual bosqich bu holda istiqbolli rejalashtirishga mutlaqo amal qilinmaydi.

Bu ikkala bosqich ham bir — biriga mahkam bog'liqdir. Ular o'zaro kelishilgan va shartlashilgan holatlarga ega. Shu jumladan mehnat qatlamining milliy iqtisodiyot o'lchamlarida ro'y beradigan global protsesslar individual bosqichda ro'y beradigan va shakllanadigan mehnat protsesslari bilan aniqlanadi va ularga bog'liq bo'ladi. Xalq xo'jaligi ham bir tarafdin individual bosqich, bir tarafdin mehnat protsesslari orasi-dagi bu o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqlik mehnat talablari qatlamining rivojlanishini rejalashtirishda o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmagandi. Shundan aytib o'tganimiz individual bosqich mehnatning tashkillashtirilgan tuzilishi global protsessning asosiy xarakteristikasiga tegishlidir. Ammo rejalashtirishda individual protsesslarning rejali qarorlarini qabul qilishda mehnat qatlamining va bozordagi mehnatchilarning bu qarorlarini qanday qabul qilinishini nazarda tutish kerak. Jamiyatning mehnatchilarga qanday mehnat tashkilotlari shakllarini taklif etilishiga befarq qaramaydigan mehnatchilarning qiziqishlariga xizmat qiluvchi xalq xo'jaligining xohlagan rejali qarorini qabul qilishga aynan qulay fursatdir. Va shunga asosan individual mehnatchilar tomonidan bu shakllar-ning bozordagi va mehnat qatlamidagi boshqarilishi nazorat qilinadi, bu holat aholi mehnat talablarining rivojlantirishidagi rejali siyosatda nazarda tutilishi lozim.

Shu tariqa mehnatning istiqbolli rejalashtirishning chegaralari xalq xo'jaligi bosqichida to'xtab qoladi va bunda talablarning qondirilishining tuzilishi va mehnat ko'rsatkichlarining rejalari asoslari shakllanadi. Mehnat qatlami va bozordagi aniq mehnatchilik boshqaruvi indi-vidual mehnatchilarning obykti sifatida boshqarish ta'siriga ega.

7.2. Aholi mehnatini reja ko'rsatkichlari va ularni hisoblashni o'ziga xosligi

Mehnat qatlamini rejalashtirish uchun umumiy rejali ko'rsatkichlar sistemasi yoki uni noishlab chiqarish fondlaridagi alohida turlarini ishlatish mumkin. Rejalashtirish amaliyotida bu ko'rsatkichlarni hisoblash majmuasi birligi umuman mavjud emas. Va shu asosida mehnatni xarakterlovchi bir necha ko'rsatkichlar asoslarini ko'rib chiqish lozim.

Shunday ko'rsatkichlardan biri milliy daromadlarining ishlab chiqarish mehnatining qondiruvchi mehnatni noishlab chiqarish fondidir. U quyidagi asosiy elementlarni o'z ichiga oladi.

1. Aholining shaxsiy mehnati;
2. Aholiga xizmat qiluvchi tashkilotlarining moddiy xarajatlari.
3. Ilmiy tashkilotlar va boshqarmalarning moddiy xarajatlari.

Bu ko'rsatkichlarda to'liq to'xtalmay ularni takomillashtirish kerakligini aytib o'tamiz xolos.

Rejali va statistik hisobotlar amaliyotida shaxsiy mehnat fondi ko'rsatkichi ishlatiladi. Bunda aholining shaxsiy talablarini qondiruvchi noishlab chiqarish fondning bir qismini tushunish mumkin.

- Shaxsiy mehnat fondi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi.
- dehqon bozori kooperativ, davlat va xususiy savdolardagi mahsulotlarning mehnati;
 - shaxsiy xo'jalikdan olingan mahsulotlarning mehnati;
 - aholining jamoa xo'jaliklaridan olgan mahsulotlarining mehnati;
 - aholining elektroenergiya, suv va gazga bo'lgan ehtiyoji;

- nokooperativ hunarmandlarning bajaradigan xizmatlar va mahsulotlarga ehtiyoji

- davlat qaramog'ida bo'lgan shaxslarni ta'minlash;
- yashash fondining iznosi.

Shu bilan birgalikda kengaytirilgan shaxsiy ehtiyoj o'z ichiga individual mehnat budjetining moddiy ma'naviy manfaat va xizmatlar ehtiyojini oladi.

Bu elementlardan tashqari yana u quyidagilarni taqdim etadi:

1. Korxonalar xizmat qatlami taqdim etadigan puli xizmatlar ehtiyoji.

2. Uy xo'jaligi ichida tuziladigan va ishlatiladigan manfaat va xizmatlar ehtiyoji. (masalan, uyni remont qilish, kiyim tikish, mebelni sozlash, kir yuvish, tozalash va hokazolar).

Kengaytirilgan shaxsiy mehnat fondining tan narxini aniqlash uchun shaxsiy mehnat fondi bahosi aytib o'tilgan ikkita qo'shimcha elementning bahosini qo'shish lozim.

Shundan birinchisining tan narxi aholiga xizmat qiluvchi korxonalar va tashkilotlarning ko'rsatgan xizmatlarining hajmiga qarab statistik hisobot asosida belgilanadi. Ikkinchi elementning tan narxi faqatgina hisob-kitob yo'li bilan belgilanishi mumkin, bunday ehtiyoj o'lchamlari haqida statistik hisobotlari mavjud bo'lmaganligi uchun aholining alohida mahsulotlar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyoji aholining mehnatini tuzilishiga nisbatan tan narxini xarakterlaydi.

Aholi ehtiyojining tuzilishi uning turli turlariga tegishli bo'lishi mumkin. Masalan, aholining shaxsiy ehtiyojlarining tuzilishi, umumiy mehnat ehtiyojlarining tuzilishi, bozor ehtiyojlarining strukturasi va boshqalar.

Aholi ehtiyojlarining tuzilishi alohida mahsulot va xizmatlarning tan narxiga nisbatan foizli aloqalar belgilarida ko'rsatiladi.

Aholi ehtiyojlarining tizimini dinamikasi ehtiyojlarining o'lchami va sifatli o'lchami va sifatli o'zgarishlari va aholining to'liq yashash sharoitlarini ko'rsatadi.

Aholi ehtiyojlarining tuzilishini ikki turga bo'lish mumkin.

1. Makrostruktura ehtiyoji — mehnatning bu tuzilishi tovarlar va xizmatlarning guruhlarini mustahkamlashga yo'nalti-

rilgan. Aniqroq qilib aytganda aholi ehtiyojlarining makrostrukturasi bu alohida xizmatlar va mahsulotlarning udel og'irligidir. Masalan, ovqatlanish mahsulotlari, kiyim predmetlar, madaniy, maishiy, ahamiyatga ega mahsulotlar umumiy ovqatlanish maishiy xizmat ko'rsatkichi, sog'liqni saqlash muassasalarining xizmatlari va boshqalar.

2. Mikrostruktura alohida xizmat va mahsulotlar va ularning turlariga mo'ljallangan umuman mikrostruktura ehtiyojlar hajmini yoki aholi ehtiyojlarining turlar bo'yicha hajmini ko'rsatadi. Mikrostruktura ehtiyoji o'zini tez harakatliligi bilangina makrostrukturadan ajralib turmaydi. Ya'ni, boshqacha aytganda mikrostruktura vaqt va hafta bo'g'iniqlaridagi o'zgarishlarga ko'proq moyil bo'ladi.

Makrostruktura esa ko'proq stabillashgan holatda, (ya'ni yuz beradigan o'zgarishlar davomiy vaqt oralig'ida yuz beradigan) turadi. Bu ko'rsatilgan struktura shartlari mehnat budjetlarini qayta ishlashda ishlatiladi. Rejali hisobotlar amaliyotida esa rejali va ratsioanal mehnat budjetlari qo'llaniladi. Ular umumiy aholiga qo'llanilganligi kabi aholining alohida ijtimoiy guruhlari va respublika va tumanlarning alohida hududlari uchun ham qo'llanishi mumkin.

Mehnat budjetlarni hisoblash usullari ma'lum va ular maxsus uslubiy qo'llanmalarda batafsil yoritilgan faqatgina shuni aytib o'tamizki mehnat budjetlari aholi ehtiyojlari strukturasi va hajmlarining umumiy xarakteristikasi hisoblanadi.

7.3. Aholi mehnatini takomillashtirishni ayrim yo'llari va muammolari

Rejalashtirish amaliyotida ko'plab tajribalar to'plandi. Aholi ehtiyojlarini rejalashtirishda umumiy fondlar hisobiga moliyalashtiriladigan shakllari ajratib ko'rsatish mumkin. Umumiy ehtiyoj fondlarining rivojlanishiga manbalarni davlat ajratgani uchun odatda uzoq muddatli rejalashtirish zimmasida bo'lgan nazoratni ham davlat amalga oshiradi. Ba'zi bir mehnat protsesslarining ko'rsatkichlarini aniqlovchi xarakterlovchi qattiq tartibdagi uzoq mudatli rejalashtirishga moyil emas.

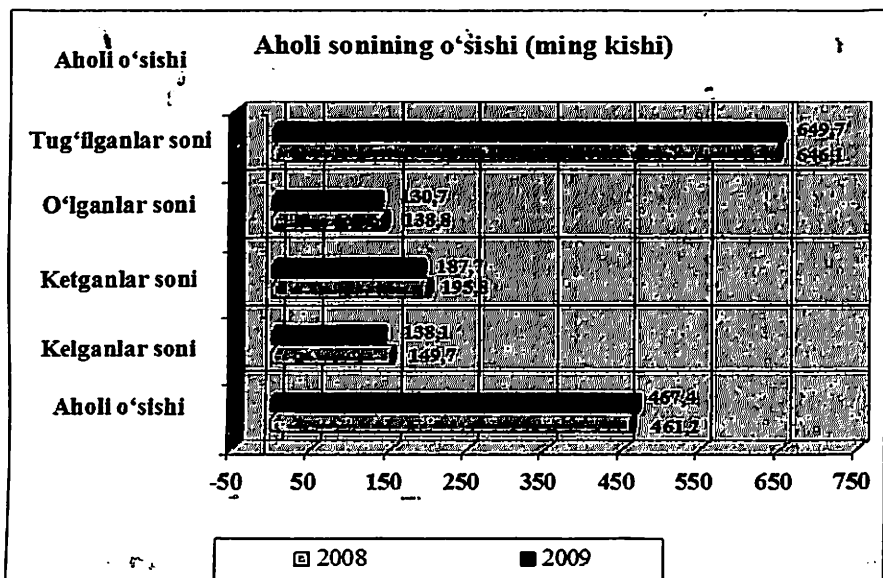
Misol uchun yuqorida ko‘rib chiqilgan kengaytirilgan shaxsiy mehnat fondlari yoki aholi mehnat fondlari uzoq muddatli tartibda berilmaydi, chunki ular uzoq mudatli rejalashtirishga to‘g‘ridan to‘g‘ri buysunmaydigan elementlarni o‘z ichiga oladi. Yana ham kam holatlarda uzoq mudatli rejalashtirishga quyidagi xarakteristikadagi ko‘rsatkichlar, ya‘ni, rejali mehnat budjeti, ehtiyojlar va daromadlarning rejali balanslari buysunadi. Bu xarakteristikalarning har biri rejalashtirilgan vaqt mobaynida mehnat variantlariga etishining ma‘lum bir shartlarini qo‘yadi xolos. Lekin ma‘lumki, uzoq mudatli rejalashtirish oldiga quyidagi masalalarni qo‘ya olmaydi: u yoki bu daromadlar va ehtiyojlar balansi, yoki umumiy aholiga mo‘ljallangan mehnat budjeti yoki aholining alohida ijtimoiy-iqtisodiy guruhlariga mo‘ljallangan mehnat budjetlari, yoki turli respublika va iqtisodiy tumanlarda yashovchi aholining tabiiy klimat zonalarini hisobga olib mehnat balanslarini tuzish va unda hech qanday majburlashlar bo‘lmasligi kerak.

Aholi o‘sishi (ming kishi)

	2008	2009
Aholi o‘sishi	461,2	467,4
Kelganlar soni	149,7	138,1
Ketganlar soni	195,8	187,7
O‘lganlar soni	138,8	130,7
Tug‘ilganlar soni	646,1	649,7

Aholi ehtiyojlarini rejalashtirish tushunchasi boshidanoq noto‘g‘ri edi, chunki oila ehtiyojlarini rejalashtirish aslo mumkin emas. Rejali mehnat budjetini yoki aholi ehtiyojlari va daromadlarini differentsiya rejali balansi haqida so‘z borganda, shuni aytish kerakki, rejalashtirilgan fursat davomida aholi ehtiyojlarining faktorlarini aniqlovchi hisobot unga etishining eng asosiy omilidir, masalan, balo‘g‘atga etmagan oila tarkibining daromadlariga belgilangan chakana narx. Shu tariqa aholi ehtiyojlarini rejalashtirishni ikki tipdagi ko‘rsatkich va xarakteristikalar bilan chegaralash lozim: uzoq mudat rejalashtirilgan, ya‘ni rejali hi-

sobotli ko'rsatkichlar va uzoq mudatli tartibda rejalashtirilmaydigan xarakteristikalar rejalashtirilgan uzoq mudat ko'rsatkichlar soni qoidaga muvofiq aniq ko'rsatiladi. Ikkinchi rejalashtirilgan hisobli ko'rsatkichlarga kelsak, ya'ni qayta ishlovchi uslubiy yo'nalishlarning mavjud bo'lishiga qarab ularning qo'lami kengayib boraveradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Mehnat sohasida rejalashtirish obekti bo'lib nima hisoblanadi?
2. Mehnat sohasi va jarayonida rejalashtirish qay darajada farqlanadi?
3. Mehnat jarayoni va sohasidagi rejalashtirishda qaysi ko'rsatkichlar ishlatiladi?
4. Shaxsiy mehnat fondi nima?
5. Kengaytirilgan shaxsiy mehnat nima va nimalarni o'z ichiga oladi?
6. Jamoa mehnat fondi nima?

VIII mavzu. AHOLI MEHNATINI PROGNOZ QILISH METODOLOGIYALARI VA NAZARIY SAVOLLARI

8.1. Aholi mehnatini prognoz qilish turlari va ularni klassifikatsiyasi

Mehnatni prognoz qilish turlari klassifikatsiyasi zaruriyati, nafaqat ilmiy ahamiyatga ega. Bunday klassifikatsiya, mehnatni prognoz-lashni ko'pgina konkret uslubiy va amaliy muammolarni hal qilishga ko'maklashadi, masalan, prognozlash konkret obyekti va prognozni qurilish usulini tanlash, prognoz qilinadigan davrni optimal yoki maksimal davomiyligini aniqlash, prognoz harakati va bir qator boshqa harakatlarni logik ketma-ketligini asoslash. Ilmiy texnik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa prognozlar odatda klassifikatsiyalashishiga muvofiq eng muhim alomatlaridan biri bo'lib, prognoz turining o'zi yoki to'g'riroq qilib aytganda prognozlashni yo'nalishi yoki xarakteri hisoblanadi. Shunga muvofiq, prognozni ikkita asosiy turlarini ajratish odatiy bo'lib qolgan: genetik va maqsadli.

Boshqa terminologiyada ular qidiruv va me'yoriy deb ataladi.

Prognozlarni bu turlarini birinchi nomi (genetik va maqsadli) odatda o'zimizni prognozlik adabiyotlarimizda ishlatiladi, ikkinchisi esa (qidiruv va me'yoriy) chet el adabiyotlarida qo'llaniladi.

Prognozlashni genetik yo qidiruv yo'nalishining mazmuni shundan iboratki, hodisa rivojida mavjud ichki qonunlarni analiz qilish asosida prognoz baholari aniqlanadi. Bunday analiz nafaqat o'rganiluvchi hodisani (bu yerda - aholi mehnati) xarakterlovchi ma'lumotlar asosida, balki bu hodisalar dinamikasini xarakterlovchi omillar ma'lumotlari asosida utkazilishi mumkin.

Maqsadli (yoki boshqa terminologiyada — me'yoriy) prognozlariga kelsak, ular boshqa metodologik asosda quriladi. Bu yerda, oldin, prognoz qilinayotgan obyekt, jarayon yoki hodisani rivojlanish maqsadi belgilanadi (aholi mehnatini prognozlashda, maqsad sifatida, odatda, mehnat ratsional normalariga erishish zaruriyati chiqadi), undan keyin esa bu maqsaddan kelib chiqqan holda, prognoz qilinayotgan jarayon, hodisa yoki obyektini shu maqsadga qarab harakati traektoriyasi aniqlanadi.

Prognozlarni genetik va maqsadlariga bunday ajratish, asosan metodologik ahamiyatga ega bo'ladi. U prognoz harakatini ketma-ketligi, prognozni ishlab chiqish logikasini oldindan aniqlash imkonini beradi, bu har qanday prognoz qurilishida muhim metodologik moment bo'lib xizmat qiladi.

Aholi mehnatini prognozi klassifikatsiyalanishi mumkin bo'lgan muhim alomat — prognoz qilish davrining davomiyligi. Bu alomatga muvofiq, umuman prognozlarni va jumladan mehnat prognozlarini turli xil klassifikatsiyasi nazarda tutiladi. Bu klassifikatsiyalarning eng harakatligi, prognozlarni quyidagi turlarini ajratishni shartlaydi: operativ prognozlar, joriy prognozlar, qisqa muddatli, o'rta muddatli, uzoq muddatli prognozlar. Prognoz qilishni bu turlaridan har biri qanday gradatsiya muddatiga egaligi (to'g'rirog'i — prognoz davrining qanday uzunligiga egaligi) to'g'risida fikrlar birligi mavjud emas. Undan tashqari, ko'pincha prognozlar turlarini adashganligi topiladi: odatda joriy prognozlar qisqa muddatlilar bilan adashishida, operativlar joriylar bilan.

Aytib o'tilgan prognoz turlarini har birini ko'rib chiqamiz. Jumladan operativ prognoz deganda, bir yilgacha davrga ishlab chiqiladigan aholi talabi va mehnatlari prognozini tushunishimiz mumkin. Bu kvartal, yarim yillik, oy, dekadaga ham prognozlar bo'lishi mumkin. Albatta, aholi mehnatini prognoz qilishda bunday qisqa muddatlar, real ahamiyatga ega emas, shuning uchun mehnatni operativ prognozlari ishlab chiqilmaydi.

Ammo aholi talabini prognoz qilishda, ayniqsa qandaydir savdo korxonasi va tashkilotlar masshtabida prognoz qurilsa, bir oyga va xattoki dekadaga prognozlar ahamiyatga ega.

Talabni bunday prognozi zarurdir, jumladan, magazinga tovarlarni kiritishni operativ tartibga solish uchun, buyurtma qilinadigan tovar partiyasini aniqlash uchun.

Mehnat va talabni joriy prognozlariga, bir yilga ishlab chiqiladigan prognozlar kiradi. Bunday prognozlar yillik rejalashtirish uchun zarur.

Joriylardan farqli ravishda qisqa muddatli aholi talabi va mehnati prognozlari 2-3 yil oldinga ishlab chiqiladi va qisqa muddatli perspektivaga mehnat sohasi va savdo, ishlab chiqarishni rivojlanish rejalarini tuzish maqsadlariga xizmat qiladi.

O'rta muddatli deb, 7-8 yillarga quriladigan prognozlarni hisoblash mumkin. Bu prognozlar o'rta muddatli rejalashtirish uchun qo'llashadi, jumladan besh yilga rejalar tuzish uchun. Prognozlashish, reja tuzilishidan ancha oldin boshlanganligi uchun, o'rta muddatli prognoz 7-8 yil tasdiqlashish davriga egaligi ko'riladi.

Uzoq muddatli prognoz bo'lib, 10-15 yil davriga ishlab chiqilgan prognozlar hisoblanadi. Talab va mehnatni uzoq muddatli prognoz qilish davrini davomiyligi to'g'risidagi savollar to'g'risida fikrlar mavjud emas. Jumladan, mehnat va talabni uzoq muddatli prognoz qilish tasdiqlash davrini 20 va hatfoki 25 yilgacha oshirish takliflari tusha boshladi.

Nazarimizda, bunga zaruriyat yo'q, chunki bunday uzoq muddatli prognoz prognozlarni mutstaqil guruhiga ajaratilishi mumkin.

Tabiiyki, aholi mehnati va talabi prognozlarini bu yerda keltirilgan klassifikatsiyasi, prognoz qilinadigan davr davomiyligiga bog'liq holda shartli xarakterga egadir. (umuman har qanday klassifikatsiya singari). Ammo hech narsaga qaramasdan, u prognozlash turlari va prognozlarni davri davomiyligi bunga turli maqsad va vazifalarini cheklab quyishga imkon beradi.

Mehnat prognozini klassifikatsion alomatlaridan yana bittasi — prognoz natijasini konkret xarakteristikasi. Bu alomatga muvofiq — mehnat prognozini ikki turini cheklab qo'yish maqsadga muvofiq sifat va miqdoriy.

Sifat prognozlari, mehnat rivoji yo'nalishlari, uning strukturalari, mehnatni alohida shakllari rivoji munosabatlarida o'zining aks ettiradi. Bunday prognoz hech qanday miqdoriy xarakteristikalariga ega emas, shuning uchun uni qurish juda oson, miqdoriy prognozga qaraganda miqdoriy prognoz, aholi mehnati kelajakdagi rivoji aniq miqdoriy xarakteristikalarini aniqlashni nazarda tutadi; buni, prognozlash aniq usullarini qo'llamasdan amalga oshirib bo'lmaydi.

Miqdoriy prognozlari yoki nuqtali prognoz ko'rinishini olishi mumkin, unda prognoz qilinadigan xarakteristikalar, bitta raqam bilan ko'rsatiladigan, konkret ko'rsatkich ko'rinishini oladi, yoki interval prognoz ko'rinishi, uchun prognoz natijalari qandaydir interval ko'rinishda beradi, uning chegaralarida mehnatni prognoz baholari tebranishi mumkin.

Intervalli prognozlari shu holatlarda quriladiki, unda mehnat rivoji jarayoni noaniqlikning yuqori darajasi bilan xarakterlanadi, bu nuqtali prognoz qurilishini og'irlashtiradi.

Bunday noaniqlik, juda katta darajada, uzoq kelajakga aholi mehnati prognozi qurilganda namoyon bo'ladi. Shuning uchun, mehnatni prognozli, intervalli miqdoriy baholashni qo'llash sohasi — uzoq muddatli prognalashdir.

Yuqorida asosiy klassifikatsion alomatlar ko'rib chiqildi, ularga muvofiq mehnat prognozi turlari ajratilishi mumkin. Ulardan tashqari, bir qator yordamchi va qo'shimcha alomatlarni ajratish mumkin. Bu alomatga muvofiq, odatda, individual va kompleks prognozlari ajratiladi.

Bunda individual prognoz deganda, qandaydir bitta ko'rsatkichni prognozi tushuniladi, kompleks deganda — ko'rsatkichlar tizimi prognozi tushuniladi.

Umuman prognoz va jumladan, aholi mehnatini prognozi bunday klassifikatsiyasi, gap so'zsiz ma'noga ega.

Ammo, «individual prognoz» atamasini «birlik prognoz» termini bilan almashtirish maqsadga muvofiqdir. Bunday almashtirish zaruriyati quyidagi fikrlar bilan belgilanadi. Birinchidan, «individual» tushunchasi ko'proq prognozlash subyektiga tegishlidir, bu holatda esa aynan prognoz obyektlari klassifikatsiyalanadi. Ikkinchidan «individual» atamasi, bu konkret holatda (ya'ni, aholi mehnatini prognozlashda) aholi

mehnatini alohida shakllari xarakteristikasida ishlatiladi. (jumladan, mehnatni individual tashkil qilingan shakllar).

Atamani bunday o'zgartirish holatida («individual prognoz» ni «birlik prognozi» ga birlik prognozi deganda, aholi mehnat qiladigan moddiy buyumlar va xizmatlar biror bir birlik ko'rsagichini yoki alohida olingan biror bir tovarni o'rtacha jon boshiga mehnat hajmi va boshqalarni prognozini tushunishimiz mumkin.

Mehnat prognozlari, qo'llanilayotgan prognozlash usullariga bog'liq holda klassifikatsiyalashishi mumkin. Shu bilan birga usullarni o'zi ham shunchalik turlichadir, shuning uchun alohida klassifikatsiyaga muhtojdir.

8.2. Prognoz qilish usullarini ilmiy klassifikatsiyasi asoslari

Aholi mehnatini prognozlashni zamonaviy amaliyotida, turli xil usullar qo'llaniladi, ular o'zaro turli alomatlar bilan farqlanadi: umumiy metodologik yondashuvlar, prognoz hisob-kitoblarni o'tkazish xususiy metodologik o'ziga xosliklari, ilk statistik axborot, u aholi mehnatini prognozlash uchun baza sifatida qo'llaniladi. Mehnat prognozlarini alohida usullarini mohiyatini ketma-ketlik bilan izohlash uchun, ularni klassifikatsiyasini berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tabiiyki, bunday klassifikatsiya bir mazmunli bo'la olmaydi. U bir nechta alomatlarda qurilishi lozim, ular qatorida quyidagilar ajratilishi mumkin:

1. Mehnatni prognozlashga umumiy metodologik yondashuvlar.
2. Prognoz qilish uchun qo'llaniladigan, matematik instrumentlar.
3. Prognoz hisob-iktoblarni o'tkazishning metodik xususiyatlari.
4. Ilk statistik bazaning xarakteri.

Aytib o'tilgan alomatlar o'rtasida asosiyligi, mehnat prognozini ishlab chiqishga umumiy metodologik yondashuvni xarakterlovchi birinchisidir. U mehnatni prognozlarni yo'nalish-

larni chegaralash asosida yotadi. Hozirgi vaqtda prognozlashni bu sohasida ikkita shunday yo'nalishlar tashkil topgan, ular ilk metodologik posilka bilan farqlanadi. Birinchidan, statistik analiz va mehnat xulq-atvorini modellashtirishga asoslangan mehnatni prognozlash yo'nalishi; ikkinchidan ayrim taxminan belgilanadigan mehnat me'yorlarini qo'llashga belgilanadigan yo'nalish. Bu aholi mehnatini prognozlash yo'nalishlarini, odatda muvofiq ravishda statistik va me'yoriy maqsadli yondashuvlar deb ataladi, ularga ikki guruhdagi usullar munosib statistik usullar, me'yoriy usullar kiradi.

Shuni aytish kerakki, hech narsaga qaramasdan, kurib chiqilayotgan yondashuvlar nomlari, mehnatni prognozlash buncha maxsus iqtisodiy adabiyotlarda keng tarqalgan va umuman qabul qilingan, lekin bari bir ular shartli xarakterga ega, chunki bir tomondan statistik analiz va modellashtirish elementlari, ko'pincha mehnatni prognozlash va me'yoriy yondashuvda mavjud bo'ladi, boshqa tomondan esa mehnat me'yorlari (normativlari) mehnat prognozlarini, mehnatchilar xulq atvorini modellashtirish yo'li bilan ishlab chiqishda keng qo'llanilmoqda. Boshqacha qilib aytganda, bu ikkita yondashuvlar o'zaro bog'lanib keta boshladi, shuning uchun, ularni «sof» ishlatilishi to'g'risida gapirib bo'lmaydi. Unga qaramasdan mehnatni prognozlashtirish usullarini ilmiy klassifikatsiyasi maqsadida, ikkita ko'rsatilgan yondashuvlar va ularga muvofiq prognozlash usullarini ajratish, qonuniydir, undan tashqari mehnatni prognozlash usullarida ilgari, boshqa qandaydir yondashuvlar ishlatilishi mumkin emas. Ammo bu bosqichda mehnatni prognozlashtirishda, ko'rsatilgan ikkita yondashuvlar va ularga muvofiq usullar guruhi juda keng tarqalgandir. Bunda, ularning har birini chegaralarida prognozlashni o'zini shaxsiy spetsifik usullari tashkil topgan, ular shuningdek, turli klassifikatsion alomatlarini bo'yicha «klassifikatsiyalanishi» mumkin. Masalan, konkret matematik instrumentariyga bog'liq holda, u mehnat xulq-atvorini modellashtirishda qo'llaniladi, aholi talabi va mehnati prognozi va analiz usullari ajratilgan bo'lishi mumkin, ular talab funksiyalari, «egiluvchi» egri chiziq usullari tendentsiyalar

elektropolyatsiyasi usuli va boshqa usullarni ishlatishga asoslangan.

Me'yoriy — maqsadli yondashuvga kelsak, bu yerda xuddi shunday, bir nechta turli usullar mavjud, ularning har biri prognozni spetsifik instrumentariysini va texnikasini qo'llashga asoslanadi. Masalan, me'yoriy yondashuv usulini qo'llash, shu tovar haqiqiy mehnati kattaligi va prognozlash davrida ratsioanal mehnat, me'yori belgilaganda, alohida tovarlar mehnatini o'rtacha yillik o'sish templarini oddiy hisob-kitoblariga asoslangan (bu amaliyotda juda ko'p qo'llaniladi). Ammo xuddi shu yondashuv prognoz hisob-kitoblarida juda qiyin instrumentariy yordamida realizatsiya qilinishi mumkin. Bu ikkita asosiy yondashuvlardan tashqari (va ularga muvofiq usullardan tashqari), aholi mehnati va talabini prognoz qilish zamonaviy amaliyotida (ammo ancha kam) shuningdek, ekspert baholash usullari, korporativ usullar, strukturali modellashtirish usullari (ular o'zlarining mohiyati bo'yicha korporativ usullarni turlari hisoblanadi) qo'llaniladi. Ko'rsatilgan usullar asosan prognozlashni boshqa sohalariga juda yaxshi tanishdir (ammo ularni mehnatni prognozlashda qo'llash alohida spetsifika bilan ajraladi), shuning uchun ularni bu yerda yaxshilab ko'rib chiqish hech qanday ma'noga ega emas. Shuni ta'kidlab o'tamizki, ularning hammasi (yuqorida aytib o'tilgan, mehnat xulq - atvorini statistik modellashtirish usullari va me'yoriy maqsadli usullar) alohida emas, kompleks ravishda qo'llanilishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, bita usul yordami bilan olinadigan, mehnat prognozli baholari, boshqa usullar asosida olinadigan, o'xshash ko'rsatkichlarni prognozli baholari bilan ularni solishtirishda aniqlashish va korrektilrovka qilinishi lozim. Faqatgina, shu holatda, nazarimizda, aholi mehnati va talabi kabi, ilmiy soha uchun qiyin bo'lgan prognoz yakuniy natijalarini ishonchligi va aniqligi ta'minlangan bo'lishi mumkin.

Prognoz hisob-kitoblarini o'tkazish konkret uslubiga bog'liq holda, ikkita usulni ajratish odatiydir:

1. Sakrash usuli, unda prognoz kelajak davrini hamma yo'llaridan «sakrab o'tib» birdaniga shu davrni yakuniy yiliga quriladi, bunda oldingi yillarni hammasida axborot, prognozlash davri hisob-kitoblarida qatnashmaydi.

2. Zinali prognozlash usuli, u prognoz davriga asta-sekin «kirish» ni nazarda tutadi, uni jarayonida kelajakdagi davrning alohida yillari uchun axborotni prognoz hisob-kitobalrida ishlatilishi va hisobi yuz beradi.

Prognozlash usullari klassifikatsiyasi asosiga kiritilishi mumkin bo'lgan, sezilarli klassifikatsion alomatlardan biri, aholi mehnati va talabini prognozlash uchun ishlatiladigan, ilk statistik ma'lumotdir. Ko'rib chiqiladigan alomatga bog'liq holda, mehnat va talab to'g'risida statistik ma'lumot mavjud ikkita asosiy manbalariga muvofiq usullarni ikkita guruhini ajratish mumkin. Bu birinchidan, aholi xarajatlari va mehnati to'g'risida budjet statistikasi tanlangan ma'lumotlari bazasida prognoz qilish usullari va ikkinchidan, davlat, kooperativ va xususiy savdo tarmoqlari oraqli alohida tovarlarni chakana savdosi to'g'risida, savdo statistikasi ma'lumotlar bazasiga asoslangan, usullar. Aholi mehnati va talabini prognoz qilish yuqorida ko'rsatilgan usullarini har biri o'zini spetsifik xususiyatlariga ega, ular prognoz hisob-kitoblarini o'tkazish metodikasi va usullariga ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi vaqtda, korrelyatsion va regression analiz apparati yordamida talabni iqtisodiy-matematik modellashtirishni ishlatishga asoslangan, aholi mehnati va talabini prognozli hisob-kitoblar usuli amaliyotda keng tarqalgan. Bu apparat, statistik xarakterga ega bo'lgan, aholini to'lovga qodir talabini shakllanish jarayoniga adekvatdir. Shuning uchun, talab va taklifni prognoz qilishni aynan shu momentini ishlatish xususiyatlarini biz pastda ko'rib chiqish boshladik, u yuqorida keltirilgan klassifikatsiyasiga muvofiq, prognozlarni statistik usullar guruhlariga kiradi va mohiyati jihatidan o'zida bu usullarni asosiyini aks ettiradi.

8.3. Aholi mehnatini prognoz qilish va modellashtirishni metodologik asoslari

Oxirgi vaqtlarda, aholi talabi va mehnatini iqtisodiy - statistik prognozlash va modellashtirish sohasida metodologik ishlab chiqishlar, tadqiqotchilar yirik doirasini e'tiborini jalb qila boshladi.

Umumiy holatda metodologiya, odatda, ilmiy faoliyat usullari va vositalari logik tashkil qilish, strukturasi to'g'risida o'qitish kabi traktatsiya qilinadi.

Metodologiyani bunday tushunchasini mehnatni iqtisodiy-matematik prognozlash modellashtirish sohasida metodologik tadqiqotlarni yo'llanganligini ochib berish uchun ishlatish mumkin.

Mehnatni prognoz qilish metodologiyasiga kelsak, u o'zida aynan mehnat prognozlarini ishlab chiqish vositalari va usullari, logik tashkil qilish prinsiplari to'g'risida bilimlar majmuini aks ettiradi.

Aholi talabi va mehnatini prognoz qilish metodologiyasi savollari, iqtisodiy adabiyotlarda ko'rib chiqilgan. Bu yerda biz aynan ularni modellashtirish metodologik aspektlariga to'xtaymiz.

Aholi talabi va mehnatini iqtisodiy-matematik modellashtirish sohasida metodologik tadqiqotlarni yo'nalishlaridan bittasi — bu maqsadlar uchun qo'llaniladigan, matematik instrumentariyni tasviri.

Ko'p xollarda aholii talabini modellashtirish uchun, korrelyatsion — regrision analiz qullaniladi. Ma'lumki, talab va mehnatlik iqtisodiy-matematik modeli odatda regresiyalar tenglamalari kurinishida quriladi (oddiy yoki ko'plik), ularda mustaqil uzaruvchi kattalik sifatida, mehnatni shakillantiruvchi omillar chiqadi, funktsiya sifatida esa - aholi mehnatni va talabi.

Umumiy ko'rinishda bunday iqtisodiy-matematik model quyidagicha aks etirishi mumkin:

$$U_i = I (x_1, x_2, x_3, \dots x_m)$$

Bu yerda U_i g' berilgan tovar talabi va mehnati (yoki tovar guruhlari);

$x_1, x_2, x_3, \dots x_m$ - mehnatga ta'sir qiluvchi omillar.

Shuni ta'kidlash lozimki zamonaviy ilmiyg'texnik prognozlashda, tadqiqot qilinayotgan jarayon yoki hodisaga ta'sir qilayotgan ekzogen va endogen faktorlarni farqlash mumkin.

Modellashtirilayotgan obyektga munosabatiga tashqi faktorlar ekzogenlar kiradi. Aholi talab va taklifini shunday ekzogen faktorlar bilan modellashtirish holatida, talab va taklifga ta'sir qiladigan omillarni keng majmui yuzaga chiqadi: ishlab

chiqarish va tovar taklifi, aholi pul daromadlari, jamiyat mehnat fondlari, tovarlarni chakana narxlari, tabiiy-iqlim sharoitlari, mehnatchilar fikri.

Oxirgilari indevidga bog'liq bo'lsalar ham ammo tashqi tomondan talab va taklifga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni talab dinamikasidan kelib chiqadi.

Bu tashqi ekzogen faktorlarning hammasi modelga (1) belgisi ostida kiritilgan.

Endogen faktorlarga kelsak, texnologiya prognozlashda, modellashtirilgan jarayonga tegishli, bu jarayon dinamikasidan «chiqariluvchi», uni oldingi xolatlaridan, faktorlar tushuniladi.

Bunday endogen faktorlar bilan, aholi mehnati va talabini rivojlanish umumiy tendentsiyani hisoblanadi.

Odatda u modelga maxsus faktor trend ko'rinishida kiritiladi (+). Shuni hisobga olib model quydagicha yozilishi mumkin:

$$Y_i = f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_{mt})$$

Bu-erda t-vaqt.

Aholi talab va mehnatini prognozlash bo'yicha maxsus adabiyotlarda, shunday tuqma nazar tarqalganki, faktorni turli sabablarni o'z ichiga yig'adi, shu qatorda tug'ri miqdoriy o'lchamga ega bo'lmasligi sababidan.

Ekzogen va endogen faktorlarni chegaralash to'g'risida zamonaviy tassavurlardan kelib chiqib (2) modeldagi + faktori to'g'riroq, nazarimizda mehnatda mavjud rivojlanishini tendentsiyasini aynan shunday ko'rib chiqishimiz kerak.

Agarda (2) modelni ko'plik regresiyani konkret boshqarish ko'rinishida (masalan, chiziqli shaklda) aks etirsak u quydagi ko'rinishni oladi;

$$Y_i = A_0 + \sum a_{xy} x_y + a_i (m+1)^t \quad (3)$$

Bu yerda Y_i -berilgan tovar mehnati va talabi; x_i - modelda hisoblar; t- trend. $a_i, a_{ij}, a_m + 1$ - model parametrlari; $i=1.2.3...$

n- tovarlar va tovar guruxlarini soni; $j=1.2.3...n$ - modelda nazarda tutiladigan faktorlar soni.

Aholi mehnati va talabini iqtisodiy-matematik modellashtirish zamonaviy amaliyatida, bu faoliyat ketmaketligi va prinsiplarini aniqlovchi bir qator umumiy metodologik yondashuvlari yuzaga keladi. U o'z ichiga birneçhta bosqichni

oladi. Ulardan asosiysi bo'lib qo'ydagilar hisoblanadi; aholi talab va mehnatini prognoz modelini qurishda hisobga olinadigan faktorlarni ajratish, modelni umumiy tarkibiy iqtisodiy va matematik-statistik baxolash. Keyinchalik biz aholi mehnati va talabi iqtisodiy-matematik modelini ko'rinish bosqichlarini xar birida tuxtalib o'tamiz.

Jiddiy qilib aytganda, ulardan birinchisi bo'lib, talab modeliga kiritish uchun faktorlarni to'plash emas, prognoz qilinadigan ilk ko'rsatkichni tuplash va uni rivojlantirish dinamikasi analizi hisoblanadi. Bu ikkita moment ham muhim ahamiyatga ega.

Prognoz qilanadigan ilk statistik ko'rsatkichlar dinamikasini analizi, modelashtirishni usulini to'g'ri tanlash uchun zarur. Agarda masalan, prognoz qiladigan ko'rsatkich dinamikasi, yaqqol ko'rsatilgan tendentsiyasi usishi bilan farqlansa, bu xolatda istimol va prognozni og'ir ko'p faktorli modellarini qurishga hech qanday extiyoj bo'lmaydi, ma'lum bir faktorni modellari bilan kifoyalan sak bo'ladi.

Agarda ilk prognoz qilinayotgan ko'rsatkich rivojlashinig tendentsiyasi aniq kuzatilib borsa va bu ko'rsatkich ma'nosi vaqtda tebralsa, unda aholi mehnati va talabini prognozini ko'pfaktorli qiyin modelini qurushiga zaruriyat tug'uladi. Va bu xolatda bunday modellarni kurishni mumkin bosqichi, modelga kiritiladigan faktorlarni ajratishdir.

Bunday ajratish jarayoni juda og'ir, shuning uchun unda to'xtalib o'tishni shart deb topdik.

Birinchi navbatda shuni ta'qidlab o'tishimiz lozimki, aholi mehnati va talabi kupincha turli xil faktorlar ta'sirida bo'ladi, ularni majmui mehnat prognozlash iqtisodiy- matematik modeliga kiritilgan bo'lishi mumkin.

Boshqacha qilib aytganda mehnat prognozi modeliga faktorlarning cheklangan soni kiritilishi mumkin. Shu bilan bog'liq xolda, model va faktorlarni cheklash muamosi kelib chiqadi, unga aholi mehnati rivojiga aniq ta'sir ko'rsatuvchi faktorlarni ajratish bilan erishib bo'ladi.

Shuni ta'qidlash lozimki eng moxiyatli faktorlarni o'rnatish uchun xamma tovarlarga yagona kriteriy mavjut emas. Shunga qaramasdan, tovarlarning xammasiga yoki katta qismga talab va

mehnatga yoki sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi, bir gurux faktorlarni ajratish mumkin. Bunday faktorlar bulib, birinchi navbatda qo'yidagilar hisoblanadi: aholi pul daromadlari; tovar chakana narxlar, shuning dek oila xajmi va tarkibi.

Birinchi aytib o'tilgan ikkita faktor pul daromadlari va chakana narxlar - faqat mehnatga emas, balki aholi to'lovga qodir talabiga xam ta'sir ko'rsatadi, to'g'rirog'i- to'lovga qodir imkoniyatlarga, ular orqali esa mehnatni o'ziga.

Oila tarkibi va xajmi kabi faktorlar, aynan aholini mehnatiga ta'sir qiladi, yoki to'g'rirog'i oldin ixtiyojlarga, ular orqali esa iste'molni o'ziga.

Ko'rsatilgan faktorlar, talab va taklifni shakllantirish umumiy faktorlari deb atalishi mumkin, birinchidan, chunki ular xalq mehnati tovarlarining ko'pchiligiga ta'sir ko'rsatadi, ikkinchidan talab va mehnat rivojini hech qanday spetsifikasini aks etirmaganligi uchun umumiy hisoblanadi; va uchinchidan, ular odatda, aholi mehnati va talabi rivojini umumiy, to'g'rirog' qilib aytganda asosiy yo'nalishlarni aniqlab beradi. Ammo, bulardan tashqari aholi mehnati va talabini shakllantirishni spetsifik faktorlar guruxi ham mavjud.

Ular, qandaydir mehnat spetsifik xususiyatlarga ega bo'lgan tovar mehnati va talabiga ta'sir qilganligi uchun spetsifik deb ataladi(masalan, uzoq muddat foydalanuvchi tovarlar.)

Spetsifik faktorlar xamma yoki tovarlarning katta qismi uchun yagona bo'lgan umumiylardan farqli ravishda, xar, bitta alohida olingan tovar mehnati va talabini shakllantirish spetsifiklashni hisobga olib ajratiladi. Masalan, spetsifik faktorga aholini televizor bilan ta'minlanganligi ularni mehnati va talabi bog'liq mustahkam telesignal qabul qilish tarmog'i bilan egalangan mamlakat xudid darajasini kiritish mumkin, bundan tashqari yana ko'pincha misollarni ham kiritish mumkin bu spetsifik tovarlarni hisobini xarakterli xususiyati shundan iboratki, ular talab prognozi modeliga faqat berilgan konkret tovarlarga kiritiladi. Shuni ta'qidlash muximki, bir qator xolatlarda, ayrim spetsifik faktorlar, alohida tovarlar mehnati va talabiga umumiy faktorlardan ancha kuchliroq ta'sir qilishi mumkin.

Shuning uchun, alohida tovarlarga mehnat va talab iqtisodiy-matematik modeliga eng kuchli faktorlarni ajratishda, spetsifik faktorlardan ko'ra umumiy faktorlarga ajratishda etibor berish tug'ri emas. Alohida tovarlar mehnati va talabiga sifatli analiz ta'siridan tashqari, miqdoriy ko'rsatgichlar darajasiga alohida faktorlarni hisobga olishimiz kerak.

Odatda miqdoriy ko'rsatgichlar xarakteristikasi sifatida, mehnat va tekshirilayotgan faktor o'rtasida bog'liqlikni xarakterlovchi, korrelyatsiya koeffitsienti qo'llaniladi. Ammo, haqiqatda ular o'rtasidagi korreksiyasini bog'liqlik turligi, uni talab va mehnatga ta'sir qilish intensivligi nuqtai nazardan ajratilgan faktor muximligini isbotlamaydi.

Ko'pincha shunday xollar uchraydiki, unda talab va ayrim faktorlar o'rtasida korrelyatsion bog'liqlik yuqori darajada bo'lganda bu faktorlar boshqa statistik xarakteristikalar buncha unchalik muxim bo'lmay qoldi, masalan talab va mehnat elastikligi koeffitsenti kabillarda.

Faktorlar moxiyati tabiiy prinsip emaski, aholi talabi va mehnati matematik-iqtisodiy modelga kiritish uchun tanlovda ulardan o'rnak olsak. Shunga o'xshash prinsiplar orasida qo'yidagilarni aytib o'tishimiz mumkin.

Modelga kiritilgan faktorlarni tanlashga, differentsiyalashgan yondashuv, u xar bitta alohida holatda, ularga talab va mehnatni shakillantirish spetsifikasini hisobga oladi.

Mehnat va talab prognozi iqtisodiy-matematik modeliga kiritiladigan faktorlarni agregiratsiya qilish zaruriyati;

- faktorlarni miqdoriy o'lchovlari va ularni talab hamda mehnatga ta'siri darajasini imkoniyati;

- argument faktorlar o'rtasida korrelyatsion bog'liqlikni yo'qligi;

- ilk statistik ma'lumot mavjudligi, shu qatorda, talab va mehnatni aniqlovchi faktorlar, rejali, loixalash tirishlari.

Mehnat va talab prognozi iqtisodiy-matematik modeliga kiritiladigan faktorlarni agregiratsiya qilish zaruriyati prinsipi ma'nosini tushuntirishni lozim deb topdik. Bu xolatda agregiratsiya qilish, modelda faktorlar sonini cheklash usuli

sifatida ko'rib chiqiladi, u mehnat prognozi modelini qurushda zarur shart hisoblanadi.

Qolgan hamma prinsiplar maxsus adabiyotda yozilgan va uni boshqattan yozib o'tirishga extiyoj yo'q: kerakli manbalarni ko'rsatish bilan chegaralanamiz.

Aholi mehnati va talabi modellashtirish boshqa metodologik muammolari orasida qo'yidagilarni aytib o'tish mumkin; iqtisodiy-matematik modelni qurish u o'z ichiga matematik shaklni to'plash, mehnat va modeldagi faktorlar hisoblari o'rtasida bog'liqni oladi: ularni statistik baxolash va iqtisodiy interpretatsiya; iqtisodiy-matematik modelini umumiy baholash;

Bu muammolarni hammasi yaxshi tanish va standart dasturlar bo'yicha hal qilinadi, albatta, umuman modelni interpretatsiyasi; u sifat darajasida olib boriladi. Aytish kerakki, aynan mehnat prognozi parametrlarni iqtisodiy interpretatsiyasi, uni qurilishi eng qiyin va masuliyatli bosqichni aks ettiradi.

Model parametrlarni iqtisodiy interpretatsiyasida, ularni bir-biridan ajratib emas, kompleks ravishda ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'lardi, chunki modelga kiritilgan, alohida faktorlarni, talab va mehnatga tasiri, xuddi shunday kompleks xarakterga ega; ularni tasiri o'zaro bog'lanib ketadi, natijada ko'pfaktorli model parametrlarda aks etadi, ularni esa oddiy, bir faktorli modellardan ko'ra interpretatsiya qilish mushkil.

Mehnat va talab prognozi modelini baxolash usuliga to'xtalib o'tamiz. Bu mehnatni iqtisodiy - matematik modellashtirish muolajasida eng qiyin va kam ishlangan bosqichida iqtisodiy matematik baxolashni ikkita usuli ma'lum: bittasi, prognoz xatosida hisobiga moslangan: boshqasi, modelni statistik baxolashga.

Prognozni to'g'riligi prognozni o'rtacha xatosi bilan aniqlanadi u eng kichik kvadratlar usuli bilan hisoblangan bo'lishi mumkin. Bu xolatda prognozni o'rtacha xatosi, shu yillik mehnati nazariy ma'nolarini solishtirish yo'li bilan tekshiriladi. Agarda o'rtacha xato, bunday yo'l bilan topilgan bo'lib, prognoz tomonidan belgilangan kattalikdan oshmasa (masalan 5%, 10% yoki 15% prognoz maqsadlariga qarab), unda model mehnatini shakllantirish real jarayoniga adekvat deb

topiladi va kelajakda prognoz hisob-kitoblari uchun ishlatilishi mumkin bo'ladi.

Modelini baholashni ikkinchi usuliga kelsak, u model parametrlarini baholash, ularni statistik mazmunini tekshirish va shunga uxshashlarga olib keladi.

Yuqorida, aholi mehnati va talabini iqtisodiy – matematik modelashtirishni umumiy metodologiyasi ko'rib chiqilgan edi. U, ma'lumki, karakteristikalarini prognozlash usullari yoki bitga yondashuvi sifatida chiqadi. Agarda umumiy aholi mehnatini prognozlash metodologiyasi to'g'risida gapiradigan bo'lsak, u boshqacha «struktura»ga ega bo'ladi va mehnat va talabini modellashtirish metodologiyasi tasviriga kirmaydigan yangi xarajatlar va muolajalarni o'z ichiga oladi.

Aholi mehnati va talabini prognoz qilish jarayonida struktura, to'g'riroq qilib aytganda xarakatlarning ketma-ketligi, o'ziga qo'yidagi asosiy bosqichlarni oladi.

- konkret prognoz qilinayotgan ko'rsatgichni tanlash;

- aholi mehnati va talabini prognozlash uchun ishlatiladigan, ilk statistik va axborotlarni yig'ish, va sistematisatsiyasi va baxolash;

- prognozlash usulni tanlash;

- prognozni iqtisodiy - matematik modelini ko'rish va uni baholash;

- tanlangan usulini qo'llab, prognoz hisob-kitoblarini o'tqazish;

- prognoz aniqligini baholash (kerak bo'lganda) uning natijalarini korrrektirovkasi;

- prognoz natijalari bo'yicha tavsivlarni ishlab chiqish.

Bu yerda ko'rib chiqilgan, prognozni ko'rinishi logik sxemasi, aholi talabi va mehnatiga qo'llaniladi, teng darajada xamma boshqa ijtimoiy-iqtisodiy va hattoki ilmiy texnik prognozlar to'rlariga tarkatilgan bo'lishni mumkin.

Bu bosqichlarning har birida prognoztik faoliyatning konkret tarkibi ma'lum. Shunga qaramasdan ayrim spetsifik momentlarga kengroq to'xtalib o'tishimiz zarur.

Ulardan eng kiyinlari bo'lib, prognoz natijalarini bahosi va uni g korrrektirovkasi hisoblanadi. Ohirgisi oldin ta'qidlab o'tganimizdek faqatgina zaruriyat bo'lganda qilinadi, masalan

kandaydir bitta usulni ko'llashda olingan prognoz natijalari, etarli darajaga real hisoblanmaydi. Bu holatda u «qo'shimcha baholanadi» yo muttaxisis ekspertlarni jalb qilib, yoki agarda bu prognozlarning o'zlari amalga oshirish imkoniyati bo'lmasa, ularni tajribasi, bilimlari va hatoki intuitsiyasidan kelib chiqib qilinadi.

Prognoz ko'p variantli xarakterga ega bo'lsa, bunda xar bir variant bir - biridan prognozlash usullarini qo'llash bilan farq qilsa (masalan, ikkita yoki uchta usullar birdaniga qo'llaniladigan bo'lgan, me'yoriy komporativ iqtisodiy-matematik modellashtirish usuli, bir hil usul chegaralarida qo'llansa, bu holatda iqtisodiy- matematik modellashtirish usulida) bu xolatlarda prognoz natijalarini korrektirovkasi juda ham zarur.

Bunga o'xshash xolatlarga prognozning yakuniy natijalari tanlangan tomonidan bo'lishi mumkin, masalan, prognozlashning turli usullari yoki prognozni turli modellarini qullashda olingan, talab va mehnatni o'rtachalangan prognoz baholarini yordamida.

Odatda prognozning yakuniy natijalari, sifat darajasida, prognoz qilinayotgan ko'rsatgich dinamikasi analizi asosida, boshqa yaqin ko'rsatgichlar dinamikasi bilan uni solishtirish va shunga o'xshashlarda baholanadi. Agarda mehnat prognozi iqtisodiy-matematik modellar bazasida kurilsa, unda baholash miqdoriy analiz usullari yordamida amalga oshirilishi mumkin. Bu xolatda prognoz natijalarini baxolash odatda modelini baholashga keltiriladi, bu to'g'risida yuqorida aytib o'tganmiz.

Amalga oshirilgan prognozlar natijalari bo'yicha konkret tavsiyalar ishlab chiqaruvchi, aholi mehnati prognozlarini qurish bosqichi prinsipial amaliyotga ega.

Bu bosqichda prognoztik faoliyatni o'ziga xos «aktivizatsiyasi» amalga oshiriladi, ma'lum ma'nodagi «passiv» ilmiy bilishdan u aktiv rivojlanish bosqichiga o'tib boradi. Bunday tavsiyalar turli tarmoqlarda ishlab chiqilishi mumkin, prognoz kaday maqsadlarni ko'zlayotgani va uning natijalarini qaerda qo'llanilishi nazarda tutilganiga bog'liq xolda. Mehnatni prognoz baholari natijalarini eng ko'p ishlatilayotgan soxalari-tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishni rejalashtirish, halq

mehnati tovarlarini ichki bozorida talab va prognozlarni balanslashtirishni ta'minlash, mehnat sohasi va unda yuz berayotgan sharoitlarni boshqarish, shu qatorda ratsional mehnat jarayonini xam bu sohalarda mehnat prognozi natijalari bo'yicha konkret tavsiyalarni ishlab chiqish ham kerak. Ular o'z ichiga aholi talabiga muvofiq ishlab chiqarish strukturasi o'zgartirish bo'yicha, alohida tovarlar bilan savdoni tashkil qilishni mustahkamlashtirish bo'yicha, ularning ayrimlarining chakana narxlari o'zgarishi bo'yicha va h.k va takliflarni olishi mumkin, bu tovarlarni buyurtmachiga berish maqsadga muvofiq, prognozni konkret natijalari bilan birgalikda.

Takrorlash uchun savollar

- 1) Mehnatni prognozlashni tushunchalarini aytib berish.
- 2) Prognozlarning qanday turlari mavjud?
- 3) Mehnat prognozlari qanday funksiyalarni bajarilmadi?
- 4) Aholi mehnatida prognozlarning roli.
- 5) Prognozlash prinsiplari.

IX mavzu. IQTISODIY-MATEMATIK MODELLARI AŠOSIDA AHOLI MEHNATI VA TALABINI PROGNOZLASH

9.1. Hayot darajasi modellari tizimida mehnatni prognozlash modellari

Mehnat va to'lovga qodir talabni prognozlash uchun foydalanadigan iqtisodiy-matematik modellar nafaqat mustaqil ahamiyatga ega. Ular aholi xayot darajasini prognozlash modellari umumiy tizimida tarkibiy elementi sifatida ham namoyon bo'ladi. Bu tizim o'zaro bog'liq iqtisodiy-matematik modellar majmuasini o'z ichiga olib, ular aholi boyligining integral tavsiflarini, hamda aholi turmush darajasini turli xil tomonlarini aks ettiradigan alohida elementlarini ifodalaydi.

Aholi boyligining integral tavsiflari modellariga milliy daromad, xalq mehnati umumiy fondi modellari, aholi xaqiqiy va pul daromadlari, ish xaqi, chakana tovaroboroti modellari kiradi.

Integral tavsiflarining aytib o'tilgan modellari o'rtasida ma'lum o'zaro aloqa mavjud: bir modellarida asos bo'lib hisoblangan yichimlar, boshqalarida natijaviy o'lchamlar hisoblanadi. Masalan, milliy daromad modelida natijaviy ko'rsatkich (milliy daromad) xalq mehnati umumiy fondi va kengaytirilgan shaxsiy mehnati fondini prognozlash modellari asos ko'rsatkichi bo'ladi, ya'ni dalil - olish sifatida hisobga olinadi; aholi pul daromadlari modelidagi natijaviy ko'rsatkich bu (daromadlar miqdordi)- chakana tovar oboroti modellarida asos ko'rsatkichlari hisoblanadi va xokazo.

Xalq boyligi va xayot darajasining shaxsiy tavsiflarini ifodalaydigan modellar qatorida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: nafaqat ta'minoti modeli, o'rtacha jon boshiga tug'ri keladigan pul daromadi va ish xaqi miqdori bo'yicha aholini

taqsimlash modellari, aholining alohida tovarlar va xizmatlar turlariga, uy joy bilan ta'minlanganlik modellari, chakana narxlar modellari va ayrim boshqalar.

Aytib o'tish lozimki, hayot darajasining shaxsiy ko'rsatkichlarining ushbu barcha modellari ham uzaro, ham integral tavsivlarni prognozlash modellari bilan bog'liq. Birinchi xolatda aloqa ikki tamonlama xususiyatga ega bo'lsa, ikkinchi xolatda esa, qoida buyicha, bir tomonlama xususiyatga ega bo'ladi. Oxirgisi shunda namoyon bo'ladiki, integral tavsiflarni baholash asosan hayot darajalari shaxsiy tavsiflari modellarini tuzishda natijaviy ko'rsatkichlar sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, mos integral tavsiflar modellari asosida olinadigan aholi pul daromadlari, chakana tovarooboroti ko'rsatkichlari alohida tovar va xizmatlar talabi va mehnatini tuzishda asos ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Hayot darajasining shaxsiy tavsiflari modellari o'rtasidagi ikki tomonlama aloqa shunda namoyon bo'ladiki, bu tavsiflarning ayrimlari asos ko'rsatkichlar sifatida o'zaro ishlatilishi mumkin. Masalan, aholining uzoq foydalaniladigan tovar turlari bilan ta'minlanganlik darajasini prognozlash modellarida asos ko'rsatkichi sifatida xizmat ko'rsatishni rivojlantirishi tavsifi, ushbu xizmatlar turlarini rivojlantirish modellarida esa aholining mos uzoq foydalanadigan tovar turlari bilan ta'minlanganlik darajasidan foydalanish lozim.

Aholi ist'emolini, prognozlash modellari hayot darajasini prognozlash modellari bilan aloqasi to'g'risida so'z yuritganda, shuni nazarda tutish lozimki, bu aloqa turli darajalarda namoyon bo'ladi;

1) global xalq xujaligi darajasida, yirik xalq xo'jaligi ko'rsatkichlari prognozlanganda (masalan, mehnat fondining milliy daromaddagi ulushi, kengaytirilgan mehnat umumiy fondini ifodalaydigan alohida mehnat ko'rsatkichlari, ijtimoiy fondlar mehnati, yoki aksincha, faqat aholi daromadlari hisobiga mehnat ko'rsatkichlari va hokazo)

2) mahalliy darajada, mehnatning ayrim maxsus tavsiflari prognozlanganda (masalan, alohida tovar va xizmatlar mehnati).

Birinchi vaziyatda yuqorida aytib o'tilgan xalq xo'jaligining aholi mehnati tavsiflari va aholi hayot darajasining umumiy

xo'jaligi tavsiflarini o'zaro bog'laydi. Ikkinchi vaziyatda-aholi mehnatning shaxsiy tavsiflari va hayot darajasini o'zaro bog'laydi. Masalan, aholi tomonidan alohida ne'mat va xizmatlar mehnatini prognozlash va xizmatlar to'plamining mehnatini prognozlash 'modellari ushbu ne'mat' va xizmatlar mehnatining oqilona me'yorlari yoki oqilona to'plamiga mos o'zaro bog'lanadi.

Mehnat va xizmatlarning prognozlanadigan o'lchamlarini oqilona me'yorlar va to'plamlar bilan solishtirish natijasida aholining mos ne'matlari va xizmatlari bo'lgan extiyojini qondirish darajasini tavsiflaydigan nisbiy ko'rsatkichgi aniqlash mumkin. Bu kursatqich mavjud oqilona me'yorlarga nisbatan mehnat darajasi sifatida tassavurga ega bo'lish imkonini beradi. Mehnatning ushbu nisbiy ko'rsatkichlari prognozlanayotgan davrda hayot darajasini aniqroq tavsiflaydi, chunki hayot darajasini nafaqat erishilgan mutloq mehnat miqdorida namoyon bo'lmaydi, balki avvalam bor bu ko'rsatkichlarni alohida tovarlarning oqilona tovarlarning oqilona mehnat to'plamlari va budjetlarda o'z aksini topadigan extiyojlar bilan taqqoslash yo'li bilan olingan nisbiy ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi.

Aholi hayot darajasi moddellari tizimida daromad va mehnatning differentsialashgan balansi alohida ahamiyatga ega. U hayot darajasining integral tavsiflari va uning shaxsiy tavsiflari modellari oraliqida, daromad va mehnatning differentsialashgan balansi modellari integral tavsiflar (masalan, aholi daromadlari, moddiy ne'mat va xizmatlar mehnatining umumiy xajmi) va shaxsiy tavsiflar (masalan, aholini daromad bo'yicha taqsimlash, alohida tovar va xizmatlar turlarining mehnat darajasi, daromadlarning manbalar, shu jumladan, ish xaqi, nafaqa, stipendiya va xokazolar buyicha tushumlari) o'zaro uyg'unlashadi. Demak ushbu model hayot darajasining umumiy ko'rsatkichlarini to'laroq tavsiflaydi. Ushbu model daromadlar (tushum manaballari buyicha) va xarajatlar (alohida tovarlar turlari bo'yicha va boshqa maqsadlarga) o'zaro bog'liqdir. Bu balans aholining alohida ijtimoiy guruhlari - ishchilar, xizmatchilar, doiyirasida tuziladi.

Shuni ta'qidlash muhimki, hayot darajasining ushbu barcha modellari nafaqat tahliliy maqsadlarda, balki avvalom bor — turli muddatli istiqbollarga mos ko'rsatkichlarni prognozlash uchun foydalaniladi.

Aholining mehnati modellariga tuxtaladigan bo'lsak, ular aholi daromadlari va mehnatining differentsiallashtirilgan balansi asosida tuzilgan modellarning tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqilishi lozim.

Gap avvalam bor u yoki bu tovarlar mehnatining o'rtacha aholi jon bo'ishga pul daromadiga bog'liqligini tavsiflaydigan oddiy regressiya tenglamalari ko'rinishida tuziladigan mehnat modellari to'g'risida boradi.

9.2. Iqtisodiy-matematik modellar asosida aholi mehnatini prognozlashning ayrim uslubiy xususiyatlari

Hozirgi vaqtda aholi mehnati va talabini prognozlash amaliyotida iqtisodiy-matematik modellardan foydalanishga asoslangan uslublarning keng majmuasi qullaniladi. Bu modellar turli xarakterga ega, ularning ko'pligi esa aholi talabi va mehnatini prognozlash modellarini tasniflash, zarurligini asoslab beradi. Aholi mehnatini prognozlash amaliyotida iqtisodiy-matematik modellar keng tarqalib, bu modellar asosida regressiya tenglamalari yotadi.

Bunday modellarning bir necha turlari mavjud va qullaniladi. Ularning barchasi ularda hisobga olinadigan omillar soniga bog'liq ravishda oddiy yoki bir omilli modellarga va murakkab yoki ko'p omilli modellarga bo'linadi. Oddiy modellarga mustaqil kattalik sifatida faqat bitta dalil — olish hisobga olinadi. Murakkab modellarga mustaqil o'zgaruvchilar sifatida bir nechta omillar qo'shiladi.

Funksiya va argument o'rtasidagi aloqaning matematik shakli va xususiyatiga bog'liq ravishda chiziqli regressiya tenglamalari farqlanadi.

Aholi talabi va mehnatini prognozlash amaliyotida keng qo'llaniladigan chiziqsiz regressiya tenglamalarining eng ko'p tarqalgan turi — ko'p.

Chiziqli modellarga olib keladigan chiziqsiz modellarni maxsus guruhga ajratish lozim. Bunday modellarga misol tariqasida logarifmlash yo'li bilan chiziqli turga oson olib kelinadigan ko'plik regresiyaning logarifmik tenglamasini keltirish mumkin. Bu model aholi talabi va mehnatini prognozlashning iqtisodiy-matematik uslublari tasniflanishi mumkin bo'lgan yana bir belgi — ularning dinamiklik darajasi, yoki aniqrog'i, modelda o'rganilayotgan xolat rivojlanishi, dinamikasini hisobga olish darajasidir. Bu belgiga muvofiq dinamik va statistik modellar farqlanadi.

Dinamik modellar deyilganda mehnat dinamikasi qatorlari va uni shakllantiruvchi omillar asosida tuziladigan iqtisodiy-matematik modellarni tushunish qabul qilingan. Statistik modellar asosan xolatning statistik rivojlashini tavsiflaydigan ma'lumotlarga asoslanadi.

Dinamik modellar — bu, xususan, realizatsiya qilingan aholi talabi (yoki tovarlar chakana savdosi) va uni shakllantiradigan omillar (aholi pul daromadlari, tovarlar chakana narxleri, shuningdek, mazkur tovarga talabning shakllanish xususiyatiga muvofiq tanlab olinadigan boshqa omillar) dinamik qatorlar sohasida tuzilgan modellardir.

Statistik modellarga bazis davrining biror bir echimida vujudga keladigan mehnat va uni shakllantiruvchi omillar o'rtasidagi statistik — aloqalarni aniqlash yo'li bilan budjet statistikasi materiallari asosida tuziladigan modellarni kiritish lozim.

Statistik modellar o'z xarakteri bo'yicha — shuningdek, talabni prognozlash modellari hamdir. Ular xududiy ma'lumotlarga asoslanib, ularda mamlakat (respublikalar, shaharlar, tumanlar) ning turli xuddudlari uchun olingan boshlang'ich ma'lumotlarni korrelyatsiyalash yo'li bilan talab va uni shakllantiruvchi omillar o'rtasida miqdoriy bog'likliklar o'rnatiladi.

Quyida biz dinamik va statistik modellar, aniqrog'i esa — realizatsiya qilingan talabning dinamik qatorlari (ya'ni savdo statistikasi) va budjet statistikasi va ma'lumotlari va hududiy ma'lumotlarga asoslangan modellar asosida aholi mehnati va talabini prognozlashning uslubiy xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Aholi talabi va mehnatini prognozlash amaliyotida ko'pincha ikki turdagi modellar, ya'ni: budget va savdo statistikasiga asoslangan modellar qullaniladi. Ularni tuzish uchun aholi talabini modellashtirishning bir xil usullari, xususan bir xil matematik apparat — korrelyatsion — regression tahlil apparati, mehnatni prognozlash modeliga kiritish uchun omillarni tanlashning bir xil uslubiy tamoiyillar, model parametrlarini hisoblash va baxolashning bir xil muolajalari, aholi mehnati va modellarda hisobga olingan amillar o'rtasidagi aloqaning matematik shaklini tanlashning bir xil usullari qullaniladi.

Bu bilan birgalikda mehnatni modellashtirishning ushbu umumiy usullari va muolajalarining o'xshashligi bilan bir qatorda aytib o'tilgan modellar turlarining har biri prognoz hisob-kitoblarini o'tkazish uslubiyati, shuningdek, foydalanadigan modellar xususiyati bilan bir-biridan farq qiladi.

Xususan, budget statistikasi ma'lumotlaridan foydalanilganda mehnatni (yoki tovarlar xarid qilish xarajatlari) modellari prognozlanadigan ko'rsatkichning asosan o'rtacha jon boshiga pul daromadi va xarid qilinadigan tovarlar narxi darajasiga bog'liqlikni aks ettiradigan regression tenglama ko'rinishida tuziladi. Bu holda modellar statistik xususiyatga ega, ya'ni mehnatning uni belgilab beruvchi omillarga bog'liqligini aks ettiradi. Bu omillar bazis davrining biror-bir yilida vujudga keladi.

Bundan tashqari, ushbu ma'lumot manbasi asosida mehnatni prognozlashning muhim uslubiy xususiyati bo'lib prognozlar tuzilganda aholi talabi va mehnati strukturasi ta'sir qiladigan aholining daromad bo'yicha taqsimlanishi kabi muhim omili hisobga olinadi.

Va nihoyat, budget statistikasining asosida mehnatni prognozlashning yana bir uslubiy xususiyati shundan iboratki, prognozlar aholining alohida ijtimoiy qatlamlari doirasida tuziladi. Xususan, ishchi, xizmatchilar va dehqonlar kabi ikki qatlam ajratiladi. Bundan tashqari, mehnat prognozlari o'rtacha jon boshiga pul daromadi darajasi bilan farqlanadigan oilalarning alohida iqtisodiy guruhlari uchun ham tuzilishi mumkin. Bu iqtisodiy guruhlar shuningdek, ikkita aytib o'tilgan ijtimoiy qatlamlarda ham ajratiladi.

Aholi mehnati, aniqrog'i, talabini prognozlash uchun asos sifatidagi ikkinchi ma'lumot manbai savdo statistikasi ma'lumotlariga to'xtaladigan bo'lsak, bu asosda prognozlarni tuzish budjet statistikasi asosida mehnatni prognozlashda qo'llaniladigan uslubiyatdan farq qiladi.

Bu holda aholi mehnati va moddiy ta'minot darajasi bo'yicha har xil bo'lgan iqtisodiy oilalar guruhlarining daromadlari miqdori o'rtasidagi vujudga keladigan statistik bog'liqliklar korrelyatsiyalanadi. Realizatsiya qilingan talab va uni belgilab beruvchi omillar dinamikasini tavsiflaydigan global ma'lumotlar esa alohida olingan tovarga talabni shakllantirish xususiyatiga mos ravishda tanlab olinadi.

9.3. Aholi mehnatini prognozlashning turli xil uslublarining o'zaro aloqasi to'g'risida

Aholi talabi va mehnatining prognozlarini tuzishda to'plangan keng tajriba shundan dalolat beradiki, mehnat prognozlari yoki prognozlash uslubini ishlab chiqishga bo'lgan u yoki bu bitta uslubiy yondashuvning bir o'zini qo'llash (boshqa yondashuvlar va uslublar bilan bog'liqsiz) ko'pincha prognozlashning aniq va ishonchli natijalarini olish imkonini beradi, ayniqsa bu prognozlar uzoq muddatli mehnatga tuzilsa. va bu tushunarlidir, chunki mehnat prognozlarini tuzishga bo'lgan deyarli har bir uslubiy yondashuv va unga mos muayan prognozlash uslubini bir qator kamchiliklarga ega bo'lib, ular prognozlardan to'laqonli foydalanish imkonini beradi.

Aholi mehnati va talabini prognozlash amaliyotida (ayniqsa uzoq muddatli istiqbolga) tobora keng qullaniladigan maqsadli yondashuv va unga muvofiq prognozlashning me'yoriy uslubini ko'rib chiqamiz.

Ma'lumki, bu yondashuv ayrim maqsadli mo'ljallarning apriorli belgilanishi va prognozlaniladigan ko'rsatkichning ularga siljish traektoriyasini aniqlashni nazarda tutadi. Ko'pincha maqsadli yondashuv alohida tovar va hizmatlar mehnatini uzoq muddatli prognozlashda qullaniladi. Aytib o'tilgandak yondashuv odatda me'yoriy uslub yordamida amalga oshirilib,

bu uslub alohida tovar va xizmatlar iste'moli yoki oqilona ta'minlanganlik normativlar nazarda tutiladi (agar gap uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar mehnatini prognozlash tug'risida borsa). Maskur vaziyatda bu oqilona me'yorlar rejali davrning aynan so'ngi yilida erishilishi kuzda tutiladi (masalan 2010-yilda yoki 2015-yilda).

Birinchi nazarda prognozlashning mazkur ushuli juda osondek ko'rinishi mumkin. Bu yerda murakabliklar faqat mehnatning oqilona me'yorlari ishlab chiqilganda vujudga keladi. Lekin ular ishlab chiqilgan bo'lsa, uzoq muddatli mehnatda ehtimolli mehnat miqdorlarini aniqlash qiyin emas.

Ammo normativ uslubdan foydalaniladiganda hozircha javob topilmaganda hozircha javob topilmagan bir qator savollar vujudga keladi. Masalan, nimaga oqilona mehnat me'yorlariga prognozlanadigan davrning aynan so'ngi yilda erishiladi, deb hisoblanadi? Nimaga undan keyin yoki ilgari emas? Haqiqiy mehnatning oqilona me'yorlarga siljish traektoriyasi qanday bo'lishi lozim, yoki boshqacha qilib aytganda, tovarlar mehnatining mumkin bo'lgan o'lchamlari va prognozlanadigan davrning alohida yillarini qanday aniqlash mumkin? Va nihoyat, nima uchun bazis davrda haqiqiy mehnat darajasi har hil bo'lgan barcha tovarlar uchun oqilona mehnat me'yoriga erishishning bir hil bo'lgan barcha tovarlar uchun oqilona mehnat me'yoriga erishishning bir xil yilli belgilanadi?

Bu savollar odatdan xozirgi vaqtda qullaniladigan alohida tovarlar mehnatini uzoq muddatli prognozlash uchun normativ uslubdan foydalanishning an'anaviy usulida vujudga keladi. Bu bilan birgalikda ular ko'rib chiqilayotgan usulning kamchiliklari to'g'risida ma'lumot beradi.

Shunga bog'liq ravishda mehnati uzoq mudatli prognozlashning normativ uslubini qo'llash uslubiyatini mukammallashtirish zarurligi vujudga keladi. Bu aholi va talab prognozlarini tuzishning normativ me'yorini iqtisodiy-matematik modellashtirish bilan bog'lash lozimligini bildiradi.

Bunday bog'liq zarurligi normativ uslub «sof» holda qo'llanilganda yuqorida sanab o'tilgan savollarning birontasini hali tuliq hal qilish imkoni yo'qligi bilan asoslanadi.

Lekin aytib o'tish lozimki, ulardan ayrimlarini xal qilishni usullari taklif etiladi. Masalan mehnatning oqilona me'yorlarga siljish traektoriyasini odatda mehnatning o'rtacha, yillik o'sish sur'atidan kelib chiqib hisoblash tavsiya qilinadi. Mehnatning o'rtacha yillik o'sishi sur'atlari bazis yilidagi haqiqiy mehnatning va prognozlanadigan davrning oxirgi yilida kutiladigan mehnatni (u, tabiiyki, oqilona mehnat me'yoriga mos keladi) solishtirish asosida aniqlanadi.

Mazkur holatda barcha prognoz hisob — kitoblari mehnat har yil bir hil sura'tda oshadi degan farazga asoslanadi.

Ammo haqiqatda bu faraz xech qachon bajarilmaydi. Ko'pgina tovarlar mehnati nafaqat bir xil sur'atlarda o'smaydi, balki alohida yillarda qisqaradi yoki ma'lum darajada barqaror turadi.

Shunday qilib, tovarlar mehnatining bir tekisda rivojlanishi to'g'risidagi gipoteza haqiqiy iste'mol dinamikasi bilan tasdiqlanmaydi va normativ uslubni qo'llash bilan mehnatning prognozlarini aniqlash uchun qabul qilinishi mumkin emas.

Bularning xammasi ushbu uslubning kamchiliklari to'g'risida xulosa qilish mumkin. Bu qarshiliklar avvalam bor shundan iboratki, u faqat maqsadni («mehnatniug» oqilona mo'ljali» ko'rinishi) aniqlaydi, lekin haqiqiy mehnatning bu maqsadga siljish traektoriyasini bnlgilash imkoniga ega emas. Bu vazifani mehnatni prognozlashning genetik yondashuv yordamida hal qilish lozim. U asosan prognozlashning statistik uslublari yoki aniqroq qilib aytganda, - aholi mehnati va talabini moddelashtirishning iqtisodiy-matematik usullari yordamida amalga oshiriladi.

Ammo bu uslubni ham sof xolda, ya'ni prognozlashning normativ uslublarisiz qo'llash xam uzoq muddatli mehnat prognozlarini tuzish uchun xam foydalidir va ma'lum kamchiliklarga ega. Bu kamchiliklar asosan ma'lum. Shuning uchun ulardan asosiylarini aytib o'tamiz.

Ulardan biri shundan iboratki, modellashtirish uslubini qo'llash o'tgan yillar ma'lumotlariga asoslanib, bu yillar prognozlanadigan davrning so'nggi yilidan 10-15 va xattoki undan ko'p yillarga ortda koladi. Tabiiyki, shunchalik uzoq davrdan ma'lumot asosida aniqlangan mehnat va talabning

rivojlanish dinamikasidagi statistik bog'liklar prognozlanadigan davrda tubdan o'zgarish mumkin, va shuning uchun ularni to'liqligicha uzoq kelajakga o'tkazish mumkin emas.

Iqtisodiy matematik modellashtirish tamoyillariga asoslangan aholini mehnati va talabini prognozlashning aytib o'tilgan kamchiliklari ularni ayniqsa uzoq muddatli mehnatni prognozlash maqsadlarida amaliyda qo'llash imkoniyatlarini kamaytiradi.

Aynan shu sababda, ya'ni mehnatni xar bir uslubi-normativ uslub va iqtisodiy-matematik modellashtirish uslubining kamchiligi tufayli va mehnatni prognozlashning kompleks uslublarini ishlab chiqish zaruriyati vujudga keladi. Talab va mehnatni prognozlashning kompleks uslublari har bir aytib o'tilgan uslublarning ijobiy tomonlarini o'z ichiga olish va iloji boricha salbiy jixatlarni rad etishi lozim. Boshqacha qilib ayganda, mehnat prognozlarini tuzishda ushbu ikkita mustaqil prognozlash uslublarini o'zaro bog'lash masalasi turibdi.

Buni, bizning fikrlanimizcha, mehnatni iqtisodiy-matematik modellashtirish uslubi asosida tuzish maqsadga muvoffiqdir, ya'ni asos sifatida aynan shu uslubni olish va unga normativ uslub elementlarini qo'shish. Aksincha qilish (ya'ni asos sifatida normativ uslubni olish va unga mehnatni modellashtirish uslub elementlarini qo'shish) maqsadga muvofiq emas, chunki oqilona mehnat me'rlari shartli xususiyatga ega bo'lib, ular mos iqtisodiy-matematik modellarda o'z aksini topadigan haqiqiy mehnat dinamikasini ifodalaydi.

4. Aholi mehnat tizilmasini modellashtirish va prognozlash uslublari.

Aholi mehnatini prognozlash sohasida yo'nalishlardan biri tuzilmaviy mehnat modellaridan foydalanish bilan bog'liq. Aynan tuzilmaviy modellar boshlang'ich instrument bo'lib, ular erdamida aholi mehnati prognozlari ishlab chiqila boshlandi.

Birinchi marotaba aytilgan modellar amaliy maqsadlarda 20-chi yillar oxirida foydalanilgan edi. Eslatib o'tamizki, bu modellardan foydalanishning asosiy g'oyasi shundan iboratki, rejalashtirilgan jon boshiga daromadga mos, ma'lum daromadga biror-bir oila guruxida vujudga keladigan mehnat tuzilmasi rejali istiqbolga o'tkaziladi.

Bunday «o'tkazish» hududiy doirada o'tkazilishi mumkin. Bu holda bazis davrdagi o'rtacha jon boshiga haqiqiy daromad rejali davrda kutilaetgan o'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan daromadga teng kelgan haqiqiy aholi mehnati tuzilmasi rejali davrga o'tkaziladi va barcha mamlakat aholisiga tarqatiladi.

Ko'rinib turibdiki, mazkur vaziyatda prognozlashning korporativ (solishtirma) uslubi qo'llanilib, u, qoida bo'yicha, aholi talabi va mehnati tuzilmasini aynan shunday xududiy solishtirishlar asosida aniqlashni nazarda tutadi. Etalon hududi sifatida nafaqat ushbu mamlakat doirasidagi xudud, balki xorijiy mamlakat xam xizmat qilishi lozim. O'rtacha jon boshiga daromadning ma'lum darajasiga ega oilalar iqtisodiy vujudga kelgan talab yoki mehnat tuzilmasining namunasi sifatida foydalanish ham korporativ uslub turini ifodalaydi.

Bu bilan birgalikda odatda ushbu uslubni mehnat tuzilmaviy modellashtirish uslubi deb ataydilar.

So'ngi paytlarda aholi mehnati va talabini tuzilmaviy modellashtirishga asoslangan prognozlash uslublari talab prognozlarini ishlab chiqish uslublari qatoridan chiqqan va deyarli ishlatilmaydi.

Ayni paytda aytib o'tilgan uslublarni qo'llash, ma'lum qiyinchiliklarga ega bo'lsa ham, juda istiqbollidir. Uning qiyinchiliklari, asosan, ma'lumotli xususiyatga ega.

Aytib o'tish lozimki, ilgari qo'llanilgan tuzilmaviy modellar regression modellar asosida aholi talabi va mehnatini prognozlash uslublariga nisbatan ancha eskirgan. Hozirgi uslublar tuzilmaviy modellardan farqli ravishda yuqori dinamika, hamda mehnatga ta'sir qiladigan omillarni hisobga olish bo'yicha ko'p imkoniyatga ega. Shu sababli tuzilmaviy modellarni tuzish uslubiyati va ular asosida prognoz hisob-kitoblarni olib borish uslubiyatini shakllantirish muammosi vujudga keladi.

Bunday takomillashtirish yo'nalishlaridan biri mehnat o'zgarishning dinamik qonuniyatlarini hisobga olish, ya'ni mehnatning dinamik tuzilmaviy modellarini tuzish bilan bog'liq. Buning uchun jon boshiga to'g'ri keladigan daromadi istiqbolda rejalashtirilaetgan butun aholi o'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan daromadga yaqin bo'lgan oilalar iqtisodiy guruhining

mehnati (yoki talabi) tuzilmasidagi siljishlarni aniqlash, va olingan tuzilmani bunday siljishlarni hisobga olgan holda to'g'irlash lozim. Bu dinamik siljishlarni turli usullar erdamida aniqlash mumkin.

Ko'pincha bunday vaziyatlarda boshlang'ich ma'lumotlar, ya'ni «etalon» bo'lgan oilalar guruxida aloxida tovarlar mehnati ko'rsatgichlarining o'rtachasini aniqlash uslubidan foydalanish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, prognoz hisob-kitoblari uchun bir necha o'tgan yillar uchun olingan alohida tovarlar mehnatining o'rtacha ko'rsatgichlari foydalaniladi.

Shu tariqada hisoblangan o'rtacha mehnat rejali davrda extiyojli ko'rsatgich sifatida olinadi.

Ammo mazkur vaziyatda bunday usulni qo'llab bo'lmaydi, chunki u mehnat dinamikasini aks ettirmaydi. U hattoki, rejali davrda bo'lishi mumkin bo'lgan mehnat o'lchamlarini pasaytiradi, chunki o'rtacha mehnat ko'rsatgichlari o'tgan yillardagi mehnat xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi.

Shu sababli bu vaziyatda metodologik nuqtai nazardan mehnatni (va xarid qilish xarajatlarini) davrga bog'liq ravishda silliqlash uslubidan foydalanish qulayroq. Bunday silliqlash mavjud o'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan davrda dinamikasini to'liqroq hisobga olish imkonini beradi.

Aholi talabini prognozlash uchun tuzilmaviy modellashtirishning asosiy uslubini qo'llash shundan iboratki, bazis qilib olingan oilalar guruxida xarajatlar tuzilmasi butun aholi talabini tuzilmasiga mos kelmasligi mumkin. Bunga ko'p omillar ta'sir qiladi. Shuning uchun butun aholi talabining huquqiy tuzilmasi bazis qilib olingan oilalar guruxi talabining tuzilmasiga mos kelmasligi xam mumkin.

Bu borada butun aholi talabining prognozlangan tuzilmasini asos qilib olingan oilalar guruhi va butun aholi talabining umumiy tuzilmasi o'rtasidagi farqlarni hisobga olgan holda to'g'irlash zaruriyati vujudga keladi. Bunday to'g'irlashni o'tkazish uchun oldin bazis davrdagi bir qator yillar uchun talab tizimlarining farqlarini tafsiflaydigan maxsus koeffitsientlarni hisoblab olish, bu koeffitsientlarning rejali davr uchun prognozini o'tkazish va so'ngra ular yordamida olingan prognozni to'g'irlash lozim. Oxirgi aytib o'tilgan ikki usul

murakkab hisoblanmaydi va standart usular yordamida amalga oshiriladi. Faqatgina to'g'irlash koeffitsientlarni hisoblash jarayoni o'ziga xos xususiyatga ega.

Ilgari aytib o'tilgandek, bu koeffitsientlarni bir qator yillar uchun hisoblash maqsadga muvofiqdir. Xar bir yilda bazis oilalar guruhi sifatida jon boshiga daromadi mos ijtimoiy guruhning shu yildagi aholi jon boshiga daromadiga teng yoki yaqin bo'lganini olish lozim. Shuning uchun, tabiiyki, xar hil yillar uchun bazis oilalar guruhi turli xil bo'ladi. To'g'irlash koeffitsientlarini yoki mutlaq xarajatlar summasini, yoki bu xarajatlar ulushini taqqoslab hisoblash mumkin. Oxirgi holatda nisbiy usullarda ifodalangan talab tuzilmasi tug'irlanadi, mutlaq kattaliklarga o'tish uchun qo'shimcha hisob-kitoblarni amalga oshirishga to'g'ri keladi.

To'g'irlash koeffitsientlarini hisoblaganda shuni nazarda tutish kerki, budjet ko'rigidan olingan bazis oilalar guruxidagi talab tuzilmasini bevosita butun aholining talab tuzilmasi bilan taqqoslash imkoni yo'q. Chunki budjet guruhlanishida 2 ijtimoiy guruh

-ishchi va xizmatchilar va dehqonlar ajratiladi. Shuning uchun o'rtacha bazisli oilalar guruhining talab tuzilmasini aniqlash uchun oldin har bir ishtimoiy guruhda mos bazis guruhlarini tanlash (ularning jon boshiga daromadining o'rtacha darajasiga sekinlashish tamoyili bo'yicha) va so'ngra alohida tovarlar xaridi xarajatlari to'g'risidagi olingan ma'lumotlarni ushbu ijtimoiy guruhlardagi aholi soni bilan taqqoslash lozim.

Ko'rish mumkinki, tuzilmaviy modellashtirish uslubidan foydalangan holda mehnat prognozini hisoblash jarayoni ancha murakkab. Shuningdek, hozirgi vaqtda zaruriy ma'lumot ham mavjud emas, chunki o'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadi darajasi bo'yicha aholining iqtisodiy guruhlari sunggi bir qator yillar uchun ishlab chiqiladigan bunday ma'lumotlarga ega bo'lmasdan, bunday hisob-kitoblar xajmini bajarish deyarli mumkin emas.

Ushbu shart - sharoitlar hisob-kitoblarning murakkabligi va ma'lumot yo'g'ligi, fikrimizcha, hozirgi vaqtda tuzilmaviy modellashtirish uslublari deyarli qo'llanilmasligining asosiy sabablari hisoblanadi.

Hisob-kitoblar murakkabiga to'xtaladigan bo'lsak, zamonaviy elektron hisoblash texnikasi mavjudligi sharoitida u 50-yil ilgari bu uslub birinchi marotaba qo'llanilgan va elektron hisoblash texnikasi mavjud bo'lmagan davrga nisbatan ancha oson hal qilinadi.

Ma'lumot bilan bog'liq vaziyat murakkabdir. Tuzilmaviy modellashtirish uslubini qo'llashda talab va mehnat prognozlarini tuzish maqsadida bazis davrining iloji boricha ko'proq yillar miqdori uchun o'rtacha jon boshiga pul daromadlari darajasi bo'yicha aholini iqtisodiy guruhlariga ega bo'lish lozim. Bu guruhlar tuzilgan sharoitda aholi mehnatini tuzilmaviy modellashtirish uslublarini qayta tiklash va ulardan prognoz, statistik va reja hisob-kitoblarini amalga oshirishda foydalanishning haqiqiy imkoniyati vujudga keladi.

X mavzu. AHOLI MEHNATI TO'G'RIDIDA ASOSIY TUSHINCHA VA MA'LUMOTLARI TAVSIFLARI

10.1. Aholi mehnati to'g'risida tavsiflovchi ma'lumotlar iborasi

Ma'lumotlar to'g'risida zamonaviy ilm mahsus iboralar bilan ish yuritadi, ular o'z ichiga aynan shu ilm va butun ma'lumotni tavsiflovchi maxsus tushunchalarni oladi. Bu tushunchalar universal xarakterga ega, shu ma'noda ular har qanday konkret ma'lumotga nisbatan, qo'llanilishi mumkin.

Ammo, bu tushunchalarni konkret ilmiy tadqiqotning har bir sohasida qo'llash (shu qatorda aholini mehnatini analiz qilishda) alohida spetsifikaga ega, ularni qandaydir konkret ilm sohasida ma'lumotlarni tadqiqot qilishda u yoki bu umummehnat informatika terminlari bilan ish olib borishda nazarda tutilishi lozim. Quyida biz bu spetsifikani aks etdirishga xarakter qilamiz.

Aholini mehnat to'g'risida, ma'lumotni tavsiflovchi, tushincha va iboralar majmuini, bir necha guruxlarga ajratish mumkin:

- 1) Ma'lumotlar tavsiflarini asosiy ochuvchi umumiy tushincha;
- 2) Aholini mehnati to'g'risida ma'lumotlarni alohida turlarini aks ettiruvchi spetsifik tushincha.
- 3) Ma'lumotlarni sifatini tavsiflovchi, xususiy tushunchalar.

Quyida yuqorida aytilgan aholi mehnati to'g'risida ma'lumotlar guruxlarining har biriga kiruvchi alohida tushunchalar tavsifi beriladi.

Jumladan, umumiy tushunchalar guruhida aholi mehnatini prognozlash va analiz qilish uchun ma'lumotlar bazasi,

ma'lumotlar kengligi, ma'lumotlar banki va h.k. larni kiritish mumkin.

Mehnatni prognozlash va analiz qilish uchun ma'lumotlar bazasi deb, bu maqsadlar uchun qo'llaniladigan statistik ma'lumotlarni majmuini tushinishimiz mumkin.

Ma'lumotlar bazasi — umuman ma'lumotlarni tavsiflash uchun qo'llaniladigan keng va umumiy tushincha. U mehnat to'g'risida statistik ma'lumotlarni qandaydir tizimlashtirilmagan tavsifi sifatida chiqadi va uni butunlay turlarga ajratmasdan prognozlash va analiz qilish uchun statistik ma'lumotlarni ochib beradi.

Ma'lumotlar bazasini yanada konkret tavsifi uchun, ma'lumotlar manbayini, ma'lumotlar kengligi, ma'lumotlar banki singari tushinchalar kiritilishi mumkin. Bu tushinchalarning hammasi ma'lumotlar to'g'risida zamonaviy ilmda ishtilishi mumkin. Ammo, mehnatni prognozlash va analiz qilishni ma'lumot bilan ta'minlash muammolarini tadqiqot qilishda bu tushinchalar ilmiy izlanishning konkret sohasida spetsifikasina aks etiruvchi spetsifik ma'noga ega bo'ladi.

Jumladan, ma'lumotlar manbayi deganda statistik hisob-kitobning konkret shakli va tanlov tadqiqot materiallari aholi mehnatini prognozlash va analiz qilish uchun zarur statistik ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi materiallar tushuniladi. Ma'lumotlar manbayi prognoz qilinadigan xodisani (bu holatda aholi mehnati) tavsiflovchi ma'lumotlarni, shuningdek, ularga ta'sir qiluvchi faktorlar (masalan aholi pul daromadlari, tovarlarni chakana narxlar va hok.larni) o'z ichiga oladi.

10.2. Ma'lumotlar turlari

Bu ma'lumotlar manbayida mavjud ma'lumotlar ahamiyati va mehnatni prognozlash va analiz qilishda ularni rolga bog'liq holda, ularning hammasi 3 ta turga bo'linishi mumkin: asosiy, qo'shimcha va yordamchi.

Asosiy ma'lumotlar manbalariga tadqiqot obyektlarining bevosita tavsiflovchi ma'lumotlarni ya'ni aholi mehnatini o'z ichiga oluvchi ma'lumotlar kiradi. Aholi mehnatini tavsiflovchi

va analiz qilish uchun qo'llaniladigan asosiy ma'lumotlar manbai deb alohida tovar va xizmatlarni aholi tomonidan mehnati to'g'risida oila budjetlarini tanlov tadqiqotlar materiallarini, hisoblash mumkin.

Ma'lumotlar bazasining asosiylariga shuningdek, engil sanoat buyumlari oziq-ovqat maxsulotlarini o'rtacha jon boshiga aholini mehnati dinamikasi to'g'risida ma'lumotlarni, uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar bilan aholini ta'minlanganligi dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlar, aholini shaxsiy mehnat fondi dinamikasi to'g'risida va h.k. ma'lumotlari kiradi.

Aholi mehnati to'g'risida asosiy ma'lumotlar manbai deb davlat, kooperativ va xususiy savdo chakana tarmoq orqali aholiga tovarlarni realizatsiyasida to'g'risidagi ma'lumotlarni atash mumkin, to'g'riroq qilib aytganda ular mehnatni emas, aholini to'lovga qodir, realizatsiya qilingan talabini tavsiflaydi. Lekin, uni hisobga olib, realizatsiya qilinadigan tovarlarning o'rtacha chakana narxlarini qayta hisoblashda mehnat xajmi to'g'risida malumotlar olish mumkin.

Qo'shimcha ma'lumotlar manbai bo'lib, aholi mehnatiga ta'sir qiluvchi asosiy faktorlar xarakati to'g'risida ma'lumotlar hisoblanadi. Bu guruxga quyidagilar kiradi: aholi pul daromadlari statistikasi, chakana narxlar statistikasi, demografik statistika.

Yordamchi ma'lumotlar manbai — alohida, konkret tovarlarga aholining talabi va mehnatini aniqlovchi spetsifik faktorlari dinamikasi to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ularga quyidagilar kiradi: uy-joy statistikasi, pulli xizmat statistikasi, turmushni yaxshilash (4) to'g'risida ma'lumotlar televidenie tarmog'ini rivojlanishi va boshqalar.

Bu ma'lumotlar manbalarining hammasi ma'lumotlar kengligini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, ularning ostida maxsus analiz, va prognozlash uchun tayyorlangan tizimlashtirilgan va aniq usul bilan ishlangan mehnat to'g'risida ma'lumot va uni shakllantiruvchi faktorlar yotadi. Ma'lumotlar kengligi (massivi) ma'lumotlar bazasidan aynan shu bilan farq qiladi, ya'ni tizimlashtirilgan va qayta ishlangan statistik ma'lumotlarga, iqtisodiy-matematik modelga «kiritish» yoki boshqa usul bilan mehnat hisoblarini prognozlash

va analiz qilish maqsadida ishlatishga tayyor ma'lumotlar farq qiladi.

Ma'lumotlar o'z ichiga masalan, mehnat va uni shakllantiruvchi faktorlar to'g'risida ma'lumotlarni olishi, mumkin, ular maxsus jadval matritsalar va hokozolar ko'rinishida bo'lishi mumkin, ma'lumotlar bazasi esa bularga ega emas.

Ma'lumotlar kengligi mehnat turlari bo'yicha farqlanishi mumkin (masalan, shaxar va qishloq aholisi mehnatining ma'lumotlar kengligi va h.k. lar), shuningdek, aholi mehnatini aniqlovchi konkret faktorlar bo'yicha (masalan, aholi pul daromadlarini ma'lumotlar kengligi va hokozolar).

Uzoq muddat saqlanishga muljallangan ma'lumotlar kengliklari majmui, ma'lumotlar banki deyiladi. Ma'lumotlar banki aholini talabi va mehnati to'g'risida ma'lumotlarga ishlov beruvchi avtomtlashtirilgan tizimni yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

Aholi mehnati va talabini prognoz qilish uchun turli xil axborotlar qo'llaniladi. Bu bilan bog'liq holda ularni klassifikatsiya qilish masalasi yuzaga keladi. Bunday klassifikatsiya turli alomatlariga qarab o'tkazilishi mumkin. Ulardan bittasi — axborot xarakteri. Bu alomatga asoslanib quyidagi uch turdagi ma'lumotlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Bazisli, rejali, prognozli.

Bazisli axborot- bu bazis davrida mehnat to'g'risida va uni shakllantiruvchi faktorlar to'g'risida statistik ma'lumotlarni ichiga oluvchi axborot. Bazisli axborot o'tgan vaqtdagi (yil, kvartal va h.) mehnat va unga ta'sir qiluvchi faktorlar to'g'risida qat'iy ma'lumotlarga asoslanadi.

Rejali axborot mehnatga ta'sir qiluvchi faktorlarning rejali mazmuni to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. U aholi mehnati va uning rivojlanishini aniqlovchi faktorlarni tavsiflovchi alohida ko'rsatkichlarni rejali proektirovkalarga asoslanadi. Shu narsaga e'tibor berish lozimki aholining talabi to'g'risida rejali axborot bo'lishi mumkin, chunki talab bevosita direktiv rejalashtirilmaydi va talabning rejali ko'rsatkichlari ishlab chiqilmaydi. Shuning uchun to'lovga qodir aholi talabiga nisbatan faqat prognozli axborot to'g'risida gapirish mumkin.

Prognozli axborot prognozashtirilgan davrda talab va uni aniqlovchi ayrim faktorlarning mazmuni to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

«Prognozli axborot» iborasiga nisbatan faktorlar qatoriga, asosan rivojlanish bevosita direktiv rejalashtirilmaydigan faktorlarni kiritish mumkin, masalan, demografik faktorlar, tabiiy- klimatik sharoitlar va xokazolar.

10.3. Prognozlovchi axborot va uning qo'llanilishi

Bir qator hollarda davlat tomonidan bevosita rejalashtirilgan faktorlar to'g'risida, masalan, aholini pul daromadlar to'g'risida, tovarlarning chakana narxlar prognozli axborot uchun qulay bo'ladi. Bunga zaruriyat prognozashtirilgan davrga bu faktorlarning rejali proektirovkasi mavjud bo'lmaganda va ularni prognozli hisoblarning munosib ko'rsatkichlari bilan almashtirish zaruriyati tug'ilganda paydo bo'ladi.

Prognozli axborot kelgusi davrda bevosita rejalashtirilmaydigan alohida tovarlar mehnati xajmi to'g'risida, shuningdek, rejali tartibda tasdiqlanuvchi mehnat ko'rsatkichlari (masalan, mehnat fondi, milliy daromadda uning ulushi) to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Ammo, rejalashtirilgan mehnat ko'rsatkichlari to'g'risida ma'lumotlar aynan prognoz qilish natijasida olingan bo'lsa, prognozli axborot sifatida ko'rib chiqiladi.

Shunday ekan, aholi mehnati va uni aniqlovchi faktorlar to'g'risida har qanday axborot, agarda u tegishli ko'rsatkichlarni prognozlashdan olingan bo'lsa, prognozli sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Yig'ilish prinsiplari va alomatlaridan kelib chiqqan holda aholining talabi va mehnatini prognozlash va analiz qilish uchun qo'llaniladigan axborotlar butunlay va tanlovliga ajratilishi mumkin.

Butunlay axborot deb, talab va mehnatni harakati yoppasiga hisobi va ularga ta'sir qiluvchi faktorlar asosida olingan ma'lumotga aytish mumkin. Butunlay axborotga misol sifatida maxsus statistik hisobga (shakl 3 toro savdo) olingan chakana

tarmoq bilan savdo qiluvchi tashkilotlarda alohida tovarlarni realizatsiya qilish to'g'risida ma'lumotlar, mehnat fondi dinamikasi, milliy daromadda uning ulushi to'g'risida ma'lumotlar tovarlarning chakana narxlar dinamikasi va h.k ma'lumotlarni keltirish mumkin.

Tanlangan axborot — bu tanlov tadqiqotlari natijalarida talab, mehnat va ularni shakllantiruvchi faktorlar to'g'risida olinadigan axborotdir. Bunday tadqiqotlarning yirigi bo'lib, dehqon, ishchi va xizmatchilarning oila budjetlarini tadqiqot qilish hisoblanadi. Tanlov tadqiqotlari materiallarida talab va mehnat to'g'risidagi ma'lumotlar singari ularni shakllantiruvchi faktorlari to'g'risida ma'lumotlar aks ettiriladi.

Aholini talab va mehnatini prognozlash jarayonida konkret tegishlilikidan kelib chiqqan holda bu maqsadlar uchun ishlatiladigan axborot kiruvchi va chiquvchilarga ajratilishi mumkin.

Kiruvchi axborot o'ziga xosligi bo'lib u talab va mehnatni prognozlashni ishlab chiqarishda ilk axborot bazasi sifatida ishlatilishi hisoblanadi. Unga aholini talabi va mehnati to'g'risida bazisli, prognozli va rejali axborotlar kiradi. Bu axborotlarning hammasi mehnat va talabni prognozlash madelini «kirishida» turgāndek, uning nomi ham kiruvchi axborot — mehnat va talabni prognozlash natijasida olinadigan axborot. Aslini olganda modelning «chiqishida» turgan talab va takliflarini prognozli baxolash unga kiradi. Ammo, ayrim xollarda prognozli baxolash kiruvchi axborot sifatida ham qo'llanilishi mumkin. Bunday hol mehnatni va talabni zinali prognozlashda yuz beradi.

Maxsus gurux tarkibiga□aholi talabi va mehnatini prognozlash va analiz qilish uchun qo'llaniladigan ilk statistik ma'lumotning sifatini tavsiflovchi tushunchalarni kiritish mumukin. Ularning asosiylari: axborotga egalik, to'liqlik, ishonchlili va axborotning reprezentativligi. Bu tushinchalarning hammasi asosan «kiruvchi» ga nisbatan qo'llaniladi, ya'ni mehnat, talabni axborotlarni prognozlash uchun.

Daslabki ma'lumotlarning axborotlanganligi, aholini talabi va mehnatini prognozlashda qo'llaniladigan, u yoki bu statistik ma'lumotlar manbayini o'zida ma'lumotlarini tavsiflaydi. Talab

va mehnat uni aniqlovchi faktorlar to'g'risidagi statistik axborot manbalari turli xil. Masalan, oila budjetlarini tanlab tekshirish asosida aholining tavarlar sotib olishga xarajatlarini tekshirish to'g'risidagi ma'lumotlar, chakana savdoda tovarlarni realizatsiya qilish to'g'risida savdo statistikasi ma'lumotlariga nisbatdan axborotlangan, chunki oxirgisi (ya'ni savdo statistikasi ma'lumotlari) budjet statistikasi nazarda tutgan oilalar ijtimoiy va iqtisodiy alohida guruhlaridagi tovarlar sotib olishga ketgan xarajatlarni o'z ichiga olmaydi.

Aholini to'liqligi, talab va mehnatni prognozlashini qayta ishlash uchun boshlang'ich ma'lumotlarini «to'liqlik» darajasini aks ettiradi. Mazmuni bo'yicha axborotni to'liqligi prognoz qiluvchilarning axborot bilan ta'minlanganlikni tavsiflaydi.

Axborotlarning to'liq bo'lmasligi, talab va mehnatni prognozlashning yakuniy natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi, prognozli baholashning aniqligini pasaytiradi.

Axborotning ishonchligi mehnat, talab va ularni shakllantiruvchi faktorlarga o'xshash real ko'rsatkichlarini statistik tavsiflarining munosiblik dararajasi sifatida chiqadi. Axborotlar ishonchligi xatolar ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi, masalan, o'lchov xatosi u mehnat yoki talabni yo ularni aniqlovchi faktorlarni o'lchov natijalari o'rtasidagi farq bilan aniklanadi.

Axborotlar operativligi deganda aholining talabi va mehnatini prognozlash va analiz qilish uchun zarur ma'lumotlarning kelib tushishi qayta ishlanishi va yig'ilish tezligi darajasini tushinamiz. Axborotning operativligi bir qancha shartlarga bog'liq: axborotni qayta ishlash va yig'ishni tashkil qilish sifatidan, axborotni qayta ishlash va yig'ish bo'yicha mehnatni texnik ta'minlanganlik darajasidan, kanallar orqali axborotni xarakati tezligidan va boshqa shartlardan.

Axborotning reprezentativligiga kelsak, bu tushincha tanlov usuli yordamida olinadigan axborotni tavsiflash uchun qo'llaniladi, aholi talabi va mehnati to'g'risida axborotlarni yig'ish uchun ishlatilish o'ziga xosliklari quyida ko'rib chiqiladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Axborotlarning iboralarini qanday guruhlari mavjud?
2. Axborot manbalar, turlari.
3. Axborot kengligi nima?
4. Butunlay va tanlov axboroti nima?
5. Kiruvchi axborot nima?
6. Statistik axborot sifati nima, va u o'z ichiga nimalarni
oladi?

XI mavzu. AHOLI MEHNATI TO'G'RISIDA AXBOROTLARNI TIZIMLASHTIRISH MUAMMOLARI

11.1. Aholi mehnatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Zamonaviy statistikada aholining mehnatini tavsiflovchi ko'rsat-kichlarning keng doirasi ishlab chiqilmoqda. Ular qatoriga alohida oziq - ovqat tovarlarini, engil sanoat buyumlarini o'rtacha aholi jon boshiga mehnat darajasini uzoq muddat foydalaniladigan asosiy tovarlar bilan aholining ta'minlanganlik darajasini, turmush xizmatlari mehnatining xajmi, shu qatorda ularning turlari bo'yicha shaxsiy mehnatning umumiy xajmini va h.k.lani kiritish mumkin. Bu ko'rsatkichlarning hammasi (to'liq bulmasada) aholining mehnati, uning strukturasi va o'ziga xosliklar to'g'risida tushuncha beradi.

Shuni ta'kidlash kerak-ki, hozirgi kunda mavjud aholi iste'temoli to'g'risidagi axborot yagona tizimlashtirilgan xarakterga ega emas. U har doim ham bir - biri bilan zarur ketma-ketlikda bog'lanmaydigan mehnat tomonlar va alohida ko'rsatkichlarni aks ettiradi. Masalan, o'rtacha jon boshiga asosiy oziq ovqat maxsulotlari va engil sanoat buyumlari mehnati to'g'risida ma'lumotlari aholini uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar bilan ta'minlanganligi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan bog'liq emas.

Undan tashqari alohida tovarlarni o'rtacha jon boshiga mehnati ko'rsatkichlari va uzoq muddatli foydalaniladigan tovar bilan aholining ta'minlanganlik ko'rsatkichlari cheklangan tovar namenklaturasi bo'yicha ishlab chiqiladi. Shuning uchun ular asosida mehnatning umumiy xajmi to'g'risida tushincha olish juda qiyin.

Shaxar va qishloq aholisini mehnati to'g'risida aholini alohida ijtimoiy iqtisodiy va demografik guruhlari mehnati to'g'risida zamonaviy talablarga javob beruvchi mehnatning

analizi va uni shakllantirish manbalari to'g'risida axborotni etarli deb bo'lmaydi. Bu axborot tarqalib ketgan xarakterga ega, bu esa mehnatni rivojlanish jarayonlarini ijtimoiy iqtisodiy tekshirishni u yoki bu ma'nodagi qiyinlashtirmoqda (jumladan, mehnat strukturasi va darajasida ijtimoiy iqtisodiy farqlarni tenglashtirish jarayoni, mehnatni ratsionalizatsiya qilish jarayoni, mehnat sohasini umumlashtirish jarayonlari va hakazolar).

Mehnatni turli taraflarini aks ettiruvchi, axborotning ayrim turlari mavjud emas. Shunday qilib hozirgi vaqtda haqiqatdan ham mehnat xarajatlari mehnatga ketgan vaqt, mehnat sohasida mahsulot (yoki yo'qotilishi)ni tavsiflovchi tizimlashtirilgan ma'lumotlar ishlab chiqilgani yo'q. Uzoq muddatli foydalanish tovarlarining ayrim turlari bilan aholining ta'minlanganlik darajasi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Bu tovarlar kengayib borayotgan oilalar turmushi doirasiga kiradi. (Masalan, ayrim oshxona buyumlari, mashina turlari va hokozolar.)

Bularning hammasi o'z-o'zidan aholini mehnati sohasida ilmiy tadqiqotlarni keyingi chuqurlashtirish imkoniyatini kamaytiradi. Uning rivojlanish kelajagi to'g'risida asoslangan xulosalarni qiyinlashtiradi. Mehnatni rejali boshqarish masalalari bo'yicha rekommendatsiyalarni ishlab chiqishni qiyinlashtiradi.

Shu orada ayniqsa etuklik bosqichida jamiyatda, jamiyat ishlab chiqarish jarayonida mehnatning rolining o'sishi, uning samaradorligining oshishida, takidlash mumkinki, aholini ist'moli sohasida tadqiqotlarni chuqurashtirish iqtisodiyotning muhim muammosi hisoblanadi. Aholi mehnati to'g'risida axborotlar bazasini mukammallashtirishga bu muammoni hal qilishda muhim shart sifatida qarash lozim. Bu sohada tadqiqotlarni keyingi rivojlanish faktorlarini ko'rib chiqish kerak.

Shunday qilib, xalq mehnati tadqiqotlarini axborot bilan ta'minlash, hozirgi vaqtda iqtisodiy mehnatni fan sifatida rivojlanishida eng muhim vazifa hisoblanadi. Bu vazifani to'liq hal qilish uchun nazarimizda, mehnat statistikasining tadqiqotini maxsus statistik bo'limini yaratish lozim.

Bunday statistik bo'limni yaratish masalasi iqtisodiy adabiyotlarda oldinga qo'yilgan eli. Ammo, u amaliy javob

topmaguncha unga qayta murojaat qilishimizga to'g'ri keladi. Unga batafsil to'xtab o'tamiz.

Mehnat statistikasi maxsus bo'limi yo'qligi unda tizimlashtirilgan ko'rinishda mehnat tavsifi va uning rivojlanish jarayonlari bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda mehnat to'g'risida ma'lumotlar boshqa statistik bo'limlar bo'yicha «tarqalib» ketishiga olib keladi. Jumladan, ularni xalq farovonligi statistikasi, savdo statistikasi, xalq — ta'limi statistikasi va h.k. larda uchratish mumkin.

Statistikanig turli bo'limlari bo'yicha aholi mehnati to'g'risida axborotni bunday «tarqalganligi», tadqiqot ishlarini qiyinlashtiradi, uni rivojlanish jarayoni to'g'risida ma'lumotlarni tizimlashtirishda qiyinchilik tug'diradi.

«Mehnat statistikasi» maxsus bo'limida bu ma'lumotlarning to'planishi nafaqat bu kamchilik va qiyinchiliklarni yo'q qilishga imkon beradi, balki hozirgi kunda mehnat haqida yig'ilgan axborotni tizimlashtirar edi. Shu bilan birga oxirgisini hozirgi kunda hisoblanilmayotgan yangi ko'rsatkichlar bilan to'ldirish zarur, shuningdek, hozirda mavjud mehnatni statistik tavsiflarini hisoblash metodikasini takomillashtirish kerak.

Yuqorida, aholi mehnati umumlashgan tavsifini hisoblashning metodologik o'ziga xosliklari hakida gap borgan edi, ular jamiyat mehnati fondi, aholi mehnati birlashgan fondidir. Bu yerda biz ayrim xususiy ko'rsatkichlarni hisoblashning metodik tavsiflari va mehnat tavsiflariga to'xtab o'tamiz.

Bunday tavsiflardan bittasi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar mehnati. Hozirgi vaqtda, shaxsiy mehnatni yillik fondini hisoblashda, uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar mehnati xajmi, bu tovarlarni xususiy kooperativ yoki davlat savdo chakana tarmoqlari orqali aholiga yillik realizatsiya qiymatiga qo'shiladi.

Bu orada uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar mehnati, aniq spetsifikaga ega, shundaki barcha tovarlar birdaniga mehnat qilinmaydi, bir yil davomida ham mehnat qilinmaydi, ular uzoq vaqt davomida, asta sekin o'zi keng mehnat xususiyatlarini yo'qotib mehnat qilinadi. Shubhasiz bu tovarlarni yillik sotish qiymati, ularni yillik mehnat qiymatini aks eta olmaydi, u uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni qismini yillik qiymatini

hisoblashi lozim va aynan shu ko'inishda ya'ni, uzoq muddatga foydalaniladigan tovarlar vaqt tarkibini eskiradigan qismini yillik qiymati shaklida, bu tovarlarni mehnat ko'rsatkichi hozirgi vaqt shaxsiy mehnat fondiga qaratilgan yoki biz tomondan taklif qilingan shaxsiy mehnatning kengaytirilgan fondi ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi lozim.

Bu bilan birgalikda ta'kidlanishi lozimki, ikkita ko'rsatib o'tilgan usullar bilan hisoblanadigan uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarning alohida turlarini mehnat qilish xajmlari o'rtasidagi farq juda katta. Buning ustiga bu farq uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni usuli bilan oshadi, bu narxlar yuqori templar bilan oshib boradi. Shu bilan birga, shaxsiy mehnat fondi hisoblarida qilingan xato ham o'sib boradi, bu xato aholini uzoq muddat mehnat qilinadigan tovarlar yillik mehnatini hisoblash metodologiyasini aniq emasligidan kelib chiqqan.

Bu xatoni yo'q qilish uchun uzoq muddatga foydalaniladigan tovarlarni yillik mehnatini hisoblash metodologiyasini o'zgartirish shartini bajarish kerak, u ularni naqt yillik eskirish qiymati bilan aniqlanishi lozim.

Mehnat statistikasida, moddiy xarakterdagi xizmat turlari va alohida tovarlarga talabini qondirilishi darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimini ajratib ko'rsatish lozim. Ma'lumki, bu ko'rsatkichlar alohida tovarlarni xizmatlari haqiqiy mehnatini ularni mehnatini ratsional normalari munosabati ko'inishida hisoblanadi.

11.2. Umumiy mehnatni qondirilish darajasi baxosini umumlashtirish

Oxirgi vaqtda shunday mehnat normalari ishlab chiqiluvchi tovarlar doirasida keskin kengayib ketdi, bu esa aholini tovarga talabini qondirilganligi darajasi to'g'risida to'liq ma'lumot olish imkoniyatini beradi. Ammo, nafaqat alohida tovarlarga konkret talablarni qondirish darajasini individual baholashga suyanish, balki umumiy talablarni qondirish darajasini umulashtirishirilgan baholashdan foydalanish kerak, masalan, ovqat, kiyim, axborot,

uy xo'jaligini olib borishga talab, shuningdek, xozirgi vaqtda mehnatning ratsional normalari ishlab chiqilgan hamma tovarlarga mehnatni qondirishni o'rtacha darajasi.

Xalq mehnat mollarining xammasidagi mehnat va umumiy talablarini qondirish darajalarining umumlashtirish tirilgan metodikasi yuqorida ko'rsatib o'tilgan. Eslatib o'taylik, ular munosib mehnat kompleksiga kiruvchi alohida tovarlarga talabini qondirish darajalaridan oddiy o'rtacha arifmetik kabi hisoblanadi. Bunda, bu tovarlar bo'yicha talabni qondirishning xaqiqiy darajasi 100% dan oshgan holda aynan iste'moning qondirilish darajasini 100% lik darajasi olinadi. (Bunday olish hajmlari qanday bo'lishidan qat'iy na'zar).

Iqtisodiy adabiyotlarda bunday hisoblar ko'rsatilgan. Asosiysi, ular statistik ish amaliyotiga kiritilgan bo'lishi kerak va mehnat statistikasida o'z aksini topishi lozim.

Ba'zi hollarda umumiy mehnatning o'rtacha darajasini hisoblash uchun (alohida mehnat komplekslari bo'yicha) bu ko'rsatkichni hisoblashni bir nechta modifikatsiyalashgan metodologiyasi taklif qilinadi, u bu tovarlarning chakana narxlarida alohida konkret tovarlarda mehnatni qondirish darajasi ko'rsatkichlarini «o'lchash» ga asoslangan. Ammo, bizning nazarimizda, bunga zaruriyat yo'q, chunki bunday «o'lchash» jarayonini hisoblashni qiyinlashtiradi va uni aniq qilmaydi.

Gap shundaki «og'irlik» sifatida tovar narxini hisoblashga kirishish, umumiy talabni u yoki bu tovar bilan qoniqtirilmagan haqiqiy kurinishini aks ettirmaydi. Chunki tovarlar narxining xaqiqiy nisbati bu omonatni hisobga olmay shakillanadi.

Shuning uchun umumiy talablarni qondirilishning o'rtacha darajasini aniqlashda (tadqiqotlarning bu bosqichida) yuqorida ko'rsatilgan munosib kompleks mehnat tovarlari tarkibiga kiruvchi hamma talab-larni qondirilish darajasidagi oddiy arifmetik usuldan foydalanish kifoya.

Mehnat statistikasining muhim bo'limlaridan bittasi xizmatlar statistikasi bo'lishi lozim. Bu yerda nafaqat xizmatlarni (pullik va bepullik) jamiyat tashkilotlari va korxonalari tomonidan qilinadigan xizmatlarni hisobga olish kerak, uy va shaxsiy xo'jaliklar xududida ishlab chiqariladigan va mehnat qilinadigan, shuningdek, xususiy shaxslar xizmatini hisobga olish

lozim. Xizmatlarning oxirgi turi bevosita statistik hisoblanmaydi. Ammo, xususiy shaxslar tomonidan qilinadigan xizmatlar hajmi, aholini tanlov yo'li bilan so'rovdan o'tkazish orqali aniqlanishi mumkin, bunday so'rovlarni davriy holda o'tkazish lozim, pul mablag'larini aholi qatlamlari o'rtasida qayta taqsimlash xajmini xarakati dinamikasini bilish uchun.

Uy va shaxsiy xo'jalik chegaralarida mehnat qilinadigan xizmatlarga kelsak, ularni hisoblash metodikasi 10 yil oldin V. I. Belchuk tomonidan ishlab chiqilgan va aks etilgan edi. Bu xizmatlar xajmini xam u hisoblagan V. I. Belchuk tomonidan taklif qilingan usul mazmunini qisqacha ta'kidlab o'tamiz.

U shunga borib taqaladiki, uy xo'jaligini olib borishga ketgan vaqt (maxsus tadqiqotlar yo'li bilan aniqlanishi mumkin), uy xo'jaligida xizmatlarni yaratishga bir odam soat mexnatiga ketgan «stavka» buyicha baxolanadi. Bu stavkani V. I. Belchuk xizmat sohasidagi korxonalarni xizmatchilarini minimal oylik maoshini pul to'lovlari va lgotalarni ko'shib, o'rtacha oylik bu xizmatchilarni ishlatilgan soatlariga bo'lish yo'li bilan hisoblashni taklif qilgan.

Bunday metodologik yondashuv hech qanday o'zgarishlarsiz, uy xo'jaligining chegaralarida mehnat qilinadigan va yaratiladigan xizmatlar xajmini baholash uchun qabul qilinishi kerak. Shunday usul bilan olingan ko'rsatkichni kengaytirilgan shaxsiy mehnat fondiga va aholi mehnatini mujassamlashgan fondiga kiritish mumkin.

Mehnat statistikasida o'z aksini topishi kerak bo'lgan aholini mehnatini yana muhim tavsifi — mehnat xarajatlarini hisoblash to'g'risida yuqorida qisman aytib o'tilgan. Bu yerda biz shuni ta'kidlashimiz kerakki, quyidagi tavsif ma'nosi mehnatni statistik analiz qilish chegaralaridan chiqib ketadi: mehnatni tashkil qilish aholiga qanday xarajatlarni keltirishini ko'rsatib, u o'zida yirik ijtimoiy yukni yuklaganmish. Shuning uchun mehnat xarajatlarini hisoblash, nafaqat mehnat statistikasi pozitsiyalaridan balki mehnatning ijtimoiy jarayonlarini analiz qilish nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Bunda mehnat statistikasida sof va qo'shimcha maxsulot xarajatlari o'z aksini topishi kerak.

Iqtisodiy munosabatlarda yaangicha yo'l tutishi, ya'ni bozor munosabatlariga o'tilishi munosabati bilan har bir sohada bo'lgani singari oila xo'jaliklarida ham xarajatlarni tahlil qilish va rivojlantirish ahamiyatini orttirib boradi.

Oila xo'jaliklarida xarajatlarning taxlili bozor munosabatlari sharoitida muhim ahamiyatga ega bo'lib, bormoqda. Oilalar xarajatlari kundalik hayotni tiklash, ehtiyojlarni qondirish borasida turli xil moddiy va ma'naviy manbalarni xarid qilishdan iborat.

Oilalarning xarid-quvvati ular olayotgan daromadlarning miqdoriga bog'liq bo'ladi, daromadlar olib borishi bilan xarajatlarning tarkibi ham o'zgarib boradi va shu yo'sinda oilalar bir - biridan farqlanib boradi. Lekin bu farqlanishlar nechog'lik daromadli bo'lmasin, fikrimizga oilalar xarajatlarining bir umumiylik tomoni mavjudki u umum insoniy ehtiyojlarning mavjudligidadir.

Kundalik turmushdan har bir insonga xos bo'lgan ehtiyojlar ovqat eyish, kiyinish, komunal xizmat xarajatlari, ma'naviy ozuqa olish kabilardan iboratdur.

Qishloq aholisining pul daromadlari oshishining asosiy omillari qo'yidagilarda o'z aksini topadi.

a) fermer xo'jaliklariga e'tibor bergan holda qishloq xo'jaligi maxsulotlarini ishlab chiqarishni tashkil etishning tizimi takomillashtirilishi.

b) barcha mulk shakillarida ayniqsa dehqon xujaliklarida mahsulotlar hosildorligining oshganligi;

v) uchdan ikki qismi qishloq joylarda istiqomat qiluvchikam ta'minlangan oilalarni aniq ijtimoiy himoya qilishning kuchayganligi.

Ish haqi va ijtimoiy to'lovlarning ortishi aholi pul daromadlari ulushi ortishining asosiy omili bo'ldi. Budjet tashkilotlari va idoralar ishchilarning ish haqlarini oshirishga pensiya va ijtimoiy to'lovlar, stipendiyalarini oshirishga qaratilgan davlat siyosati va «Sihat salomatlik yili» maqsadli dasturining amalga oshirishi ish haqining 18,0% ga ijtimoiy transfertlarning 32,8% ga ortishga olib keldi. Aholi daromadlarida ijtimoiy transfertlar ulushining ortishi aholining turli ijtimoiy qatlamlari orasidagi daromadlar

farqiningkamayishini ta'minladi. Shu bilan birga ularning mehnat savatining tejalishiga olib keladi.

Aholi uning ijtimoiy darajasi bilan bog'liq ko'rsatkichlar ko'p hollarda aholining jon boshiga to'g'ri keladigan ko'rsatkichlarda hisoblanadi.

Qator statistik ma'lumotnomalar va iqtisodiy adabiyotlarda oilalarning ta'limga ajratiladigan xarajatlari umumiylik pullik xizmatlar tarkibiga kiritilib yuboriladi. Biz ahamiyati salmog'i jihatdan bir muncha yuqori bo'lgan ushbu guruh xarajatlari yuzasidan alohida olib borgan tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki kelgusida ushbu guruh xarajatlari alohida urganish lozim. Chunki endilikda shakllanib, rivojlanib kelayotgan pullik ta'lim xizmatlari barcha ijtimoiy qatlamdan oilalarga xos xarajatlar qatoriga kiradi.

Kuzatishlar shuni kursatmoqdaki, oilalardagi a'zolar sonini ortishi oila xo'jaliklarni qimmatli qog'ozlar sotib olish va jamg'arishga qo'yilmalarga hajmiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi, ya'ni oila a'zolari ortishi ushbu guruh harajatlari ulushinipasayib borishiga olib keladi. Hattoki, ayrim oilalarda jamg'armalar uchun mablag' etishmasligi ham sezilarli (kuzatilgan oilalardan 4 tasida shunday holat mavjudligi aniqlanadi. Ularning ko'pligi 4 guruhga xo's oilalardir).

Takrorlash uchun savollar

1. Aholi mehnatini tavsiflovchi, ko'rsatkichlar.
2. Mehnat statistikasi nima?
3. Aholida umumiy mehnatni qondirilish darajasini umumlashtirilgan ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi.

XII mavzu. AHOLI TALABI VA MEHNATLARI TURLARINING O'ZIGA XOSLIGINI PROGNOZLASH USULLARI

12.1. Aholini qoniqtirilmagan talabini prognoz qilish va hisoblash usullari

Aholi mehnati va talabini prognozlashning yagona qiyin va amaly qiymatga ega metodik muammo bo'lib, qoniqtirilmagan talab xajmini aniqlash hisoblanadi. Qoniqtirilmagan talabning xajmi va strukturasi (tahimnan bo'lsa ham) baholamasdan, bir qator tovar muomilasi va mehnat sohasini rejalashtirilgan boshqarish muammolari, shu qatorda, talab va taklifni balanslashtirish muammolarini echilishi haqida ham jiddiy gapirib bo'lmaydi. Undan tashqari, aholi talabi xajmi va strukturasi to'g'risida qandaydir aniq tasavvurga ega bo'lib bo'lmaydi.

Qoniqtirilmagan va mavjud talabni strukturasi va xajmi to'g'risida ma'lumotlarning yo'qligidan kelib chiqib, tadqiqodchilar yaqinlash-tirilgan baholash usullarni qidirishga majbur bo'lishadi. Bu usullarning ayrimlarini biz keyinchalik ko'rib chiqamiz. Bu usullarni qo'llashni taklif qilishimiz bilan biz bilamizki ularda ko'pgina, kamchiliklar mavjud, balkim ular aholini haqiqiy va qoniqtirilmagan talab to'g'risida aniq ma'lumot bera olmaydi.

Ammo, bu talab to'g'risidagi har qanday ma'lumotning yo'qligi sharoitida yaqinlashirilgan baholash ham rejali boshqarish faolyatida muhim ustun bo'ladi. Qanday bo'lmasin, bunday baholashlar, aniq bo'lmasa ham, aholini qoniqtirilmagan talabini baholashni aniqlanmaganligidan ko'ra yaxshiroq. Eng asosiy qiyinchilikni alohida tovarlar bo'yicha qoniqtirilmagan talab hajmini aniqlash tug'diradi. Bu vazifani echishda metodik yondashuvlarni ko'rib chiqamiz.

Ulardan bittasi turli oilalar guruhlari daromadlari darajasida alohida tovarlar mehnati haqiqiy darajasini ratsional mehnat me'yorlari bilan solishtirilgan holda quriladi. Usul asosida oilalar guruhlari daromadlari guruhlari darajasi bo'yicha yuqorisi, mos mehnatning ratsional me'yorlarini, asosiy tovarlar xajmini mehnatini ta'minlashi mumkin degan tahmin yotadi. Agarda shu oilalar guruhlaridagi alohida tovarlarni haqiqiy mehnati tavsiya qilingan me'yorlarga etmasa, bu holni bózorda tovarlar taklifini etarli bo'lmaganligini natijasi deb hisoblasa bo'ladi.

Chakaná narxlarda baholangan har qanday tovar bo'yicha «to'liq mehnat qilinmaslik» ning haqiqiy hajmi, oilalar guruhida daromad darajasi bo'yicha yuqorisida qoniqtirilmagan talab hajmini ta'riflaydi.

Keyinchalik oilalar daromadi darajasi va ijtimoiy mansublikdan qat'iy nazar va bir xil bozor munosabati ega bo'ladi degan taxmin bor, ya'ni o'zini to'lovga qobilyatli talabini qondirishda teng imkoniyatga ega. Bunday tahmindan kelib chiqib, oilalar guruhlarining o'rtacha jon boshi pul daromadlari darajasi bo'yicha boshqa iqtisodiy guruhlarda hisoblanadigan qoniqtirilmagan ehtiyojni nisbiy kattaligini «tarqatish» mumkin, shu bilan tegishli ijtimoiy guruhcha bo'yicha qondirilmagan talab umumiy hajmini aniqlab bo'ladi. Har bitta shunga o'xshash guruhcha bo'yicha o'xshash hisob — kitoblar qilib va shu guruhchalar aholisi miqdori bo'yicha olingan natijalarini ulchab, qoniqtirilmagan talabni umumiy xajmini hisoblash mumkin.

Ko'rib chiqilgan metodik yondashuvni qo'llab, alohida tovarlarga qoniqtirilmagan talab miqdorini baholash bo'yicha tajribiy hisoblarni o'tkazish urinishi amalga oshirilgan. Afsuski, u ijobiy natijalarga olib kelmadi, chunki hisoblarni birinchi bosqichdayoq o'rtacha jon boshiga mehnat qiladigan asosiy oziq-ovqat mollari va nooziqovqat mollari, oilalar guruhi o'rtacha jon boshi pul daromadlari darajasi bo'yicha normativ mehnat oshib kelganligi aniqlangan, ya'ni ratsional me'yorlarga mos mehnat.

Bu oshib ketish nazarimizda, oila guruhlari daromadlari darajasi bo'yicha maxsus jinsiy va yosh tarkibi bilan izohlanadi, bu yerda aktiv yoshdagi shaxslar asosiy o'rinni egallaydi, ular

uchun mehnat me'yorlari oshish tarafga qaratilgan bo'lishi lozim.

Ammo, oilalar guruhlari daromadlari bo'yicha bu me'yorlarni to'g'rilashga qaratilgan qandaydir imkoniyatga ega bo'lmasdan, biz bu yerda ko'rsatilgan metodik yondashuvni qo'llab qoniqtirilmagan talabni baholash bo'yicha keyingi hisob kitoblarni o'tkazishdan bosh tortishimiz lozim bo'ladi.

Bunga qaramasdan omadsizligimiz bu yondashuvni hisoblarda amaliy qo'llanilishini inkor etmaydi, lekin turli iqtisodiy oila guruhlari uchun alohida tovarlar ratsional mehnatni me'yorlash ishlab chiqish muammosini o'tkirlashtiradi.

Ammo, lekin bunday usullar ishlab chiqilsa ham bu yerda ko'rib chiqilgan qoniqtirilmagan talabni hajmini baholashga yondashuvini amaliy qo'llanishi chegaralangan bo'lib qolayveradi: u mehnatni ratsional me'yorlari ishlab chiqilgan tovarlarga munosabati bilan ishlatilishi mumkin. Lekin, bu tovarlar doirasi xozircha chegaralangan. Buning ustiga ayrim nooziqovqat tovarlar bo'yicha ta'minlanganlikning ratsional me'yorlari o'rnatiladi, ulardan talabga «o'tish» o'zidan-o'zi juda qiyin vazifa hisoblanadi. Bularning hammasi, bevosita imkoniyatni qiyinlashtiradi va qoniqtirilmagan talab miqdorini baholashni tegishli usullarini baholashni qo'llanilish sohasini chegaralaydi, ammo, shubxasiz, uni to'liq rad etmaydi, faqat boshqa, oddiyroq, asosiysi ishonchliroq aholining qondirilmagan talab xajmini baholash usullarni izlashga majbur qiladi.

Bunday usullardan bittasi alohida tovarlarni sotib olishga ketadigan xarajatlar to'g'risida ishonchli ma'lumotlarni solishtirish asosida quriladi, ular chegaraviy bo'linmalarda tekshiriladi (masalan, butun mamlakatlar, shaharlar, respublikalar). Quyidagi sifatida aholini ayrim ma'muriy teretorial bo'linmalar xarajatlar tarkibi saylangan bo'lishi mumkin, ular savdo tarmoqlarini ta'milashni yaxshilashga sharoitlari bilan farqlanadi. Bu usul mohiyati shundan iboratki, qoniqtirilmagan talab, «namuna» guruhidagi ayrim tovarlarni sotib olishga xarajatlar orasidagi farq bilan aniqlanadi va aholi izlanuvlari majmuida xuddi shu tovarlarni sotib olishga ketgan xarajatlar ham.

Hamma hisob kitoblar aholi jon boshiga hisoblangan ko'rsatkichlarda olib boriladi. Shuning uchun hisob kitoblarni

yakuniy bosqichi bo'lib, har bir iqtisodiy oila guruhida aholi miqdori natijalarining o'lchami hisoblanadi.

Shuni takidlash kerakki, qoniqtirilmagan to'lov qobiliyatiga ega talab haqida gap borar ekan, muhimi «namunali» teritoriyalardagi aholi mehnati aholini o'rtacha ko'rsatkichi bilan emas, balki boshqa teritoriyalar bilan solishtirish kerak bo'ladi, alohida guruhlar daromadlari esa solishtirilayotgan teritoriyalarda agarda ularda mehnat stukturasi va tovarlarga ega bo'lish bir xil bo'lsa teng bo'lishi lozim.

Shu jihatlarni nazarga olganda tabiiyki qoniqtirilmagan to'lovga qobiliyatli talab strukturasi hisoblashda «namuna» sifatida ishchi va xizmatchilarni budjetini tanlov tekshiruvini daromadiga qarab, hudud va davlat guruhlarini munosib ko'rsatkichlariga solishtirib qabul qilish kerak. Bu solishtirish natijasida ko'rib chiqiladigan xududlardagi ishchi va xizmatchilarning qoniqtirilmagan talabini strukturasi aniqlanadi. Shu tovarlarni talab va taklifni balanslashtirish uchun tegishli iqtisodiy tumanlar va shaharlarga yuborish muhim bo'lib qoladi.

Shuni ta'kidlash mumkinki, bu usulni qo'llash nafaqat oshkora balki yashirin qoniqtirilmagan talab xajmini aniq beradi, ular odatda mavjud bo'lmagan tovar o'rniga sotib olinadigan boshqa tovarlar hisoblanadi. Yashirin qoniqtirilmagan talabni aniqlash asosida yotgan printspi, oshkora qoniqtirilmagan talabni hisoblashdan farq qilmaydi. Namunali va tekshirilayotgan xududlarda alohida tovarlarni sotib olishga aholi o'rtacha jon boshiga bo'ladigan xarajatlarni solishtirsak, tekshiriluvchi hududlarda etarli tovarlarni sotib olish hajmi namuna sifatida olingan xududga o'xshash tovarlarni sotib olish xajmidan oshganligini o'rnatish mumkin. Bunday oshish xajmi har bitta tovar bo'yicha yashirin qoniqtirilmagan talab xajmini karakterlaydi deb hisoblash mantiqqa to'g'ri.

Shunday qilib, bu usul nafaqat qoniqtirilgan talab xajmini balki uni realizatsiya qilish yo'nalishlarini aniqlab beradi, bu esa xalq mehnati tovarlarini ishlab chiqarish tizimini rejalashtirishda muhim o'rin egallaydi.

Yuqorida alohida tovarlarga qoniqtirilmagan talab hajmini baholash usullari ko'rib chiqildi. Lekin alohida tovarlarga qoniqtirilmagan talabni umumiy hajmini aniqlash muammosi

muhim ahamiyat kasb etadi. Uni hal qilish uchun turli usullar qo'llanilishi mumkin.

Ularning bittasi alohida tovar va pullik xizmat bo'yicha hisoblangan qoniqtirilmagan talab kattaliklarini oddiy jamlanishini nazarda tutadi.

Agarda alohida tovar va xizmatlarga qoniqtirilmagan talab hajmi aniq o'rnatilganda edi, bu usul qoniqtirilmagan talabni umumiy hajmini baholash uchun qulay hisoblanar edi.

Ammo bu usul ancha qiyin, chunki bu holatda qoniqtirilmagan talabni umumiy hajmini bitta sonni aniqlash uchun, u tashkil bo'layotgan hamma tovar va xizmatlar bo'yicha qoniqtirilmagan talab hajmini hisob-kitob qilish zarur. Shu bilan birga har doim ham alohida tovarlar bo'yicha qoniqtirilmagan talab hajmini oddiy jamlash bu talabni umumiy hajmini aniqlash oson kechmaydi, chunki odatda shunday tovarlar mavjudki ularda qoniqtirilmagan talabni sezib bo'lmaydi yoki uni baholab bo'lmaydi. Shuning uchun aholining qoniqtirilmagan talabini umumiy hajmini hisoblash uchun bu maqsadga mo'ljallangan usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Bunday usullardan bittasi aholini pul omonatlarining yillik o'sishi pul daromadlarini o'sish tempi bilan teng yoki undan oshmasligi kerak degan ma'lum faraz asosida quriladi. Bu faraz birinchi marotaba 60-yillarning oxirida A.L. Vaynshtn tomonidan aytilgan edi, hozirga kelib u ko'pgina tarafdorlarga ega. Biz ham bu faraz tarafdorlarimiz,

Bu farazdan kelib chiqqan holda quyidagi taxmin oldinga chiqadi, agarda aholini pul jamg'armalarini o'sish tempi pul daromadlari o'sish tempidan oshsa qondirilmagan talab yuzaga keladi. Qondirilmagan talab kattaligi haqiqiy jamg'armalar va pul daromadlari o'sish tempiga teng temp bilan jamg'armalar oshsa tashkil bo'ladigan summaning farqi bilan aniqlanadi. Hozirgi kunda aynan shu usul yordamida qoniqtirilmagan talabning umumiy hajmi hisoblanadi, ular juda samarali natijalar bermoqda.

Ba'zida aholi pul jamg'armalarining tashkiliy elementlarini majmuyi analiziga asoslangan usulni qo'llash nazarda tutiladi. Bunday elementlar qatoriga qimmatbaho tovarlarni sotib olishga, qarilikga va qarindoshlarga yordam va h.k. larga

jamg'armalar kiradi, bu omonatlarning hammasi normal hisoblanadi. Agarda haqiqiy pul jamg'armalari ularning normal qismidan yuqori bo'lsa, qoniqtirilmagan talabni tashkil qiluvchi majburiy jamg'armalar mavjud degan xulosaga kelamiz. Shunday ekan, bu usulni qo'llashda qoniqtirilmagan talab umumiy kattaligi aholini yillik pul jamg'armalarining tashkiliy hajmi va ularning normal qismi o'rtasidagi farq kabi aniqlanadi.

Qoniqtirilmagan talabni umumiy hajmini hisoblashning bunday yondashuvi bir qator kamchiliklarga ega, ularning asosiysi bo'lib, normal kattaliklarini aniq ko'rsatib bera olmasligi hisoblanadi. aholi jamg'armalari to'g'risidagi statistik ma'lumot, ularning qanday qismi normal, qanday qismi majburiy ekanligini ko'rsatmaydi. Bu pul jamg'armalari qismlari o'rtasidagi chegaralarni aniqlash uchun, jamg'aruvchilar bilan maxsus tanlov so'rovlarini o'tkazish lozim. Bu esa ko'p vaqt va mablag'ni talab qiladi va shu bilan birga natijalarning aniqligini kafolatlamaydi. Umuman olganda, ekspertlar so'rovi natijalaridan olingan ma'lumot bilan chegaralansa bo'ladi, lekin bunday so'rovlar natijalari jamg'aruvchilar so'rovlari natijalaridan ham aniq emas.

Shuning uchun aholi qoniqtirilmagan talabini umumiy hajmini amaliy hisob-kitobi uchun eng qulay usul bu yuqorida ko'rib o'tilgan pul jamg'armalari va pul daromadlari o'sish templarini tuzishga asoslangan usuldir.

Yuqorida mavjud aholini qoniqtirilmagan talabini hisoblash usuli haqida gap borgandi, bu talab aniq bir vaqt yoki o'tgan zamonda tashkil bo'lgan. Shu bilan bir qatorda bu talab qanday bo'lishini bilish lozim. Bu vazifani hal qilish uchun qoniqtirilmagan talabni oldindan bilish zarur. Kelgusiga aholini qoniqtirilmagan talabni prognozlash hech qanday ma'noga ega emas degan fikr mavjud. Bunday salbiy holat kelajakda qoniqtirilmagan talab umuman bo'lmasligi kerak degan mulohaza bilan bog'liq, shuning uchun uni prognozlashni hech qanday ma'nosi yo'q.

O'z - o'zidan ma'lumki, kelajakda qoniqtirilmagan talabni butunlay yo'q qilish kerak, uni vujudga kelish sabablarini ham yo'q qilish lozim. Ammo tajribada ko'rsatilganidek, amaliyotda uni yo'q qilish qiyin. Real iqtisodiy hayotda, afsuski, hozircha

bunday talabni kelib chiqishiga ko'maklashuvchi vaziyat va faktorlardan «sug'urtalash»ni mushkul. Shuning uchun ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida to'g'ri yo'nalishlar bo'lishi kerak, qoniqtirilmagan talab yaqin orada butunlay yo'q qilinadi deb o'ylamasdan, kelgusida uni rivojlanishining aniq ko'rsatkichlariga ega bo'lishga harakat qilish lozim, asosiysi esa rejalashtirilgan vaqtga uni hajmi va tarkibini to'g'ri baholash bo'ladi.

Bu maqsadlar uchun turli usullar qo'llanilishi mumkin. Ulardan eng ehtimollisi aholining qoniqtirilmagan talabini prognoz qilish modelini tuzishga asoslanadi, ular aholi haqiqiy talabi prognozi modeli yoki shu talabga ta'sir qiluvchi turli faktorlarni hisobga oladi.

Bunday modellarning qurilishi hozircha alohida tovarlarga qoniqtirilmagan talabning mumkin bo'lgan hajmini prognozlashni yagona usuli hisoblanadi.

Aholining hamma tovar va xizmatlarga qoniqtirilmagan talabning umumiy hajmiga kelsak, bizning nazarimizda o'zgacha yondashuvni qo'llash lozim bo'ladi. Uning mazmuni shundaki, u qoniqtirilmagan talabning umumiy hajmini prognozlamay, uning harakatini aniqlovchi ko'rsatkichlarini prognoz qilishi lozim.

Aholi pul daromadlari va pul jamg'armalarining o'sish templari solishtirilishiga asoslangan qoniqtirilmagan talab umumiy hajmini hisoblash uchun qabul qilingan, yuqorida shakllangan farazdan kelib chiqib, ko'rsatkichlar sifatida aynan aytilgan, ya'ni aholini pul daromadlari va pul jamg'armalari chiqishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, prognozlash davriga qoniqtirilmagan talab umumiy hajmini aniqlash uchun, aholini o'sish tempini bilish etarli.

Ma'lumki, aholining pul daromadlari rejalashtirilgan ko'rsatkich. Shuning uchun kelgusiga pul daromadlarini o'sish templarini aniqlash masalasi hal qilingan deb hisoblasa bo'ladi.

Aholini pul mablag'lariga kelsak, prognozlash davrida ularning hajmi, ularni o'sish tempi singari, aniqlangan bo'lishi mumkin. Bu maqsadlarda maxsus matematik-iqtisodiy modellar qo'llanilishi mumkin, ular iqtisodiy adabiyotlarda to'liq chop etilgan.

Ammo agarda kelgusi davrga aholi daromadlari va jamg'armalari o'sish tempi va hajmi aniq bo'lsa, qoniqtirilmagan talab umumiy hajmi harakatini prognozlash masalasi kelgusi davrga hal qilinishi mumkin.

Kelgusi davrga qoniqtirilmagan talabni umumiy hajmi maxsus modellar bo'yicha prognozlash natijasida olingan kelgusi jamg'armalar darajasi va aholi daromadlarini o'sish tempiga teng jamg'armalar o'sish tempi kelgusi prognozlanishi o'rtasidagi farq bilan aniqlanadi.

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, qoniqtirilmagan talabni umumiy hajmini bunday usul bilan prognozlash salbiy mazmunga ega bo'lishi mumkin. Bunday holat aholi jamg'armalaridan aholi daromadlari o'sish tempi oshib ketga yuz beradi. Bunday holatda qoniqtirilmagan talab umuman vujudga kelmaydi, uning salbiy ma'nosi esa o'tgan yillar mobaynida yig'ilgan aholi pul jamg'armalarining tegishli summasiga pulli xizmat va tovarlarni sotib olinishi dalil bo'lib xizmat qiladi.

Bunday prognozlash usulining qo'llanishi qoniqtirilmagan talab ularni prognozlash davrida kamayishining aniq hajmini o'rganishga ko'mak beradi.

Shunday qilib, aholini pul daromadlari va jamg'armalarini o'sish tempini solishtirishga asoslangan qoniqtirilmagan talabning umumiy hajmini hisoblash usulini, nafaqat uni joriy baholash uchun balki, uni kelgusi dinamikasini prognozlash uchun ham qo'llaymiz.

Bunday vaziyat, rejali va prognozli rejalashtirish amaliyotida bu usulni qo'llash imkoniyatlarni ancha kengaytiradi.

12.2. Yangi tovarlar mehnati va talabini prognozlashning o'ziga xosliklari

Aholi mehnatini prognozlashda qiyin va muhim savollardan bittasi — yangi tovarlar mehnati va talabini prognozini ishlab chiqishdir. Gap shundaki bu tovarlarni mehnati prognozlarini ishlab chiqishga qo'l urib, prognozlar va ularning turlari haqida hech qanday tasavvurga ega bo'lmaydi.

Mavjud yangi tovarlarga kelsak, bu yerda talab qanday «o'zini tutishi» aniq emas, chunki talab va taklif dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlar bazasi juda kam, yoki butunlay yo'q.

Shubhasiz, bunday sharoitlarda yangi tovarlarga talab va takliflarning miqdoriy hajmini aniqlash va hattoki sifatli darajada prognozlar qurishga kirishish juda mushkul.

Vaziyat yangi tovarlarning analizi metodologiyasi va nazariyasi savollari iqtisodiy adabiyotlarda aniq ishlab chiqilmagan, har qalay bu savol bo'yicha iqtisodchilar o'rtasida birlik mavjud emas.

Ko'pchilik iqtisodchilar quyidagi fikrda yakdillar, «Yangi tovar» tushunchasini o'zi aniqlab bo'lmaydi va tovarni yangiligini bir qancha kriteriyalari mavjud bo'lishi mumkin. Bunday nuqtai nazardan oldin ham iqtisodiy adabiyotlarda aytilgan edi, bizlar ham unga qo'shilamiz.

«Yangi tovar» tushunchasini birlamchi aniqlab bo'lmaslik haqida gapirganda, biz yaxshi ma'lum faktdan kelib chiqib, tovarlarning yangilik darajasi turlicha bo'lishi mumkin.

Haqiqatdan ham, bitta ish bu oldin o'ziga o'xshash o'tmishdoshlariga ega sezilarsiz shakl o'zgarishlari, tashqi ko'rinish o'zgarishlari yoki unchalik katta bo'lmagan texnik yangilikga ega tovar ishlab chiqarish (masalan, xolodilnikni yangi shakli yoki muzlatgich xonani kattalashtirilgani), boshqa ish — butunlay boshqacha buyum, unga o'xshash chet el va mahalliy ishlab chiqarishda mavjud emas.

Agarda birinchi holatda mavjud tovarlar qandaydir yangilansa, ikkinchisida esa oldimizda butunlay yangi mahsulot turadi. Yangilik darajasi bo'yicha ular bitta guruhga kiritilmasligi aniq. Aynan shu sabab uchun tovar yangiligini darajasini baholash uchun yagona bir kriteriyni topish qiyin. U yoki bu yangi tovar yangilik darajasi bo'yicha qaysi guruhga tegishliligi bo'yicha bu kriteriyalar turlicha bo'ladi. Yoki aniqroq aytganda har bitta shunday guruh tovarni yangiligi darajasi kriteriysiga ega bo'ladi.

Shuning uchun M.M. Darbinyanning tovar yangiligini aniqlashning yagona kriteriysi bo'lishi kerak degan fikriga biz qo'shilmaymiz.

Ammo haqiqatda jamiyat mehnati xarakteri yangi tovarlarga hech qanday aloqasi yo'q va ularning yangiligini mezon bo'lib xizmat qila olmaydi. Undan tashqari jamiyat mehnati to'g'risida gapirib, muallif «xarakter» lashda nimani tushunmaganligini aytib o'tmagan.

Shu orada bu tushunchani umumiy narxlashda mehnat xarakteri tushunchasi ostida ularning tabiiy va ijtimoiy status nazarda tutiladi.

Shu bois eslatib o'tamizki, klassiklar ehtiyojlarni, paydo bo'lish xarakteri yoki tabiatiga bog'liq insonlar hayotining jismoniy ehtiyojlari (ozuq-ovqat, turar — joy, kiyim kechakdagi va boshqa ehtiyojlari) va «odamlar turadigan hamda tarbiyalanadigan» jamiyat sharoitlaridan kelib chiqqan ehtiyojlarni farqlaydi.

Ma'lumki, bu kriteriy tovarlarni yangilik daraajasini aniqlash muammosiga hech qanday aloqadorligi bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun jamiyat mehnati xarakterini tovarni yangiligi kriteriyasi sifatida M.M. Darbinyan kabi taklif kiritish hech qanday ma'noga ega bo'lmaydi.

Bu yerda o'zgacha mezonlar faoliyat ko'rsatilishi lozim, ular jamiyat ehtiyojlari xarakteri bilan bog'liq bo'lmay, balki tovar qiymatini konkret o'zgarishlari va ehtiyojlarni qondirishni sifati va darajasiga bu o'zgarishlarning ta'siri bilan bog'liq bo'lishi kerak.

Bu nuqtai nazardan bizning fikrimizcha yangi tovarlarni beshta asosiy guruhlari ajratib ko'rsatishimiz mumkin, ularning yangilik darajasini aks ettiradi.

1. Tovarining mehnat xususiyatlari o'zgarimasdan uning tashqi ko'rinishini o'zgarishi.

2. Tovarini mehnat qilish usulini o'zgartirmaydigan, mehnat xususiyatlarining qisman o'zgartirilishi.

3. Tovarining mehnat sifatining tubdan o'zgarishi.

4. Mamlakat ishlab chiqarishida o'xshash bo'lmagan tovarni chiqishi.

5. Jahon masshtabida bo'lmagan prinsipial yangi buyumning chiqishi.

Shu guruhlarning birortasiga kiruvchi tovarlar yangi tovarlar sifatida ko'rinishi mumkin.

Biroq ularning yangilik darajasi turli bo'ladi, birinchi guruxdan beshinchisigacha oshib boradi.

Bundan kelib chiqib, yangi tovarlarga mehnat va talab prognozi bu guruhlarning har biri bo'yicha alohida qurilishi lozim. Ammo, hozirgi bosqichda biz yangi tovar mehnatini, ularning yangilik darajasini hisobga olib differentsiallashgan prognozlash uchun kerakli ma'lumotga egamiz.

Shuning uchun hozirgi vaqtda yangi tovarlarga mehnat va talab prognozlashni agrogirlash deb nomnaluvchi turi, ya'ni ularning yangilik darajasiga ajratilmagan turi haqida gap borishi mumkin.

Bu maqsadlar uchun ilk statistik baza sifatida qiymat ko'rinishidagi hamma yangi tovarlarning sotilish dinamikasini xarakterlovchi ma'lumotlar qo'llanilishi mumkin. Bu ko'rsatkichlar prognozning asosiy loyqliklari sifatida ko'rib chiqiladi: ularni yangi tovarlarni mehnat prognozi modeliga tobe' va o'zgaruvchan kattaliklar sifatida kiritish lozim.

Modellarni o'zi esa ko'p faktorli regressiya tenglamasi ko'rinishida qurilishi mumkin, ularda mustaqil o'zgaruvchanlar sifatida, yangi tovarga talab va mehnatni aniqlovchi faktorlar chiqadi.

Bu modellarni qurishda eng muhim va qiyin payt bu model ichiga mustaqil o'zgaruvchan kattaliklar sifatida olingan faktorlarni ajratib olish hisoblanadi. Yangi tovarlarga talabni prognozlash modellarida ishlab chiqarish faktorlari va mehnat faktorlari hisobga olinishi kerak deb hisoblash mantiqan to'g'ri.

Hozirgi holatda birinchilarga tovar ishlab chiqarishda ilmiy-texnik progress darajasini izohlovchi faktorlar kiradi, aniqroq qilib aytganda xalq mehnati tovarlarini ishlab chiqarish umumiy hajmida yangi mahsulot ulushi, shuningdek, ularga chakana narxlarning dinamikasi; ikkinchilarga mehnatkashlarning alohida guruhlari o'rtasida aholining pul daromadlarini bo'lib berish kabi faktorlar kiradi.

Natijada yangi tovarlarga talabning umumiy hajmini prognozlash modeli quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$$U_p = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 + a_4 t,$$

Bu yerda;

U_p - Yangi tovarlarga talab;

X_1 — xalq mehnat tovarlarini ishlab chiqarishning umumiy hajmida yangi mahsulot ulushida ko‘rinuvchi, yangi tovarlarni ishlab chiqarish hajmi;

X_2 - aholini jon boshiga daromadi;

x_3 - umumiy hisobda yuqori ta‘minlangan oila guruhlarining ulushi;

t — vaqt;

a_0, a_1, a_2, a_3, a_4 - model parametrlari.

Muayyan turdagi yangi tovarlarga talab va mehnatni prognozlash modeli qandaydir o‘ziga xoslikka ega bo‘ladi (masalan, yangi xolodilniklar, yangi televizorlar va h.k.) bu holda yangi tovarlarni mehnati va talabini umumiy hajmini prognozlashda hisobga olinadigan umumiy faktorlardan tashqari, ayrim o‘ziga xos faktorlar ham hisobga olinishi kerak. Bunday faktorlar qatoriga nazarimizda, yangi mahsulotning bu konkret turining narxi darajisini, shuningdek, bu tovarlarga talab va mehnatni o‘ziga xosligiga muvofiq ajaratiladigan faktorlarni kiritish mumkin.

Agarda masalan, aholini yangi kir yuvish mashinalari turlariga talab va mehnatini prognozlasak, xususan ko‘p dasturli kir yuvish avtomatlari, unda yuqori kuchga ega elektr mashina va asboblarga (bu holatda ko‘p dasturli kir yuvish mashinalari) kerakli elektroprovodka bilan ulanishni ta‘minlanganligini darajisini hisobga olinishi kerak. Xuddi shunday rangli televizorlarga talab va mehnatini prognozlashda, mamlakat chegarasida rangli tasvirdagi ko‘rsatuvlar tarmog‘i darajasi va h.k. lar hisobga olinishi lozim.

Natijada aholini talab modeli, masalan, yangi rangli televizorlarga, quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$U_i = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 + a_4 x_4 + a_5 x_5 + a_6 t,$$

Bu yerda: U_i — rangli televizorlarning yangi modellariga talab;

x_1 - rangli televizorlarning yangi modellarini ishlab chiqarish hajmi;

x_2 - aholini o‘rtacha jon boshiga pul daromadlari;

x_3 — umumiy miqdorda yuqori ta‘minlangan oilalar guruhlari ulushi;

x_4 – rangli televizorlarning yangi modellarini o‘rtacha chakana narxi;

x_5 - barqaror ko‘rsatuvlar tarmoqlari bilan mamlakat hududi ta‘minlanganligi darajasi;

t - vaqt,

$a_0, a_1, a_2, a_3, a_4, a_5$, model parametrlari.

Shunga o‘xshash modellar yangilik darajasi bilan farqlanuvchi, yuqorida ajratilgan guruhdagi yangi tovarga talab va mehnatni prognozlash uchun ishlatilishi mumkin.

12.3. Aholini uzoq muddatli foydalanish tovarlari bilan ta‘minlanganligini prognozlash usullari va iqtisodiy-matematik modeli

Uzoq muddatli foydalanish tovarlariga (UMFT) aholining talabi va mehnati, ma‘lumki aholini ular bilan ta‘minlanganlik darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Shu bilan birgalikda ta‘minlanganlik darajasi UMFT lar mehnati jarayonini anilizida muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Shuning uchun aholini UMFT lar bilan ta‘minlanganligini prognozini ishlab chiqish qiziqish uyg‘otadi.

Odatda bu maqsadlar uchun quyidagi mantiqiy funktsiya qo‘llaniladi.

$$U = \frac{H}{1 + ae^{-bt}}$$

Bu yerda:

U – bu uzoq muddatli foydalanish uchun tovar bilan aholini ta‘minlanganlik darajasi (1 ming yoki 100 ta oila hisobida, hisoblanib chiqiladi);

N - ta‘minlanganlik darajasining yuqori bosqichi;

t – vaqt;

e – natural logorifm asosi;

a, b – model parametrlari.

Bu funktsiya bo‘yicha amaliy prognoz hisob – kitoblarini bajarish uchun, uning noaniq elementlarining mazmunini bilish lozim, ularning orasida eng muhimi N hisoblanadi.

Odatda aholini uzoq muddatli foydalanish tovarlarining alohida turlari bilan ta'minlanganligini o'sish chegaralari sifatida, mantiqiy funktsiyada aholini bu tovarlar bilan ta'minlanganligini ratsional me'yorlari beriladi.

Hozirgi vaqtda bunday me'yorlashlar uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarning keng doirasi bo'yicha ishlab chiqiladi.

Ammo, aholini uzoq muddatli foydalanish tovarlari bilan ta'minlanganligining ratsional normativlari, bilishimizcha ekspert yo'llari bilan o'rnatiladi, u esa noanik baholash imkoniyatining inkor etmaydi.

Shuning uchun nazarimizda bu chegarani hisob yo'li bilan olish to'g'ri bo'ladi.

Bu maksadlar uchun turli usullar kullanilishi mumkin.

Ulardan biri boyitilgan deb atalishi nuqtalarga taqaladi unga erishilgandan so'ng uzoq muddat foydalashiladigan tovar bilan oilalarning ta'minlanish o'sishi yuz bermaydi. Bunday boyitilgan nuqtalarni aholining iqtisodiy guruhlarining daromadlari bo'yicha ma'lumotlarini analizi asosida aniqlash qiyin emas.

Bu maqsadlarda statistik ma'lumot sifatida asosan sentyabrda o'tkaziladigan davriy tekshirishlar xizmat qiladi, ularda o'rtacha jon boshiga daromadlarning turli darajadagi oila guruhlarining ko'rsatkichlarini aks ettiradi va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarning alohida turlarining ijtimoiy tegishliligi (televizor, radiopriyomnik, elektrochangyutgich, mototsikil, engil avtomobil va boshqa texnik jihatdan mushkul bo'lgan uzoq muddatli foydalanish tovarlari), oila budjetlarini tekshirishning tanlov statistik ma'lumotlari, UMFT larning o'zini tanlov tekshirishlarining ta'minlaganligining boshqa turlari.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki ko'pgina tovarlar bo'yicha bunday boyitilish nuqtalari topilishi qiyin. Ularning ayrimlari bo'yicha (masalan, engil avtomobil, videomagnitofon, rangli televizor va boshqalar) oila guruhleri o'rtacha jon boshiga daromad darajasi bo'yicha juda yuqori bo'lsa ham boylanish nuqtasi aniqlanmaydi. Boshqa UMF tovarlari bo'yicha hech qanday qonuniy tendentsiyalar yuzaga kelmaydi, o'rtacha jon

boshiga daromad hajmi bo'yicha ta'minlanganlik darajasiga qarab.

Shuning uchun bu boyitish nuqtalarini topishga asoslangan ailalarning uzoq muddatli foydalanish tovarlari bilan ta'minlanganligini aniqlashning usuli, faqat chegaralangan qo'llanilishiga ega bo'lishi mumkin.

Nazarimizda bu maqsadlar uchun aholini uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarning alohida turlari bilan ta'minlanganlik chegarasini hisobiga asoslangan usuldan foydalanish qulay. Bu chegaralarning hisobi asosida qandaydir jarayonning sekinlashishi, shu jarayon funksiyasi hisoblanadi degan ishonchli statistik fakt yotadi. Bu holatda oilalarning UMFT ni ta'minlanganlik darajasini o'sish jarayonini sekinlashgani to'g'risida gap bormoqda u qandaydir chegaraga (n) yaqinlashish darajasi bo'yicha yuz beradi.

Bu usul O.V.Shvedov tomonidan ishonchli ma'lumotli hisoblarda taklif qilingan va realizatsiya qilingan edi. Bu usulning mazmuni avtoregressiya tenglamani qurilishiga olib boradi.

$$\frac{\Delta y}{y} = a + cy$$

Bu yerda y - ba'zasi davri yo'llari bo'yicha UMFT turlari bilan aholini taminlanganlik darajasining aniq darajasi; Δy - bazis davrining har bir yili uchun ta'minlanganlikning aniq usish mazmuni.

$\Delta y/y$ - ta'minlanganlik darajasini o'sish templari: $a; c$ - model parametrlari. Bu tenglama parametrlari asosida a va c (ular eng kichik kvadratlar usuli bilan topiladi) ta'minlanganlik chegarasi hisoblanishi mumkin, u bu parametrlar munosabatiga teng bo'ladi. ($H = -a/c$)

Bunday yo'l bilan topilgan ta'minlanganlik chegarasi (H) keyinchalik mantiqiy funksiya bo'yicha ta'minlanganlik darajasini prognozlash uchun modelga qo'shilishi mumkin, quyidagicha:

$$y = \frac{H}{1 + al} e^{ct}$$

Shuni ta'kidlash lozimki, bunday usul bilan hisoblangan ta'minlanganlik darajasini (H) aholini UMFT lar bilan ratsional ta'minlashishini meyoriy koorektirovkasi uchun qo'llanilishi mumkin.

Mantiqiy funktsiya asosida uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar bilan aholini ta'minlanganligi prognozlarini, o'tgan yillarda bu tovarlar bilan aholini ta'minlanganligi darajasidan kelib chiqqan holda kuriladi. Xakikatda esa bu darajadlar ko'pincha to'g'ri aniqlanmaydi.

Gap shundaki, odatda bu maqsadlar uchun qo'llaniladigan metodikalar jiddiy kamchiliklarga ega. Bunday metodikalardan bittasi aprio taxmindan kelib chiqadi, yiliga mehnatdan 1 yilda sotib olingan UMFT larning $1/p$ qismi chiqib..... (bu yerda xizmat qilish muddati p) va « p » yildan so'ng i - yillarda sotib olingan tovarlarning hammasi mehnatdan chiqib ketadi, bunda UMFTlarni chiqib ketishi tekis boradi, ya'ni i - yilda sotib olingan UMFT umumiy miqdoridan yiliga $1/p$ ulushda. Bu miqdor ularning umumiy hajmidan xizmat qilish yillaridan tekis «tushurilib» qolinadi.

Boshqa metodika bo'yicha UMFTning mavjud parkini hisoblashda, i - yillarda sotib olingan sodir bo'lmaydi, aksincha xizmat muddati tugaganidan so'ng ularning hamma miqdori ta'minlanganlik hisobidan chiqarilib tashlanadi. Agarda masalan birorta UMFTlar ning xizmat muddati 10 yil bo'lsa, unda parkni hisoblashda bazis davrining birinchi yilida sotib olingan UMFTni turining hammasi butunlay chiqarib tashlanadi, 12 yil ning parkini hisoblashda aholi tomonidan sotib olingan UMFTlar bazis davrini 2 yilda bo'lsa hisobdan chiqariladi, va h.k. Boshqacha qilib aytganda, bu holatda har bitta UMFTlari unga «ajratilgan» vaqt mobaynida xizmat ko'rsatadi, u vaqt tugashi bilan shu yilning o'zida hisobdan chiqariladi. Bizning misolimizda UMFTlar 10 yil xizmat qiladi, 11 yilga esa chiqib ketadi.

Ammo UMFTning mavjud narxini hisoblash usullari va aholini ular bilan ta'minlanganlik darajasi, mehnatdan UMFTlarni qonuniy chiqib ketishini aks ettirmaydi. Xakikatda, tadqiqotlar ko'rsatishicha UMFTlarni chiqib ketishini taqsimlash normal taqsimlash qonuniga yaqin. Bu yerda

ko'pincha UMFTlar ular uchun o'rnatilgan normativ xizmat muddatidan ko'proq mehnat qilinadi.

Shuning uchun UMFT larning parkini to'g'ri aniqlash uchun bu momentlar hisobga olish kerak, UMFTlarni mehnatdan chiqish jarayoni ravon kechmasligini hisobga olib.

UMFTlar egalarini tekshirishlari ma'lumotlari asosida maxsus egri chiziq quriladi, u dinamikada bu tovarlarni chiqib ketish jarayonini aks ettiradi. UMFTlar chiqish jarayoni normal taqsimot qonuniga bo'y suhadi degan ishonchli statistik faqat, bu holatni hisobga oluvchi maxsus iqtisodiy – matematik modellar bo'yicha hisoblash lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Alohida tovarlar bo'yicha qoniqtirilmagan talab hajmi qanday aniqlanadi?
2. Qoniqtirilmagan talabni kattaligi qanday hisoblaniladi?
3. Qoniqtirilmagan talabning umumiy hajmi qanday usul bilan aniqlanadi?
4. Yangi tovarlarga talab va mehnat prognozi qanday ishlab chiqiladi?
5. Mavjud yangi tovarlarning qanday alomatlari ularning yangilik darajasini aks ettiradi?
6. UMFT alohida turlari bilan aholini ta'minlanganlik chegaralarini hisoblashga asoslangan usul?
7. UMFT larni mavjud parkini hisoblash metodikasi.

QIZIQARLI SAVOLLAR VA JAVOBLAR

Ustoz va shogirdning savol javobi¹

Insondan nima qoladi?

Dedim (savol)	Dedi (javob)
Har bir mavjudot muhtoj bo'lgan narsa nedir ?	Mehr
Ko'zdan ham o'tkirroq narsachi?	Insonlarning «qalb ko'zlari»
Inson kim erur?	Umri davomida insonni tushunishga harakat qilib o'tadigan ongli mavjudot
Hayot nima?	Kishilarning butun amallari bitilgan, xohlasa xohlamasa, har kuni bir varag'i yirtib olinadigan umr daftari.
Nimani baholab bo'lmaydi?	Ezgu amalni, kamtarlikni, sadoqatni.
Insondan nima qoladi?	agar u insondek yashagan bo'lsa, o'chmas iz.
Mehr-oqibat nima?	Insonni inson darajasida ushlab turguvchi ulug' fazilat.
Insonga hamisha kamlik qiladigan hislatlar nimalar?	Ular 3 ta: bilim, odob, fahmu farosat
Ularga erishish yo'llari qanday?	Bilimga kishi o'z mehnati orqali etishadi, odobga bilim, ota-ona av ustozlar ko'magida erishiladi, fahm-farosat faqatgina ato etiladi.

¹ Mahmudov O. Ota nega farzandiga tanbeh beradi?. T. G'ofur G'ulom nashriyoti, 2005, 27-52 bet.

Nimani o'rgatib va o'rganib bo'lmaydi?	Soddadillikni
Aqli kim?	Borliqning go'zalligini ko'ra bilgan va uni qadrlay olgan
Kim donishmand?	O'z aybini ko'ra bilgan va uni tan olgan kishi
Dunyoda hech qanday boylik yoki pul bilan sotib olib bo'lmaydigan «insoniy sarmoya» ning nomi nima?	Judayam oddiy: insonlar qalbiga yo'l topa bilish
Aksariyat insonlar yo'l qo'yadigan xato nima?	Vaqtdan unumli va maqsadli foydalana bilmaslik.

Siz lidermisiz?

Savollarga o'ylab o'tirmasdan javob bering. Uchta javobni ishlatishingiz mumkin: «ha», «yo'q» va «bilmayman».

1. Bolaligimdanoq boshqa insonlarga bo'ysunish men uchun katta muammo edi.

2. Menimcha, boshqalar ustidan hukmdorlik qilish hissi rivojlangan insonlarsiz fan va madaniyatda rivojlanish bo'lmaydi.

3. Menimcha, haqiqiy erkak ayolni o'z irodasiga bo'ysundirishning uddasidan chiqa oladi.

4. Rostini tan oladigan bo'lsam, yaqinlarimning g'amxo'rligidan ensam qotadi.

5. «Ayolning asl tabiati bo'ysunuvchanlik», degan tasdiqqa to'la- to'kis qo'shilaman.

6. Yaqinlarimning farovon yashashlari uchun barcha mas'uliyatni o'z zimzamga olishga majbur ekanligimni menimcha, hamma ham tushunavermasa kerak.

7. Menimcha, juda ko'plab muommolar qattiqqo'l lider yo'qligidan kelib chiqadi.

8. Tezda qaror chiqarilishi lozim bo'lgan murakkab vaziyatlarda to'g'ri yo'l tutishim uchun ko'p vaqt talab etilmaydi.

9. Nimani sevishimni juda yaxshi bilaman va boshqa insonlarni boshqarishim mumkin.

10. Hech kimning oldida oxirigacha ochilishni istamayman va bu qo'limdan ham kelmaydi.

11. «Sokin go'sha» haqidagi orzular menga yoqadi.

12. Menimcha, hodim boshlig'ining har qanday buyrug'ini bajara olishi shart.

13. Ehtimol, bu g'alati ko'rinar, biroq yaqinlaridan nimanidir so'rash to'g'ri kelib qolgan vaziyatlarda ich-ichimdan qarshilik sezaman.

14. Mendan kimdir izoh talab qiladigan vaziyatlar tez-tez ro'y berib turadi, biroq mening nazarimda, hammasi shundoq ham ravshan bo'ladi.

15. Fikrimcha, xarakterim oilamizda uchun bo'lgan otam (onam) ning xarakteriga juda o'xshash.

Har bir «ha» javobiga 10 ball, «bilmayman» ga 5 ball, «yo'q» ga 0 ball belgilang.

TEST NATIJALARI

150-100 ball : Sizning javoblaringiz nima qanday ekanligi va qanday bo'lishi kerakligini biluvchi buyuk diktator siymosini yaratmoqda. Bunday hatti-harakatingizni siz osongina oqlaysiz. Siz boshqalarni ishontirolasiz va ishni o'z muddatida bajartirish uchun ular ustidan rahbarlik qilolasiz. Biroq, dam badam qo'l ostingizdagilarning tovushida, nigohlarida «dam olishga fursat bering» degan nido ko'rasiz!

95-50 ball: Muvozanat va qat'iyat, oqillik va hisob-kitob, to'g'ri va oqilona maslahat berish — mana bular sizning bosh fazilatlaringsizdir. Boshqalarning fikri va istagini hisobga olib, agar muhim bo'lsa, boshqarasiz, agar kerak bo'lsa yon berasiz. Biroq kerakli vositalardan foydalanib doim ham maqsadga etishayotganingiz yoki yo'qligini faqat o'zingiz bilasiz.

45-0 ball: Sizning javoblaringiz «psixologik ilon»ga xos. Garchi zaruriyati bo'lmasada, har qanday jerkishni osongina hazm qilasiz, hech kim talab qilmayotgan bo'lsa-da, bor-budingizni qurbon qilishga tayyor bo'lasiz. Ko'pincha o'z ojizligingizni anglagach, siz dadil hatti-harakatlarni amalga

oshirasiz. Chorasizlikdan, o'zingizda etishmayotgan xarakter qirralarini boshqalardan qidira boshlaysiz va o'zingiz uchun eng yaxshi hayot umidi va ma'nosini ana shundan topasiz.

Ruhiy test.
Fe'l atvoringiz qanday?

Har bir inson o'z fe'l atvorini bilishga intiladi. Quyidagi testlar sizning xarakteringizga baho berishga yordam bersa ajab emas.

- 1. Achchiq ovqatlarni yaxshi ko'rasizmi?**
Ha - 4 ball
Yo'q - 1 ball
- 2. Har qanday mavzuda gaplasha olasizmi?**
Ha - 3 ball
Yo'q - 2 ball
- 3. Raqsga tushishni yaxshi ko'rasizmi?**
Ha - 1 ball
Yo'q - 2 ball
- 4. Jamoaning «yuragi» bo'lganmisiz?**
Ha - 1 ball
Yo'q - 3 ball
- 5. Suyuganingizdan sakragingiz keladimi?**
Ha - 4 ball
Yo'q - 2 ball
- 6. Ba'zida belingiz og'riydimi?**
Ha - 1 ball
Yo'q - 2 ball
- 7. Tish tozlagichni yumshog'ini ishlatasizmi yoki qattig'ini?**
Yumshog'ini - 4 ball
Qattig'ini - 3 ball
- 8. Sartaroshga borishdan avval sochni qanday turmaklashni bilasizmi?**
Ha - 3 ball
Yo'q - 1 ball
- 9. Krossvordlarni yaxshi ko'rasizmi?**

Ha – 1 ball

Yo‘q – 4 ball

10. Sizda ishonchsizlikka moyillik bormi?

Ha – 1 ball

Yo‘q – 4 ball

11. Kech yotishingiz sog‘ligingizga ta‘sir qiladimi?

Ha – 4 ball

Yo‘q – 1 ball

Javoblar

20 ballgacha. Tabiatan nozik, sezgir, tinchlikni xohlovchisiz. Yaxshi o‘rtoqsiz, lekin ko‘plar sizni jonga tekkan deb o‘ylaydi.

21-25 ballgacha. Siz taqdirga ishonuvchansiz, tanishlarning xayrixohligiga muhojssiz, ularning fikriga tezda ishonasiz.

26 dan yuqori ball. Bir tekis xarakter, hissiyotlarni boshqara oladigan, odamlarning niyatlarini, ehtiyojlarini to‘g‘ri baholay oladigan insonlar toifasiga kirasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi korxonalar to'g'risida Qonun. 1991-yil 15-fevral O'zbekiston Respublikasi Qonun va farmonlari. — T. «O'zbekiston», 1992.
2. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 14-iyuldagi «Koopratsiya to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1991-yil, 8- son.
3. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 14-iyuldagi «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi Qonun. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1991-yil, 8- son.
4. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 19-noyabrdagi «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1992-yil, 1-son.
5. O'zbekiston Respublikasining «Xususiy korxonalar to'g'risida» Qonuni. 2003-yil. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash axborotnomasi. 2004-yil 3-son.
6. Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabr axborotnomasi. 1993-yil, 1-son.
7. O'zbekiston Respublikasining 1993-yil, 7-maydagi «Mahsulot belgilari va xizmat ko'rsatish to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993-yil, 6- son.
8. O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 24-apreldagi «Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1997 yil 4-5 son.
9. O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 30-avgustdagi «Oziq-ovqat maxsulotlarining sifati va havfsizligi to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1997-yil 9- son.
10. Standartlashtirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi 1997 yil, 28 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1994 yil 2- son.

11. Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 28 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1994 yil 2- son.

12. Mehnatchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 aprel Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining axborotnomasi. 1996 yil 5-6- son.

13. Tovar bozorlarida monopolistik raqobatni cheklash to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 27 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1997-yil 2-son.

14. Reklama to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Oliy Majlisining axborotnomasi. 1999 yil 1 – son.

15. Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1998 yil, 14 aprel Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1999 yil, 5- son.

16. O'zbekiston savdo – sanoat palatasini tashkil qilish to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004 yil farmoni.

17. «O'zbekiston Respublikasi 2006-2010 yillarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora – tadbirlari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 17 apreldagi Qarori.

18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida Nizomga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» gi 2003 yil 15 oktyabr 444 – son Qarori.

19. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T: O'zbekiston, 1995.

20. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining ta'moyillari. –T: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2003.

21. Abdulkarimov B.A. va boshqalar «Korxonalar iqtisodiyoti», Darslik, Toshkent «Fan», 2005.

22. Abdulkarimov B.A. «Ichki savdo iqtisodiyoti». Darslik, T. «Fan va texnologiyalar», 2007.

23. Abdukarimov B.A. «Ichki savdo iqtisodiyoti». Darslik, T. «Fan va texnologiyalar», 2008.
24. Zaxarov A.N i dr. Upravlenie kachestvom produktsii. Uchebnoe Posobie, BUPK. Belgorod. 2011.
25. Logunov A.N. Obshchestvennaya dinamika potrebiteley i potrebleniya. –Voronej, 2009.
26. Qutbedinov A.T., Salimov Sh.S. Mintaqaviy bozorni rivojlantirish muammolari. – Toshkent, 2000.
27. Qutbedinov A.T., Salimov Sh.S. Metodologicheskie osnovi issledovaniya ekonomiki potrebleniya naseleniya – Samarkand, 2002.
28. Mehnatchi xulq –atvori fanidan dastur. T: O‘zROO‘MTV, 2006y.
29. Pardaev M.K. Mehnatchilar xuquqi ximoyada. (Tarqatma materiallari). SamKI, 2001y.
30. Parpiev U., Salamov I. Bozor iqtisodiyoti asoslari va ishlab chiqarishni tashkil etish. –T: «Sharq», 2006.
31. Sulaymonov A. Iqtisodiyot nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. O‘sh, 2008.
32. Salimov Sh.S. Elastichnost sprosa po doxodu. Samarkand -2005.
33. Salimov Sh.S. Raxmatullaev B. Na puti k stabilizatsii. Samarkand – 2008.
34. Salimov Sh.S. Povishenie roli uslug v realizatsii visshey tseli proizvodstva. Samarkand -2008.
35. Chekanskiy A.N. Frolova A.L. Teoriya sprosa, predlojeniya i rinochnix struktura. – M: FT MGU, 2011.
36. Endjel D.F. i dr. Povedenie potrebiteley – Sankt – Peterburg, Piter K, 2009.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
-------------	---

I mavzu. MEHNAT IQTISODI PREDMETI VA METODI

1.1. Mehnat iqtisodiyotining umumiy va tarmoqlar iqtisodiy qonun-qoidalari tizimida tutgan o'ri.....	5
1.2. Mehnat iqtisodiyotini o'rganish usullari.....	8

II mavzu. MEHNAT IQTISODINING ASOSIY O'ZIGA XOS KATEGORIYALARI VA TUSHUNCHALARI

2.1. Iqtisodiy turkum sifatida aholi mehnatining umumiy tavsifi.....	13
2.2. Mehnat turlari va uning tasnifi.....	18
2.3. Mehnatni asosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tasnifi.....	21

III mavzu. MEHNAT IQTISODIYOTI SOHASIDA AHOLINI EHTIYOJI VA TO'LOVGA QOBILİYATLIGI

3.1. Mehnat iqtisodiy kategoriya sifatida.....	27
3.2. Aholi mehnatining tasnifi.....	33
3.3. Aholini to'lovga qodir talabi.....	37
3.4. Aholi talabi turlarining tasnifi.....	41

IV mavzu. TAQSIMLASH VA AYRIBOSHLASH MUNOSABATLARI TIZIMIDA EHTIYOJLAR

4.1. Bozor sharoitida, ehtiyojlarni realizatsiya qilish shakli sifatida, to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan talab.....	43
4.2. Mehnatni ijtimoiy fondlari va mehnatni yalpi tashkil qilinishi.....	52

V mavzu. MEHNATNI RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

5.1 Mehnatni rivojlanishi jarayonlari va qonuniyat- larining tasnifi.....	55
--	----

5.2	Zamonaviy bosqichda mehnat rivojlanishning asosiy dinamik qonuniyatlari.....	58
5.3	Aholi mehnatining ijtimoiy-iqtisodiy va hududiy farqlanishi va ularni bartaraf etish tenglashtirish yo'llari.....	61
VI mavzu. MEHNATNI RATSIONALLASHUVI		
6.1	Oqilona ehtiyoj va ratsional mehnat.....	63
6.2	Mehnatni ratsionalashtirishning yo'llari.....	65
6.3	Ehtiyotjni shakllantirish va mehnatni ratsionalashtirish.....	67
VII mavzu. REJALASHTIRISH MEHNAT SOHASINI ILMIY BOSHQARISH ASOSI SIFATIDA		
7.1.	Mehnat sohasida istiqbolli rejalashtirishning qo'llash imkoniyatini chegaralash.....	74
7.2.	Aholi mehnatini reja ko'rsatkichlari va ularni hisoblashni o'ziga xosligi.....	76
7.3.	Aholi mehnatini takomillashtirishni ayrim yo'llari va muammolari.....	78
VIII mavzu. AHOLI MEHNATINI PROGNOZ QILISH METODOLO-GIYALARI VA NAZARIY SAVOLLARI		
8.1.	Aholi mehnatini prognoz qilish turlari va ularni klassifikatsiyasi.....	81
8.2.	Prognoz qilish usullarini ilmiy klassifikatsiyasi asoslari.....	85
8.3.	Aholi mehnatini prognoz qilish va modellashtirishni metodologik asoslari.....	88
IX mavzu. IQTISODIY-MATEMATIK MODELLARI ASOSIDA AHOLI MEHNATI VA TALABINI PROGNOZLASH		
9.1	Hayot darajasi modellari tizimida mehnatni prognozlash modellari.....	98
9.2.	Iqtisodiy-matematik modellar asosida aholi mehnatini prognozlashning ayrim uslubiy xususiyatlari.....	101

9.3	Aholi mehnatini prognozlashning turli xil uslublarining uzaro aloqasi tug'risida.....	104
-----	---	-----

X mavzu. AHOLI MEHNATI TO'G'RISIDA ASOSIY TUSHINCHA VA MA'LUMOTLARI TAVSIFLARI

10.1	Aholi mehnati to'g'risida tavsiflovchi ma'lumotlar iborasi.....	112
10.2	Ma'lumotlar turlari.....	113
10.3	Prognozlovchi ma'lumotlar va uning qo'llanilishi...	116

XI mavzu. AHOLI MEHNATI TO'G'RISIDA AXBOROTLARNI TIZIMLASHTIRISH MUAMMOLARI

11.1	Aholi mehnatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.....	120
11.2	Umumiy mehnatining qondirilish darajasining bahosini umumlashtirish.....	123

XII mavzu. AHOLI TALABI VA MEHNATLARI TURLARINING O'ZIGA XOSLIGINI PROGNOZLASH USULLARI

12.1	Aholini qoniqtirilmagan talabini prognoz qilish va hisoblash usullari.....	128
12.2	Yangi tovarlarning mehnati va talabini prognozlashni o'ziga xosliklari.....	135
12.3	Aholini uzoq – muddatli foydalanish tovarlari bilan ta'minlanganlikni prognozlash usullari va iqtisodiy matematik modeli.....	140

	Qiziqarli savollar va javoblar.....	145
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	150

B. Sulaymonov

MEHNAT IQTISODIYOTI VA INSON TARAQQIYOTI

O'quv qo'llanma

*Muharrir E. Bozorov
Badiiy muharrir M. Adilov
Kompyutyerda sahifalovchi U. Raxmatov*

Nashr.lits. AI № 174. Bosishga ruxsat etildi 20.08.2013.
Qog'oz bichimi 60x84 ¹/₁₆. Hisob-nashr tabog'i 9,75 b.t.
Adadi 100 dona. 52-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084, Toshkent, Kichik halqa yo'li ko'chasi, 7-uy.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO'JIZASI»
bosmaxonasida chop etildi.
100003. Toshkent. Olmazor, 171-uy